

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Π Ρ Α Κ Τ Ι Κ Α

ΤΗΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΤΟΣ 2017: ΤΟΜΟΣ 92ος

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

ΤΑΞΙΣ ΤΩΝ ΗΘΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

2017

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Π Ρ Α Κ Τ Ι Κ Α

ΤΗΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

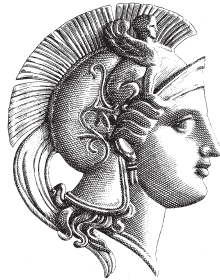

ΕΤΟΣ 2017: ΤΟΜΟΣ 92ος

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

ΤΑΞΙΣ ΤΩΝ ΗΘΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

2017

Π Ρ Α Κ Τ Ι Κ Α

ΤΗΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΤΟΜΟΣ 92ος

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΛΟΥΚΑ ΠΑΠΑΔΗΜΟΥ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
Πανεπιστημίου 28, 10679 Αθήναι
www.academyofathens.gr
dim@academyofathens.gr

ISSN 0369-8106

Π Ρ Α Κ Τ Ι Κ Α

ΤΗΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

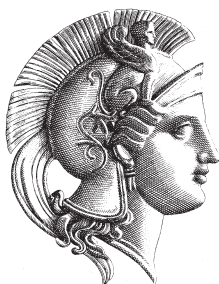

ΕΤΟΣ 2017: ΤΟΜΟΣ 92ος

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

ΤΑΞΙΣ ΤΩΝ ΗΘΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

2017

ΠΙΝΑΞ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

τοῦ 92ου Τόμου τῶν Πρακτικῶν τοῦ ἔτους 2017

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

	Σελ.
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 12ΗΣ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 2017.....	9
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 31ΗΣ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 2017.....	29
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 14ΗΣ ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2017.....	57
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 21ΗΣ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 2017.....	93
ΕΚΘΕΣΗ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ.....	111
ΕΚΘΕΣΗ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙ- ΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ.....	111
ΕΚΘΕΣΗ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙ- ΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ.....	112
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΚΑΤΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ.....	113

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΙΑΔΟΧΗ ΤΗΣ ΠΡΟΕΔΡΙΑΣ*

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΟΝΟΜΙΚΗ ΕΞΥΓΙΑΝΣΗ: Η ΔΙΤΤΗ ΠΡΟΚΛΗΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΑΝΑΛΑΜΒΑΝΟΝΤΟΣ ΠΡΟΕΔΡΟΥ
κ. ΛΟΥΚΑ ΠΑΠΑΔΗΜΟΥ

I. Είσαγωγή

Με αίσθημα ευθύνης και έντονη συγκίνηση αναλαμβάνω την Προεδρία της Ακαδημίας Αθηνών για το έτος 2017. Αποτελεί τιμή και προνόμιο ή ανάδειξή μου στο ανώτατο αξίωμα της ακαδημαϊκής ιεραρχίας. Ευχαριστώ θερμά τους συναδέλφους ακαδημαϊκούς, οι οποίοι με τίμησαν με την ψήφο τους. Επιθυμώ να τους διαβεβαιώσω ότι θα επιδιώξω με όλες τις δυνάμεις μου την επίτευξη των στόχων του Ανωτάτου Πνευματικού Ίδρύματος της χώρας. Ευελπιστώ ότι θα δικαιώσω την εμπιστοσύνη και τις προσδοκίες τους.

Θέλω να εκφράσω τις ευχαριστίες μου προς τον άπερχόμενο Πρόεδρο κ. Θανάση Βαλτινό για τη σημαντική συμβολή του στο έργο και τη διοίκηση της Ακαδημίας κατά τη διάρκεια της θητείας του, και για την άρμο- νική συνεργασία μας.

Προσβλέπω στη στενή και γόνιμη συνεργασία με τον νέο Αντιπρόεδρο της Ακαδημίας κ. Αντώνιο Κουνάδη, τον Γενικό Γραμματέα κ. Βασίλειο Πετράκο, τα λοιπά μέλη της Συγκλήτου και όλους τους συναδέλφους ακαδημαϊκούς. Προσβλέπω επίσης στη συμπαράσταση και υποστήριξη όλου του προσωπικού της Ακαδημίας – επιστημονικού, διοικητικού και τεχνικού.

---

* Δημοσία Συνεδρία της 12ης Ιανουαρίου 2017.

Ἐπιθυμῶ τέλος νὰ ἀπευθύνω τὶς εὐχαριστίες μου πρὸς ὅλους τοὺς ἐκλεκτοὺς προσκεκλημένους καὶ ἀγαπητοὺς φίλους ποὺ παρευρίσκονται στὴ σημερινὴ συνεδρία τῆς Ἀκαδημίας.

Τὸ θέμα ποὺ ἐπέλεξα γιὰ τὴν ὁμιλία μου κατὰ τὴ σημερινὴ τελετὴ ἐγκατάστασης τῶν Ἀρχῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἀφορᾷ τὶς προκλήσεις ποὺ ἀντιμετωπίζει ἡ οἰκονομικὴ πολιτικὴ ἢ ὁποῖα ἀποσκοπεῖ στὴν ἐπίτευξη ἰσχυρῆς καὶ διατηρήσιμης ἀνάπτυξης καί, ταυτόχρονα, ἐπιδιώκει τὴν ὁλοκλήρωση τῆς διαδικασίας δημοσιονομικῆς ἐξυγίανσης καὶ τὴ διασφάλιση τῆς βιωσιμότητος τοῦ χρέους.

Φαίνεται ἀπίστευτο, κι ὅμως εἶναι ἀληθινό: Ἔχουν περάσει σχεδὸν ἑπτὰ χρόνια ἀπὸ τότε ποὺ ἐκδηλώθηκε ἡ δημοσιονομικὴ καὶ οἰκονομικὴ κρίση στὴν Ἑλλάδα τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 2010, καὶ τὰ δύο πρωτεύοντα οἰκονομικὰ προβλήματα τῆς χώρας μας δὲν ἔχουν ἀκόμη ἐπιλυθεῖ.

Παρὰ τὴ σημαντικὴ –πράγματι ἐντυπωσιακὴ– βελτίωση τῆς δημοσιονομικῆς θέσης τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν προηγούμενη ἑπταετία, τὰ δημόσια οἰκονομικὰ δὲν εἶναι ἀκόμη σὲ βιώσιμη τροχιά. Ἡ περαιτέρω ἀναδιάρθρωση ἢ ἐλάφρυνση τοῦ χρέους ἔχει πάλι ἀναδειχθεῖ ὡς μεῖζον θέμα ἀνάμεσα στὶς προτεραιότητες τῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς.

Πιὸ οὐσιαστικά, ἡ οἰκονομικὴ δραστηριότητα, ἢ ὁποῖα συρρικνώθηκε σὲ πραγματικοὺς ὄρους κατὰ 25% τὰ προηγούμενα ἑπτὰ χρόνια, ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ὑποτονικὴ. Ἡ ἀνεργία, στὸ 23% περίπου τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ, ἐκτιμᾶται ὅτι θὰ ὑποχωρήσει μόνον ὀριακὰ τὰ ἐπόμενα δύο χρόνια καὶ θὰ παραμείνει ὡς τὸ κύριο οἰκονομικὸ καὶ κοινωνικὸ πρόβλημα γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα, ἐκτὸς ἐὰν ληφθοῦν ἀποτελεσματικὰ μέτρα πολιτικῆς καὶ προωθηθοῦν ἄλλες συμπληρωματικὲς δράσεις γιὰ τὴν αὐξηση τῆς ἀπασχόλησης. Ἰδιαίτερα ἀνησυχητικὴ εἶναι μιὰ πρόσφατη ἀξιολόγηση τοῦ Διεθοῦς Νομισματικοῦ Ταμείου (ΔΝΤ), σύμφωνα μὲ τὴν ὁποῖα τὸ ποσοστὸ ἀνεργίας ἀναμένεται νὰ παραμείνει σὲ διψήφιο ἐπίπεδο μέχρι τὰ μέσα τοῦ αἰώνα. Δὲν συμμερίζομαι τὴν πρόβλεψη αὐτὴ, ἀλλὰ πρέπει νὰ ληφθεῖ σοβαρὰ ὑπόψη.

Υπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι ἡ οἰκονομία ἔχει περιέλθει σὲ φάση σταθεροποίησης καὶ ἀνάκαμψης. Οἱ διεθνεῖς ὀργανισμοὶ προβλέπουν ὅτι τὸ ἀκαθάριστο ἐγχώριο προϊόν (ΑΕΠ) θὰ αὐξηθεῖ κατὰ 1,3% ἕως 2,8% τὸ 2017, κατὰ 2% ἕως 3% τὸ 2018 καὶ μὲ μέσο ρυθμὸ 2% περίπου τὰ ἐπόμενα πέντε χρόνια. Ὡστόσο, οἱ προβλέψεις αὐτὲς βασίζονται στὴν ὑπόθεση ὅτι θὰ ἐφαρμοστεῖ ἡ κατάλληλη πολιτικὴ ἔγκαιρα καὶ ἀποτελεσματικὰ, ἐνῶ χαρα-

κτηρίζονται από σημαντικό βαθμό αβεβαιότητας που προέρχεται από διάφορες πηγές – έξωτερικές και έγχώριες. Ειδικότερα, υπάρχει αβεβαιότητα ως προς την αποτελεσματική και έγκαιρη υλοποίηση των μεταρρυθμίσεων που θα προαγάγουν την ανάπτυξη, καθώς και ως προς τον ρυθμό αποκατάστασης της εμπιστοσύνης των επενδυτών και καταναλωτών στις προοπτικές της χώρας, ο οποίος θα επηρεάσει καθοριστικά την οικονομική δραστηριότητα.

Τα τελευταία επτά χρόνια, ο ελληνικός λαός αισθάνεται όλο και περισσότερο απογοητευμένος και αγανακτισμένος. Εύνοϊκές προβλέψεις για οικονομική ανάκαμψη, που ανακοινώθηκαν κατά καιρούς, δεν επαληθεύτηκαν, προσδοκίες για έξοδο από την κρίση διαψεύστηκαν και έλκυστικές υποσχέσεις για μια άλλη πολιτική, ή οποία θα εξασφάλιζε ένα ευόιονο μέλλον, εκ των πραγμάτων δεν τηρήθηκαν. Η χαμηλή εμπιστοσύνη στην οικονομική πολιτική που εφαρμόστηκε και η αβεβαιότητα για τις οικονομικές και πολιτικές προοπτικές έχουν αποθαρρύνει την καταναλωτική δαπάνη και τις επενδύσεις – έγχώριες και ξένες. Επιπλέον, η μεταναστευτική κρίση, εάν επιδεινωθεί, ενδέχεται να δημιουργήσει κοινωνικές εντάσεις και θα επιβαρύνει την ήδη δύσκολη οικονομική κατάσταση.

Είναι σαφές και γενικά αποδεκτό ότι η επίτευξη ισχυρής και βιώσιμης ανάπτυξης είναι ο πρωταρχικός σκοπός της οικονομικής πολιτικής στην Ελλάδα. Όπως όμως όλοι γνωρίζουμε, ο στόχος αυτός αποδείχθηκε ανέφικτος τα τελευταία επτά χρόνια της κρίσης, παρά τις αγαθές προθέσεις και τις σημαντικές προσπάθειες όλων των κυβερνήσεων. Και η επίτευξή του θα συνεχίσει για πολλούς και ποικίλους λόγους να αποτελεί πρόκληση για την οικονομική πολιτική τα επόμενα χρόνια. Έπειδή πρέπει να αποφύγουμε τα λάθη πολιτικής του παρελθόντος, πρέπει να εξαλείψουμε τα πολλαπλά εμπόδια και τους λοιπούς περιοριστικούς παράγοντες που παρακωλύουν ή δυσχεραίνουν την οικονομική δραστηριότητα και, κατά συνέπεια, την αύξηση της απασχόλησης, πρέπει να υιοθετήσουμε μια άλλη, πιο πρόσφορη στρατηγική και να εφαρμόσουμε τις κατάλληλες πολιτικές, προκειμένου να επιτύχουμε δυνατή και διατηρήσιμη ανάπτυξη, και, ταυτόχρονα, προκειμένου να διασφαλιστεί η βιωσιμότητα του χρέους.

Το υπέρμετρα μεγάλο χρέος θέτει περιορισμούς στην άσκηση επεκτατικής δημοσιονομικής πολιτικής και στην επίτευξη ύψηλων και διατηρήσιμων ρυθμών οικονομικής ανάπτυξης. Η διττή πρόκληση για την οικονομική πολιτική στην Ελλάδα είναι να επιτύχουμε την ανάκαμψη και

ανάπτυξη τῆς οἰκονομίας παράλληλα μὲ τὴ συνέχιση καὶ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς προσπάθειας γιὰ δημοσιονομικὴ ἐξυγίανση. Εἶναι ὅμως αὐτὸ ἐφικτό; Μὲ ποῖο τρόπο μποροῦμε νὰ ἀντιμετωπίσουμε τὴν πρόκληση αὐτὴ μὲ ἐπιτυχία, ὅταν στὸ παρελθὸν ἡ δημοσιονομικὴ προσαρμογὴ συνοδεύτηκε ἀπὸ βαθιὰ καὶ ἐπίμονη ὕφεση τῆς οἰκονομίας;

Στὴ συνέχεια τῆς ὀμιλίας μου, θὰ ἐπικεντρωθῶ σὲ τρία εἰδικότερα ζητήματα: πρῶτον, στοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους ἡ οἰκονομικὴ κρίση στὴν Ἑλλάδα ἀποδείχθηκε τόσο ἔντονη καὶ παρατεταμένη· δεύτερον, στὴν πρόσφορη στρατηγικὴ καὶ τίς κατάλληλες πολιτικὲς ποὺ θὰ συμβάλουν ἀποτελεσματικὰ στὴν ἐπίτευξη ἰσχυρῆς καὶ διατηρήσιμης ἀνάπτυξης· καὶ τρίτον, στὴν ἀνάγκη καὶ τίς προοπτικὲς οὐσιαστικῆς ἀναδιάρθρωσης τοῦ χρέους.

Θὰ ὀλοκληρώσω τὴν ὀμιλία μου μὲ ὀρισμένες σκέψεις γιὰ τίς δυνατότητες καὶ τίς προοπτικὲς ἐπιτυχοῦς ἀντιμετώπισης τῆς διττῆς πρόκλησης γιὰ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη καὶ δημοσιονομικὴ ἐξυγίανση μέσα στὸ πλαίσιο οἰκονομικῆς διακυβέρνησης τῆς Εὐρωζώνης.

II. Ἡ δριμύτητα καὶ ἡ ἐπιμονὴ τῆς κρίσης

Οἱ ἐπιπτώσεις τῆς κρίσης χρέους στὰ πραγματικὰ εἰσοδήματα καὶ τὴν ἀπασχόληση στὴν Ἑλλάδα ἦταν πολὺ πιὸ σοβαρὲς καὶ παρατεταμένες ἀπὸ ὅ,τι εἶχε προηγουμένως (καὶ ἐπανειλημμένως) ἐκτιμηθεῖ ἀπὸ τοὺς διεθνεῖς ὀργανισμοὺς καὶ ἀπὸ τίς ἐπιπτώσεις οἱ ὁποῖες παρατηρήθηκαν σὲ ἄλλες χῶρες στὴ ζώνη τοῦ εὐρώ ποὺ ἀντιμετώπισαν κρίση. Ἡ πληρέστερη κατανόηση καὶ ἡ ἀντικειμενικὴ ἀνάλυση τῶν κύριων παραγόντων ποὺ ἐξηγοῦν τὴ σφοδρότητα καὶ τὴν ἐπιμονὴ τῆς κρίσης εἶναι ἀπαραίτητες γιὰ τὸν σχεδιασμὸ καὶ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς πολιτικῆς ποὺ θὰ ὀδηγήσει σὲ ἔξοδο ἀπὸ τὴν ὕφεση καὶ θὰ ἐπαναφέρει τὴν οἰκονομία σὲ τροχιὰ βιώσιμης ἀνάπτυξης. Χωρὶς τὸ «γινῶθι σαυτὸν» δὲν πρόκειται νὰ ἐπιλυθοῦν τὰ μακροχρόνια οἰκονομικὰ προβλήματα τῆς χώρας.

Ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι τὸ μέγεθος καὶ ἡ διάρκεια τῆς συρρίκνωσης τοῦ ἐθνικοῦ προϊόντος στὴν Ἑλλάδα ὀφείλεται στὶς ἀκούσιες καὶ ὑποεκτιμημένες παρενέργειες τῆς λανθασμένης πολιτικῆς ποὺ ἀσκήθηκε γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς κρίσης. Μὲ βάση τὴν ὕστερη γνώση, ἀναγνωρίζεται ὅτι ὀρισμένα μέτρα τῶν οἰκονομικῶν προγραμμάτων ποὺ υἱοθετήθηκαν τὰ τελευταῖα ἑπτὰ χρόνια ἔπρεπε νὰ εἶναι διαφορετικά. Καὶ εἶναι γεγονός ὅτι κάποια συγκεκριμένα μέτρα ποὺ ἐφαρμόστηκαν δὲν εἶχαν θεωρηθεῖ κατάλ-

ληλα από τις ελληνικές κυβερνήσεις, αλλά είχαν τελικά συμφωνηθεί, προκειμένου να επιτευχθεί ένας κοινά αποδεκτός συμβιβασμός με τους θεσμούς και τους εταίρους. Αν και το συνολικό πλαίσιο πολιτικής ήταν γενικά όρθο, το μείγμα πολιτικής, ειδικότερα στο πρώτο πρόγραμμα, δεν ήταν επαρκώς καλά ισορροπημένο ώστε να στηρίζει την οικονομική δραστηριότητα. Επιπλέον, διάφοροι άλλοι παράγοντες –οικονομικοί, πολιτικοί και θεσμικοί– επηρέασαν τη λειτουργία των αγορών και τη συμπεριφορά των καταναλωτών και των επενδυτών και έξηγούν την πολυπλοκότητα, τη δριμύτητα και τη διάρκεια της κρίσης, καθώς και την πρωτοφανή μείωση του προϊόντος και της απασχόλησης. Επιτρέψτε μου να συνοψίσω έξι σημαντικούς παράγοντες και τις συνέπειές τους.

Ο πρώτος παράγοντας είναι ο προφανής, που όμως συχνά μάς διαφεύγει. Οί δημοσιονομικές και έξωτερικές ανισορροπίες στην Ελλάδα ήταν μεγαλύτερες από ό,τι στις άλλες χώρες της ζώνης του ευρώ, ενώ οι διαρθρωτικές αδυναμίες ήταν βαθύτερες και ευρύτερες, με αποτέλεσμα η αντιμετώπισή τους να αποβεί δυσκολότερη. Επειδή στην περίπτωση της Ελλάδος, τόσο το δημόσιο χρέος όσο και το δημοσιονομικό έλλειμμα σε σχέση με το ΑΕΠ ήταν πολύ υψηλότερα από ό,τι στα άλλα κράτη μέλη της Ευρωζώνης, απαιτείτο, *ceteris paribus*, μεγαλύτερη δημοσιονομική προσαρμογή προκειμένου να διασφαλισθεί η βιωσιμότητα του χρέους.

Όσον αφορά τις έξωτερικές ανισορροπίες, τα εξαιρετικά μεγάλα ελλείμματα στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών κατά τα έτη πριν από την κρίση αντανακλούσαν τις συνδυασμένες επιπτώσεις διαρθρωτικών εμποδίων από την πλευρά της προσφοράς, πιέσεων στη συνολική ζήτηση που προκάλεσε, μεταξύ άλλων, ο υπερβολικός δανεισμός του δημόσιου και του ιδιωτικού τομέα, καθώς και η σταθερά μειούμενη διεθνής ανταγωνιστικότητα της χώρας. Έπρεπε, επομένως, να αντιμετωπισθούν όλα τα αίτια των έξωτερικών ελλειμμάτων – τόσο εκείνα που μείωναν την ανταγωνιστικότητα όσο και αυτά που τροφοδοτούσαν την υπερβολική ζήτηση για εισαγωγές. Η ανταγωνιστικότητα σε όρους κόστους εργασίας ήταν αναγκαίο να αποκατασταθεί στην Ελλάδα και ανακτήθηκε πλήρως. Η βελτίωση της ανταγωνιστικότητας σε όρους τιμών, καθώς και της διαρθρωτικής ανταγωνιστικότητας, δηλαδή της ποιότητας και του εύρους των ελληνικών προϊόντων και υπηρεσιών, θα έπρεπε επίσης να αποτελέσει προτεραιότητα πολιτικής, προκειμένου να επαυξηθούν οι εξαγωγικές επιδόσεις της χώρας. Όμως η ανταγωνιστικότητα σε όρους τιμών και η διαρθρωτική ανταγωνι-

στικότητα τῆς οἰκονομίας δὲν ἐνισχύθησαν ἐπαρκῶς, γιὰ τοὺς λόγους ποὺ θὰ ἐξηγήσω.

Ὁ δεύτερος παράγοντας ποὺ ἐξηγεῖ τὸ βάθος καὶ τὴ διάρκεια τῆς ὕφεσης εἶναι ὅτι τὰ οἰκονομικὰ προγράμματα ποὺ ἐφαρμόστηκαν, ἰδίως σὲ ὀρισμένες φάσεις τῆς διαδικασίας προσαρμογῆς, ἔδωσαν μεγαλύτερη ἔμφαση ἀπὸ ὅ,τι ἐνδεικνύονταν στὴν ἐπίτευξη βραχυπρόθεσμων δημοσιονομικῶν στόχων ἀντὶ τῆς ὑλοποίησης διαρθρωτικῶν μεταρρυθμίσεων. Αὐτὸ ἦταν ἀρχικὰ δικαιολογημένο, δεδομένου τοῦ ἐξαιρετικὰ ὑψηλοῦ δημοσιονομικοῦ ἐλλείμματος καὶ τοῦ δημόσιου χρέους, ὅμως συνολικὰ τὸ σωρευτικὸ μέγεθος τῆς δημοσιονομικῆς προσαρμογῆς σὲ τόσο βραχὺ χρονικὸ διάστημα ἀποδείχθηκε ὑπερβολικὰ μεγάλο, ἐὰν ληφθεῖ ὑπόψη ἡ σημειωθείσα κάμψη τοῦ ΑΕΠ, ποὺ ἐπανειλημμένα ἦταν μεγαλύτερη ἀπὸ ὅσο εἶχε προβλεφθεῖ.

Τὸ μέγεθος τῆς δημοσιονομικῆς προσαρμογῆς ποὺ ἐπελέγη ἀνταντακλοῦσε ἐν μέρει τὴν ὑποεκτίμηση τῶν ἐπιπτώσεων τῆς στὴν οἰκονομικὴ δραστηριότητα – τοῦ μεγέθους τοῦ λεγόμενου «δημοσιονομικοῦ πολλαπλασιαστῆ», ὅπως ἀργότερα ἔδειξαν ὁ Olivier Blanchard καὶ οἱ συνάδελφοί του στὸ ΔΝΤ. Ἐπιπλέον, ἡ πραγματικὴ δημοσιονομικὴ προσαρμογὴ ποὺ ἐπιτεύχθηκε ἀναδείχθηκε στὴν πράξη ὡς ἡ προέχουσα ἐπιδίωξη τῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς. Κατὰ τὴν ἀξιολόγηση τῆς ἐφαρμογῆς τῶν οἰκονομικῶν προγραμμάτων, δόθηκε προτεραιότητα –τόσο ἀπὸ τοὺς θεσμοὺς ὅσο καὶ ἀπὸ τὶς ἐλληνικὰς κυβερνήσεις– στὴν ἐπίτευξη τῶν δημοσιονομικῶν στόχων ἔναντι τῆς ὑλοποίησης τῶν διαρθρωτικῶν μεταρρυθμίσεων.

Τρίτον, οἱ διαρθρωτικὲς μεταρρυθμίσεις ποὺ θὰ ἐνίσχυαν τὴν οἰκονομικὴ δραστηριότητα καὶ τὴν ἀπασχόληση, ἐνῶ ταυτόχρονα θὰ διευκόλυναν τὰ μέγιστα τὴ δημοσιονομικὴ προσαρμογὴ, συχνὰ καθυστέρησαν ἢ ἐφαρμόστηκαν μόνο ἐν μέρει γιὰ διάφορους λόγους, ὅπως εἶναι ἡ ἔλλειψη πίστεως στὴ χρησιμότητά τους, οἱ πιέσεις ἀπὸ κατεστημένα συμφέροντα καὶ πελατειακὲς σχέσεις, καθὼς καὶ οἱ δυσλειτουργίες τῆς δημόσιας διοίκησης. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα εἶναι οἱ καθυστερήσεις στὴν ὑλοποίηση ἀναγκαίων καὶ προγραμματισμένων μεταρρυθμίσεων στὶς ἀγορὲς ἀγαθῶν καὶ ὑπηρεσιῶν σὲ σχέση μὲ τὶς διαρθρωτικὲς ἀλλαγές στὴν ἀγορὰ ἐργασίας. Οἱ καθυστερήσεις αὐτὲς εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τὴ σχετικὰ μικρὴ ἀνάκτηση τῆς διεθνοῦς ἀνταγωνιστικότητος σὲ ὄρους τιμῶν, ἄρα τὴ μὴ αὔξηση τῶν ἐξαγωγῶν στὸν ἐπιθυμητὸ βαθμὸ, καθὼς καὶ τὴ μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν ἀρχικὰ ἀναμενόμενη μείωση τῶν πραγματικῶν εἰσοδημάτων.

Τέταρτον, οί χρηματοπιστωτικές συνθήκες –τόσο τὸ κόστος ὅσο καὶ ἡ προσφορὰ τῆς τραπεζικῆς χρηματοδότησης– ἐπηρεάστηκαν δυσμενῶς ἀπὸ τρεῖς ἐξελίξεις: (1) τὴν ἀρνητικὴ ἀλληλεπίδραση (ἀνατροφοδότηση) μεταξὺ τῶν δημόσιων οἰκονομικῶν καὶ τοῦ τραπεζικοῦ συστήματος, (2) τὴν τεράστια ἐκροὴ καταθέσεων ἀπὸ τὸ τραπεζικὸ σύστημα, λόγῳ ἀβεβαιότητων καὶ ἀνησυχιῶν γιὰ ἐνδεχόμενη ἐξοδο τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τὴν Εὐρωζώνη, καὶ (3) τὸ ἀσυνήθιστα ὑψηλὸ ποσοστὸ τῶν μὴ ἐξυπηρετούμενων δανείων (τῶν λεγόμενων κόκκινων δανείων) στὸ ἐνεργητικὸ τῶν τραπεζῶν. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν ἡ πιστωτικὴ ἀσφυξία στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὰ τελευταῖα ἑπτὰ χρόνια, ἡ ὁποία ἦταν πολὺ πιὸ ἔντονη καὶ παρατεταμένη ἀπὸ ὅ,τι στὶς ἄλλες εὐάλωτες χῶρες καὶ διαδραμάτισε καθοριστικὸ ρόλο στὴ μείωση τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητος καὶ τὴν αὐξήση τῆς ἀνεργίας.

Πέμπτον, πολιτικὲς ἐπιδιώξεις ἢ σκοπιμότητες καὶ ἐκλογικοὶ κύκλοι εὐθύνονται σὲ σημαντικὸ βαθμὸ γιὰ τὶς καθυστερήσεις καὶ τὶς ἀνεπάρκειες στὴν ἐφαρμογὴ τῶν μεταρρυθμίσεων, καθὼς καὶ γιὰ τὴν ἀβεβαιότητα καὶ σύγχυση σχετικὰ μὲ τὴν ἐφαρμοζόμενη οἰκονομικὴ πολιτικὴ. Τὰ τελευταῖα ἑπτὰ χρόνια, ἀποδείχθηκε ἀδύνατη ἡ συνεννόηση καὶ ἡ εὐρύτερη συναίνεση μεταξὺ τῶν πολιτικῶν κομμάτων ἀκόμη καὶ γιὰ ὀρισμένες, προφανῶς ἀναγκαῖες, μεταρρυθμίσεις, καθὼς καὶ γιὰ βασικὲς ἀρχές καὶ κατευθύνσεις τῶν οἰκονομικῶν προγραμμάτων. Ἡ δυσμενὴς ἀλληλεπίδραση μεταξὺ τῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς καὶ τῆς γενικότερης πολιτικῆς ὑπονόμωσε τὴν ἀποτελεσματικότητα τῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς καὶ τὶς ἐπιδόσεις τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας.

Ὁ τελευταῖος, ἀλλὰ ὄχι ὁ λιγότερο σημαντικὸς, παράγοντας ἀφορᾷ τὴν ἐπικοινωνία τῶν κυβερνήσεων καὶ τῶν μέσων ἐνημέρωσης μὲ τὸν ἑλληνικὸ λαὸ ὡς πρὸς τοὺς σκοποὺς, τὰ χαρακτηριστικὰ καὶ τὰ ἀναμενόμενα ἀποτελέσματα τῶν οἰκονομικῶν προγραμμάτων. Αὐτὴ ἡ ἐπικοινωνία ἦταν γενικὰ ἀνεπαρκὴς καί, σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις, προκάλεσε σύγχυση ἢ ἦταν ἀντιπαραγωγικὴ, ὑπονομεύοντας τὴν ἀξιοπιστία τῆς ἐφαρμοζόμενης οἰκονομικῆς πολιτικῆς. Ἡ ἀποδοχὴ τῶν προγραμμάτων ἀπὸ τοὺς πολίτες καὶ ἡ ἐμπιστοσύνη μεταξὺ τῶν ἑλληνικῶν ἀρχῶν καὶ τῶν θεσμῶν καὶ τῶν Εὐρωπαϊκῶν ἐταίρων διαβρώθησαν ἀπὸ τὴν ἀνεπαρκὴ ἐπικοινωνία καὶ τὴν ἐλλιπὴ ὑλοποίηση τῶν μεταρρυθμίσεων. Ἡ μειούμενη ἐμπιστοσύνη τοῦ κοινοῦ στὴν ἐφαρμοζόμενη πολιτικὴ καὶ ἡ αὐξανόμενη ἀβεβαιότητα γιὰ τὶς προοπτικὲς τῆς οἰκονομίας ἐπηρέασαν δυσμενῶς τὴ συνολικὴ ζήτηση τῶν

καταναλωτών και των επιχειρήσεων και συνέτειναν στην κάμψη της οικονομικής δραστηριότητας.

Συμπερασματικά, εκτιμῶ ὅτι ἡ σωρευτική επίδραση αὐτῶν τῶν ἐξί παραγόντων ἐξηγεῖ τὴ δριμύτητα καὶ τὴ μακρὰ διάρκεια τῆς ὕφεσης, καθὼς καὶ τὶς ἀρνητικὲς ἐπιπτώσεις στὴν κοινωνικὴ εὐημερία καὶ συνοχή. Μιὰ πιὸ διεξοδικὴ ἀνάλυση καταδεικνύει τὶς ἀμοιβαῖα ἐνισχυόμενες ἀλληλεπιδράσεις μεταξὺ αὐτῶν τῶν παραγόντων. Ὅδηγεῖ ἐπίσης στὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ περιορισμένης ἐμβέλειας καὶ κοντόφθαλμες κομματικὲς ἐπιδιώξεις ἦταν, κατὰ καιροῦς, μιὰ ὑποβόσκουσα κυρίαρχη δύναμη ποὺ ἐπηρέασε καθοριστικὰ τὶς ἀποφάσεις ὡς πρὸς τὸν τρόπο καὶ τὸν χρόνον ὑλοποίησης τῆς οικονομικῆς πολιτικῆς, ἐξηγώντας σὲ σημαντικὸ βαθμὸ τὶς καθυστερήσεις καὶ τὶς ἀδυναμίες στὴν ἐφαρμογὴ τῆς καὶ τὴ συνεπαγόμενη πρωτοφανῆ μείωση τῶν πραγματικῶν εἰσοδημάτων.

Ἄν θέλουμε ἓνα καλύτερο αὖριο, ἔχει καθοριστικὴ σημασία νὰ βροῦμε ὡς ἔθνος καὶ κοινωνία τοὺς τρόπους καὶ τὰ μέσα ὥστε νὰ ἐξαλειφθοῦν ἡ τουλάχιστον νὰ ἐλαχιστοποιηθοῦν οἱ δυσμενεῖς συνέπειες αὐτῶν τῶν παραγόντων γιὰ τὴν ἑλληνικὴ οἰκονομία καὶ κοινωνία στὸ μέλλον.

III. Στρατηγικὴ καὶ πολιτικὲς γιὰ ἰσχυρὴ καὶ διατηρήσιμη ἀνάπτυξη

Ἡ πείρα τοῦ παρελθόντος ὑποδεικνύει ὅτι, προκειμένου νὰ ἐπιτευχθεῖ ὁ πρωταρχικὸς σκοπὸς τῆς ἰσχυρῆς καὶ διατηρήσιμης ἀνάπτυξης, εἶναι ἀπαραίτητο νὰ υἱοθετήσουμε μιὰ στρατηγικὴ ἢ ὁποία θὰ ἱκανοποιεῖ τέσσερα κριτήρια καὶ θὰ στηρίζεται σὲ τρεῖς πυλῶνες.

Μιὰ ἐπιτυχὴς ἀναπτυξιακὴ στρατηγικὴ:

– πρῶτον, θὰ πρέπει νὰ σχεδιάζεται καὶ νὰ ἐφαρμόζεται μὲ βάση μιὰ ὀρθὴ διάγνωση τῶν πραγματικῶν παραγόντων ποὺ ἐμπόδισαν τὴν ἀνάπτυξη καὶ τὴ δημιουργία θέσεων ἐργασίας·

– δεύτερον, θὰ πρέπει νὰ χρησιμοποιοῖ μέτρα πολιτικῆς ποὺ μποροῦν νὰ ἐπιτύχουν ἀποτελεσματικὰ τὸν ἀναπτυξιακὸ στόχον·

– τρίτον, θὰ πρέπει νὰ συντελεῖ στὴν ἀποκατάσταση τῆς ἐμπιστοσύνης τῶν πολιτῶν καὶ τῶν ἀγορῶν στὴν οἰκονομικὴ πολιτικὴ καὶ στίς προοπτικὲς τῆς οἰκονομίας· καὶ

– τέταρτον, θὰ πρέπει νὰ ἐφαρμόζεται ἀποδοτικὰ καὶ νὰ ἐνισχύει τὴν κοινωνικὴ συνοχή.

Ἡ ἱκανοποίηση ὄλων αὐτῶν τῶν κριτηρίων εἶναι ἀπαραίτητη καὶ πολὺ σημαντικὴ γιὰ τὴν ἐπιτυχία τῆς στρατηγικῆς. Στὴν παρούσα συγκυρία, ἡ ἀποκατάσταση τῆς ἐμπιστοσύνης καὶ ἡ διαμόρφωση συνθηκῶν σταθερότητας καὶ κοινωνικῆς συνοχῆς ἔχουν ἰδιαίτερη σημασία.

Λαμβάνοντας ὑπόψη τὰ ἀνωτέρω κριτήρια, ἔχω ὑποστηρίξει ὅτι ἡ ἀναπτυξιακὴ στρατηγικὴ στὴν Ἑλλάδα θὰ πρέπει νὰ βασίζεται σὲ τρεῖς πυλώνες:

Ὁ πρῶτος, καὶ σημαντικότερος, πυλώνας ἀφορᾷ τὴν ὑλοποίηση βαθύτερων καὶ εὐρύτερων μεταρρυθμίσεων ποὺ ἀποσκοποῦν στὴ βελτίωση τῆς λειτουργίας τῶν ἀγορῶν καὶ τῶν θεσμῶν. Ἀπαιτοῦνται, ὅντως, πάνω ἀπὸ ὅλα, «βαθύτερες καὶ εὐρύτερες» διαρθρωτικὲς ἀλλαγές τόσο στὶς ἀγορές ὅσο καὶ στοὺς θεσμούς. Ἀρκετὲς ἀξιόλογες μεταρρυθμίσεις ἔχουν ὑλοποιηθεῖ τὰ τελευταῖα ἐπτὰ χρόνια καὶ δὲν πρέπει νὰ ὑποεκτιμᾶται ἡ σημασία τους. Ὡστόσο εἶναι γεγονός ὅτι αὐτὲς δὲν ἦταν ἐπαρκεῖς – ὅσον ἀφορᾷ τὴ φύση καὶ τὸ εὔρος τους – ὥστε νὰ διαφοροποιήσουν οὐσιωδῶς τὴ διαμόρφωση τῶν ἀναγκαίων συνθηκῶν ποὺ θὰ προαγάγουν ἰσχυρὴ καὶ διατηρήσιμη ἀνάπτυξη.

Ὁ δεῦτερος πυλώνας τῆς προτεινόμενης ἀναπτυξιακῆς στρατηγικῆς ἀφορᾷ τὸ χρηματοπιστωτικὸ σύστημα. Ἡ δυνατότητα τοῦ τραπεζικοῦ συστήματος νὰ χρηματοδοτεῖ τὴν οἰκονομία ἔχει περιοριστεῖ δραστικὰ ἐξαιτίας τριῶν παραγόντων:

- τῆς τεράστιας ἐκροῆς καταθέσεων·
- τοῦ ἐξαιρετικὰ ὑψηλοῦ ποσοστοῦ τῶν μὴ ἐξυπηρετούμενων δανείων· καὶ
- τῶν σημαντικῶν δανειακῶν ἀναγκῶν τῆς κυβέρνησης, ποὺ ἐξακολουθοῦν νὰ περιορίζουν τόσο τίς ἐπενδυτικὲς ἀποφάσεις ὅσο καὶ τίς πηγές χρηματοδότησης τῶν τραπεζῶν.

Ἡ ἀνακεφαλαιοποίηση τῶν ἐλληνικῶν τραπεζῶν τὸ 2015 καὶ οἱ πρόσφατα συμφωνηθεῖσες ρυθμίσεις γιὰ τὴ σημαντικὴ μείωση τοῦ μεριδίου τῶν μὴ ἐξυπηρετούμενων δανείων κατὰ 40% ἕως τὸ τέλος τοῦ 2019 θὰ συντελέσουν στὴν ἀμβλυνση τῆς πιστωτικῆς ἀσφυξίας στὴν ἐλληνικὴ οἰκονομία καὶ ἀναμένεται νὰ συμβάλουν, ὑπὸ προϋποθέσεις, σὲ ἱκανοποιητικὴ αὐξηση τῶν τραπεζικῶν πιστώσεων, ἰδίως πρὸς τίς ὑγιεῖς ἐπιχειρήσεις.

Ἐπιπλέον, ἡ ὀλοκλήρωση τῆς δεύτερης ἀξιολόγησης τοῦ τρίτου προγράμματος καὶ μιὰ οὐσιαστικὴ συμφωνία γιὰ ἐλάφρυνση τοῦ χρέους ἀναμένεται νὰ ὀδηγήσουν τὴν Εὐρωπαϊκὴν Κεντρικὴν Τράπεζα (ΕΚΤ) στὴν ἀπόφαση νὰ συμπεριλάβει τὰ ἐλληνικὰ κρατικὰ ὁμόλογα στὸ πρόγραμμα

ποσοτικής χαλάρωσης, τὸ ὀνομαζόμενον QE. Αὐτὲς οἱ θετικὲς ἐξελίξεις καὶ οἱ μελλοντικὲς ἀποφάσεις, ὅταν ὑλοποιηθοῦν, θὰ ἐξαλείψουν ὀρισμένα χρηματοδοτικὰ ἐμπόδια στὴν ἀνάπτυξη καὶ θὰ βελτιώσουν τὶς χρηματοπιστωτικὲς συνθῆκες, προάγοντας τὶς ἐπενδύσεις καὶ ἐνισχύοντας τόσο τὴ συνολικὴ προσφορά ὅσο καὶ τὴ ζήτηση.

Ὡστόσο πρέπει νὰ τονισθεῖ ὅτι αὐτὲς οἱ δυναμικὰ εὐνοϊκὲς χρηματοοικονομικὲς προοπτικὲς ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν ἔγκαιρη καὶ ἀποτελεσματικὴ ἐφαρμογὴ τοῦ προγράμματος. Ἐπιπλέον, ἡ σημαντικὴ βελτίωση τῆς χρηματοδότησης τῶν ἑλληνικῶν ἐπιχειρήσεων, ἡ ὁποία θὰ στηρίξει ἰσχυρότερη οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη, θὰ ἐξαρτηθεῖ καθοριστικὰ καὶ ἀπὸ δύο ἄλλες ἐξελίξεις:

- τὴν ἀποκατάσταση τῆς ἐμπιστοσύνης καὶ τὴ μείωση τῆς ἀβεβαιότητας, ποὺ θὰ ἔχουν ὡς συνέπεια τὴν ἱκανοῦ μεγέθους ἐπιστροφή καταθέσεων καὶ τραπεζογραμμάτων στὸ τραπεζικὸ σύστημα· καὶ
- τὴ βελτίωση τῶν συνθηκῶν χρηματοδότησης τῶν μικρομεσαίων ἐπιχειρήσεων, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν τὸν κύριον κορμὸ τοῦ παραγωγικοῦ τομέα τῆς οἰκονομίας.

Ἡ αὔξηση τῆς διαθεσιμότητας καὶ ἡ μείωση τοῦ κόστους τῶν πιστώσεων πρὸς τὶς μικρομεσαῖες ἐπιχειρήσεις πρέπει νὰ ἀποτελέσουν προτεραιότητα. Γενικότερα, ὑπάρχει ἀνάγκη καὶ δυνατότητα γιὰ τὴν προαγωγή ἄλλων μορφῶν χρηματοδότησης τοῦ ἰδιωτικοῦ τομέα, ἰδίως τῶν μικρομεσαίων καὶ νεοσύστατων ἐπιχειρήσεων, ποὺ θὰ συμβάλει στὴν ταχύτερη αὔξηση τῆς ἀπασχόλησης.

Ὁ τρίτος πυλώνας αὐτῆς τῆς ἀναπτυξιακῆς στρατηγικῆς περιλαμβάνει πολιτικὲς καὶ δράσεις ποὺ μποροῦν νὰ δώσουν ἄμεσα ὠθηση στὴ συνολικὴ ζήτηση καὶ τὴ δραστηριότητα σὲ βραχυπρόθεσμο καὶ μεσοπρόθεσμο ὄριζοντα. Ἐπειδὴ ἡ ὑλοποίηση πολλῶν μεταρρυθμίσεων ἀπαιτεῖ χρόνο καὶ ἐπειδὴ οἱ θετικὲς ἐπιδράσεις τους στὴν οἰκονομία συχνὰ ἐμφανίζονται μὲ ἀρκετὰ μεγάλη καθυστέρηση, εἶναι ἀναγκαῖο νὰ χρησιμοποιηθοῦν καὶ ἄλλα μέσα πολιτικῆς ποὺ μποροῦν νὰ ἐπιταχύνουν τὴν οἰκονομικὴ ἀνάκαμψη καὶ τὴ μείωση τῆς ἀνεργίας, ἐνισχύοντας τὴ ζήτηση ἄμεσα καὶ ἔγκαιρα. Αὐτὸ ἔχει ἐπίσης σημασία γιὰ τὴ βελτίωση τοῦ κλίματος στὶς ἀγορὲς καὶ τῶν προσδοκιῶν τῶν πολιτῶν καὶ τῶν ἐπιχειρήσεων γιὰ τὶς οἰκονομικὲς προοπτικὲς, καθὼς δίνει πρόσθετη ὠθηση στὴ δαπάνη καὶ τὴ δραστηριότητα.

Διάφορα τέτοια μέσα πολιτικῆς εἶναι διαθέσιμα καὶ μποροῦν νὰ ἐφαρμοστοῦν. Ὅρισμένα ἀπὸ αὐτὰ μποροῦν νὰ ὑποστηριχθοῦν καὶ νὰ χρηματοδοτηθοῦν ἀπὸ τὴν Εὐρωπαϊκὴ Τράπεζα Ἐπενδύσεων καὶ τὰ Εὐρωπαϊκὰ

Διαρθρωτικά Ταμεία. Έχει σημειωθεί αξιόλογη πρόοδος σε αυτόν τον τομέα, αλλά δεν είναι έπαρκής, με δεδομένη την ανάγκη ταχύτερης αναθέρμανσης της οικονομίας. Το Σχέδιο Juncker για τη σημαντική αύξηση των δημόσιων επενδύσεων σε ευρωπαϊκό επίπεδο παρέχει έναν σημαντικό νέο μηχανισμό και ευκαιρίες για αύξηση των επενδύσεων στην Ελλάδα, με τρόπο που θα επηρεάσει ευμενώς τόσο τη συνολική ζήτηση μεσοπρόθεσμα όσο και τη συνολική προσφορά μακροπρόθεσμα.

Αυτό που θεωρώ ότι έχει ουσιώδη σημασία είναι οι μεταρρυθμίσεις και οι πολιτικές των τριών πυλώνων της στρατηγικής να εφαρμοστούν όχι μόνο αποτελεσματικά αλλά και ταυτόχρονα. Εάν αυτό συμβεί, θα έχουν άμοιβαία ενισχυόμενες θετικές επιπτώσεις στη δραστηριότητα και την απασχόληση μέσα από αλληλοτροφοδοτούμενους διαύλους συμπεριλαμβανομένης της ευνοϊκής επίδρασής τους στην εμπιστοσύνη και τις προσδοκίες. Με αυτόν τον τρόπο, η οικονομία θα επανέλθει ταχύτερα σε τροχιά διατηρησιμής ανάπτυξης και θα αυξηθεί η απασχόληση.

IV. Η ανάγκη και οι προοπτικές για ελάφρυνση του χρέους

Έως τώρα δεν έχω αναφερθεί στον ρόλο της δημοσιονομικής πολιτικής στην προώθηση της οικονομικής ανάπτυξης και στη δυνατότητα άσκησης έπεκτατικής πολιτικής στην πράξη, δεδομένων των περιορισμών που θέτει το δημόσιο χρέος, το οποίο εξακολουθεί να είναι πολύ ύψηλο και πρέπει να μειωθεί σε επίπεδο που να θεωρείται βιώσιμο από τις αγορές και τους θεσμούς.

Σήμερα η δημοσιονομική πολιτική περιορίζεται από τη δέσμευση της χώρας να επιτευχθούν τα προβλεπόμενα στο τρίτο πρόγραμμα πρωτογενή πλεονάσματα. Μακροπρόθεσμα, τα όρια της δημοσιονομικής πολιτικής θα εξαρτηθούν από τη μελλοντική συμφωνία με τους θεσμούς και τους εταίρους για περαιτέρω ελάφρυνση του χρέους. Αυτά τα όρια –δηλαδή τα απαιτούμενα πρωτογενή πλεονάσματα– πρέπει, κατά τη γνώμη μου, να αμβλυνθούν σημαντικά, αλλά δεν πρόκειται να εξαλειφθούν.

Συνεπώς, η δυνατότητα της δημοσιονομικής πολιτικής να στηρίξει τη συνολική ζήτηση θα εξακολουθήσει να είναι περιορισμένη για αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα, το οποίο συναρτάται προς τη φύση και την έκταση μιας νέας αναδιάρθρωσης του χρέους στο μέλλον. Ωστόσο, η δημοσιονομική πολιτική μπορεί να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στην προαγωγή

τῆς ανάπτυξης μὲ τὴν εἰσαγωγὴ σειρᾶς μεταρρυθμίσεων, εἰδικότερα τὴν υἱοθέτηση ἑνὸς φορολογικοῦ συστήματος ποὺ θὰ εὐνοεῖ τὴν ανάπτυξη, δηλαδή ἑνὸς συστήματος ποὺ θὰ εἶναι ἀπλό, σταθερό, διεθνῶς ανταγωνιστικὸ καὶ κοινωνικὰ δίκαιο.

Ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο τὸ δημόσιο χρέος συνεχίζει νὰ ἀποτελεῖ περιοριστικὸ παράγοντα γιὰ τὴν πολιτικὴ καὶ νὰ ἐπιβαρύνει τὴν οἰκονομία δὲν εἶναι ἡ ἀνεπαρκὴς δημοσιονομικὴ προσαρμογὴ οὔτε ἡ ἀνεπαρκὴς ἀναδιάρθρωση τοῦ χρέους στὸ παρελθόν. Ὁ κύριος λόγος εἶναι ὅτι ὁ μέσος ρυθμὸς ανάπτυξης εἶναι πολὺ χαμηλότερος ἀπὸ ὅσο εἶχε προηγουμένως προβλεφθεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς κρίσης καί, ἰδίως, μετὰ τὴν ἀναδιάρθρωση τοῦ χρέους τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 2012, μὲ τὴ συμμετοχὴ τῶν ἰδιωτῶν πιστωτῶν, τὸ γνωστὸ PSI. Εἰδικότερα, ἡ δυναμικὴ τοῦ χρέους χειροτέρευσε κατὰ πολὺ τὸ 2015 μετὰ τὴν ἐπιδείνωση τῶν οἰκονομικῶν καὶ χρηματοοικονομικῶν συνθηκῶν, τὴν περαιτέρω ἀναθεώρηση πρὸς τὰ κάτω τῶν προβλέψεων γιὰ ἀνάπτυξη καὶ ὡς ἀποτέλεσμα διάφορων ἄλλων παραγόντων, ὅπως ὁ νέος γύρος χρηματοοικονομικῆς στήριξης τῶν τραπεζῶν καὶ ἡ ἀναστολὴ τῆς συμφωνίας –μετὰ τὴν πρόωρη λήξη τοῦ δεύτερου προγράμματος– γιὰ τὴ μεταφορὰ στὴν Ἑλλάδα τῶν κερδῶν τῆς EKT καὶ τῶν ἐθνικῶν κεντρικῶν τραπεζῶν τοῦ Εὐρωσυστήματος ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ κρατικὰ ὁμόλογα ποὺ διακρατοῦν στὸ χαρτοφυλάκιό τους.

Ἐπιτρέψτε μου νὰ ὑπενθυμίσω ὅτι ἡ ἀναδιάρθρωση τοῦ χρέους ποὺ πραγματοποιήθηκε τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 2012 –ἡ ὁποία ἦταν ἡ μεγαλύτερη ἀναδιάρθρωση χρέους στὴν παγκόσμια ἱστορία– μείωσε τὴν ὀνομαστικὴ ἀξία τοῦ δημόσιου χρέους (ποὺ διεκρατεῖτο ἀπὸ τὸν ἰδιωτικὸ τομέα) κατὰ 53% ἢ 106 δισ. εὐρώ. Ἐπιπρόσθετα, ἐπιτεύχθηκε οὐσιαστικὴ ἐπιμήκυνση τῆς μέσης διάρκειας τοῦ χρέους καὶ μεγάλη μείωση τοῦ μεσοσταθμικοῦ κόστους ἐξυπηρέτησής του (δηλαδή τοῦ μεσοσταθμικοῦ ἐπιτοκίου χρηματοδότησης). Ἀποτέλεσμα ἦταν ὄχι μόνον ἡ μεγάλη ἀπομείωση τοῦ χρέους, ἀλλὰ καὶ ἡ σαφὴς βελτίωση τοῦ προφίλ τῶν πληρωμῶν τοκοχρεωλυσίων μετὰ τὸ PSI. Ἐὰν δὲν εἶχε πραγματοποιηθεῖ τὸ PSI τὸ 2012, ὁ λόγος χρέους πρὸς τὸ ΑΕΠ θὰ ἦταν 223% στὸ τέλος τοῦ 2015, ἔναντι τοῦ πραγματικοῦ ποσοστοῦ 177,4%.

Τὸ 2014, τὸ ΔΝΤ καὶ οἱ εὐρωπαϊκοὶ θεσμοὶ εἶχαν προβλέψει ὅτι ὁ λόγος χρέους πρὸς ΑΕΠ θὰ εἶχε ὑποχωρήσει στὸ 117% ἕως τὸ 2022 καὶ πολὺ χαμηλότερα τοῦ 112% τὸ 2024 καὶ εἶχαν καταλήξει στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ δημόσιο χρέος ἦταν βιώσιμο. Σύμφωνα μὲ τὸ βασικὸ σενάριο τῆς

τελευταίας, δημόσια διαθέσιμης, ανάλυσης τής Ευρωπαϊκής Έπιτροπής για τή βιωσιμότητα του χρέους, που δημοσιεύθηκε τον Ιούνιο του 2016, ο λόγος χρέους προς ΑΕΠ αναμένεται να υποχωρήσει στο 144% έως το 2022, επίπεδο πολύ υψηλότερο (κατά σχεδόν 30 ποσοστιαίες μονάδες) από τον στόχο που είχε τεθεί το 2012 και τήν πρόβλεψη που είχε ανακοινωθεί το 2014, σύμφωνα με τήν όποια το χρέος είχε κριθεί βιώσιμο. Συνεπώς, το χρέος δέν θεωρείται πλέον βιώσιμο, με βάση αυτό το κριτήριο.

Η ανάγκη για μιὰ νέα αναδιάρθρωση του χρέους (αυτή τή φορά του ελληνικού χρέους που διακρατείται από τους θεσμούς και τις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις), το μέγεθος τής απαιτούμενης ελάφρυνσης του χρέους και ο καλύτερος τρόπος διασφάλισής της είναι τρία θέματα που έχουν αποτελέσει αντικείμενο έκτενους ανάλυσης και συζητήσεων τα τελευταία δύο χρόνια από τις ελληνικές αρχές, τους διεθνείς πιστωτές, πανεπιστημιακούς καθηγητές και οικονομικούς αναλυτές. Δύο επίσημες αποφάσεις για τα θέματα αυτά, οι όποιες έχουν ήδη ληφθεί σε υψηλό πολιτικό επίπεδο από το καλοκαίρι του 2015, ορίζουν τὸ γενικό πλαίσιο, τὸ χρονοδιάγραμμα και πολλά από τα βασικά χαρακτηριστικά, ἀλλὰ ὄχι τὰ ειδικότερα μέτρα του πιθανού πακέτου ελάφρυνσης του χρέους.

Δέν θέλω νὰ σᾶς κουράσω με λεπτομέρειες, ἀλλὰ θεωρῶ χρήσιμο νὰ υπογραμμίσω ὀρισμένα σημεῖα τῶν ἀποφάσεων που ἔχουν ληφθεῖ. Πρῶτον, ἡ συμφωνία που ἐπιτεύχθηκε στὴ Σύνοδο Κορυφῆς τῆς Εὐρωζώνης στὶς 12 Ἰουλίου του 2015 τονίζει ὅτι «δέν μπορούν νὰ ἀναληφθοῦν ἀπομειώσεις τῆς ὀνομαστικῆς ἀξίας (δηλαδή ὀνομαστικό κούρεμα) του χρέους» και ξεκάθαρα δηλώνει ὅτι «ἐνδεχόμενα πρόσθετα» μέτρα ελάφρυνσης του χρέους θὰ πάρουν κυρίως τὴ μορφή ἐπιμήκυνσης τῆς διάρκειας ὠρίμανσης και παράτασης τῶν περιόδων χάριτος για τὴν πληρωμὴ τόκων και χρεολυσίων. Ἐπιπλέον, ἀναφέρεται ρητῶς ὅτι ελάφρυνση του χρέους θὰ δοθεῖ ὑπὸ τὴν προϋπόθεση τῆς πλήρους ἐφαρμογῆς τῶν μέτρων πολιτικῆς και τῶν μεταρρυθμίσεων που πρόκειται νὰ συμφωνηθοῦν. Δεύτερον, σύμφωνα με τὴν ἀνακοίνωση του Eurogroup τῆς 25ης Μαΐου 2016, τὸ Eurogroup «παράμενει ἔτοιμο νὰ ἐξετάσει, ἐὰν χρειαστεῖ, ἐνδεχόμενα πρόσθετα μέτρα για τὸ χρέος που θὰ ἀποσκοποῦν στο νὰ διασφαλισθεῖ ὅτι οἱ ἀκαθάριστες χρηματοδοτικὲς ἀνάγκες τῆς Ἑλλάδος θὰ διατηρηθοῦν μακροπρόθεσμα σὲ βιώσιμο ἐπίπεδο». Τὸ Eurogroup συμφώνησε ὅτι ὀρισμένες κατευθυντήριες ἀρχές θὰ διέπουν «τὰ ἐν δυνάμει πρόσθετα μέτρα για τὸ χρέος» και ἐπίσης συμφώνησε «νὰ καθιερώσει ἓνα μέτρο σύγκρισης, μιὰ σταθερὰ ἀναφορὰς,

για τις ακαθάριστες χρηματοδοτικές ανάγκες κατά την αξιολόγηση της βιωσιμότητας του χρέους». Επιπλέον, υιοθέτησε μια προοδευτική προσέγγιση, ούτως ώστε («τά μέτρα για το χρέος να εισάγονται σταδιακά»). Διαφορετικοί τύποι δυνητικών μέτρων μπορεί να εξετάζονται βραχυπρόθεσμα, μεσοπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα.

Εάν αυτή η σύντομη περιγραφή του πλαισίου που έχει συμφωνηθεί μεταξύ της ελληνικής κυβέρνησης και των Ευρωπαίων εταίρων σας δίνει την εντύπωση ότι το πλαίσιο αυτό είναι μάλλον πολύπλοκο, με αρκετά στοιχεία αβεβαιότητας και ασάφειας ως προς τα τεχνικά χαρακτηριστικά του, έχετε απόλυτο δίκιο: Έτσι είναι. Πάντως τα βασικά συμπεράσματα που απορρέουν από την υφιστάμενη συμφωνία είναι τα εξής απλά, όχι όμως ενθαρρυντικά:

- Πρώτον, η συνολική προβλεπόμενη ελάφρυνση του χρέους θα είναι, κατά πάσα πιθανότητα, περιορισμένη, ενώ το κούρεμα του χρέους έχει αποκλεισθεί.

- Δεύτερον, η ελάφρυνση επικεντρώνεται στη βιωσιμότητα των ακαθάριστων χρηματοδοτικών αναγκών και όχι του μεγέθους του χρέους σε σχέση με το ΑΕΠ.

- Τρίτον, πολλά από τα δυνητικά μέτρα προβλέπεται ότι θα αποφασιστούν το 2018 και ενδεχομένως σε επόμενα χρόνια, στον βαθμό που θα κριθεί αναγκαίο, από τους εταίρους με βάση την επικαιροποιημένη ανάλυση βιωσιμότητας του χρέους.

- Τέταρτον, τα μέτρα ελάφρυνσης θα επηρεάσουν σημαντικά τις χρηματοδοτικές ανάγκες της Ελλάδος κυρίως μακροπρόθεσμα.

- Πέμπτον, οι μελλοντικές ελαφρύνσεις του χρέους θα υπόκεινται σε όρους περιοριστικούς όσον αφορά την οικονομική και μεταρρυθμιστική πολιτική, πέραν των όρων που περιλαμβάνονται στο σημερινό τρίτο πρόγραμμα.

Η πρόσφατη απόφαση του Eurogroup της 5ης Δεκεμβρίου 2016 για μικρή ελάφρυνση του χρέους με την εφαρμογή των λεγόμενων βραχυπρόθεσμων μέτρων είναι ένα θετικό βήμα προς τη σωστή κατεύθυνση. Δεν αρκεί όμως, επειδή δεν αντιμετωπίζει τον κύριο περιοριστικό παράγοντα στην άσκηση δημοσιονομικής πολιτικής. Τα βραχυπρόθεσμα μέτρα που αποφασίστηκαν εξομαλύνουν και μειώνουν τις ετήσιες δανειακές ανάγκες του Ελληνικού Δημοσίου σε μεσοπρόθεσμο όριζοντα και το ύψος του δημόσιου χρέους μακροπρόθεσμα έως το 2060, αλλά δεν θα επηρεάσουν αισθητά το ύψος του

χρέους σε σχέση με το ΑΕΠ την επόμενη πενταετία. Έπομένως, συνεπάγονται την ανάγκη επίτευξης ύψηλων πρωτογενών πλεονασμάτων, της τάξης του 3,5% του ΑΕΠ, για μεγάλο χρονικό διάστημα, προκειμένου το χρέος να μειωθεί σημαντικά κατά την επόμενη κρίσιμη περίοδο και να εκτιμηθεί ως βιώσιμο από τις αγορές, όταν θα επιδιωχθεί η ανόρθωση και ανάπτυξη της οικονομίας.

Γι' αυτόν τον λόγο, εκτιμώ ότι είναι επιβεβλημένη μια πιο ουσιαστική ελάφρυνση του χρέους που θα μειώσει δραστικά την καθαρή παρούσα αξία του και θα επιτρέψει την ικανού μεγέθους μείωση των πρωτογενών πλεονασμάτων που απαιτούνται για να διασφαλιστεί πραγματικά η βιωσιμότητα του χρέους. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί με μια γενναία, μεγάλη επιμήκυνση της μέσης διάρκειας πληρωμής τοκοχρεολυσίων, την περαιτέρω μείωση των επιτοκίων σε όρισμένες κατηγορίες δανείων, καθώς και την υιοθέτηση ενός πλαισίου απομείωσης του χρέους, το οποίο, ενώ θα περιέχει δεσμευτικούς όρους όσον αφορά την οικονομική πολιτική, θα ενσωματώνει εκ των προτέρων σαφείς κανόνες για πρόσθετα μέτρα ελάφρυνσης που ενδεχομένως να ληφθούν στο μέλλον.

Τίθεται το ερώτημα: Ή ελάφρυνση του χρέους, όπως προβλέπεται από τις αποφάσεις που έχουν ληφθεί μέχρι σήμερα, θα αποτελέσει το κρίσιμο βήμα που θα οδηγήσει στην επίλυση της κρίσης και στην επίτευξη ύψηλων ρυθμικών ανάπτυξης; Ή σύντομη απάντηση είναι: "Όχι, αυτό δεν είναι πιθανό. Ή ελάφρυνση του χρέους που αποφασίστηκε προσφάτως και αυτή που προβλέπεται από τα επίσημα κείμενα είναι αναγκαία και χρήσιμη γιατί θα βελτιώσει την εξυπηρέτηση του χρέους και την αξιολόγηση της βιωσιμότητάς του και πιθανόν να επιτρέψει μια λιγότερο περιοριστική δημοσιονομική πολιτική που θα στηρίζει την ανάπτυξη. Θα έχει επίσης και άλλες θετικές επιδράσεις στην οικονομική δραστηριότητα, επειδή αναμένεται να διευκολύνει την ένταξη των ελληνικών κρατικών τίτλων στο πρόγραμμα ποσοτικής χαλάρωσης της ΕΚΤ και τη συνεπαγόμενη μείωση του κόστους χρηματοδότησης του ιδιωτικού τομέα. Όμως αυτή η ελάφρυνση δεν είναι επαρκής. Προκειμένου να επιτευχθεί η ανόρθωση και η αναζωογόνηση της ελληνικής οικονομίας και να διασφαλισθεί αποτελεσματικά η βιωσιμότητα του χρέους, είναι απαραίτητο να εφαρμοστούν παράλληλα οι μεταρρυθμίσεις και οι πολιτικές εκείνες που θα επαναφέρουν την Ελλάδα σταθερά και δυνατά στον δρόμο της ανάπτυξης.

Ἡ διττὴ πρόκληση γιὰ τὴν οἰκονομικὴ πολιτικὴ, ποὺ ἐπιδιώκει ταυτόχρονα τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη καὶ τὴ δημοσιονομικὴ ἐξυγίανση, μπορεῖ νὰ ἀντιμετωπισθεῖ μὲ ἐπιτυχία ἂν δοθεῖ προτεραιότητα στὴν ἐπίτευξη τοῦ ἀναπτυξιακοῦ στόχου, μὲ ἀποτελεσματικὴ ἐφαρμογὴ ὅλων τῶν πολιτικῶν τῆς ἀναπτυξιακῆς στρατηγικῆς, καί, παράλληλα, ἂν συνεχιστεῖ ἡ διαδικασία μείωσης τῶν συνολικῶν δημοσιονομικῶν ἐλλειμμάτων μὲ τρόπο ποὺ νὰ στηρίζει τὴν ἀνάκαμψη καὶ νὰ προάγει τὴν ἀνάπτυξη τῆς οἰκονομίας. Συνεπῶς, ἀπαιτεῖται νὰ δοθεῖ μεγαλύτερη ἔμφαση στὴ συγκράτηση τῶν συνολικῶν δημόσιων δαπανῶν καὶ στὴν ἀναδιάρθρωση τῆς σύνθεσής τους, ὥστε νὰ μειωθοῦν δαπάνες καταναλωτικῆς καὶ λειτουργικῆς ποῦ ἀφοροῦν φορεῖς ποῦ ἔχουν παύσει νὰ προσφέρουν οὐσιαστικῆς ὑπηρεσίας στὴν κοινωνία, καὶ νὰ ἀυξηθοῦν περαιτέρω οἱ δαπάνες σὲ τομεῖς ὅπως ἡ παιδεία, ἡ ἔρευνα καὶ ἡ υγεία, ποῦ θὰ συμβάλουν καθοριστικὰ στὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη καὶ τὴν κοινωνικὴ εὐημερία. Ἀπαιτεῖται ἐπίσης, ὅπως τόνισα προηγουμένως, ἡ ἀναμόρφωση τοῦ φορολογικοῦ συστήματος ὥστε νὰ γίνῃ ἀπλούστερο, ἀποδοτικότερο, διεθνῶς ἀνταγωνιστικὸ καὶ κοινωνικὰ πιὸ δίκαιο, καθὼς καὶ ἡ ἀποδοτικότερη ἀξιοποίηση καὶ διαχείριση τῆς δημόσιας περιουσίας.

V. Προοπτικὲς γιὰ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη, δημοσιονομικὴ ἐξυγίανση καὶ νομισματικὴ σταθερότητα

Ποιὲς εἶναι, λοιπόν, οἱ προοπτικὲς γιὰ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη, δημοσιονομικὴ ἐξυγίανση καὶ νομισματικὴ σταθερότητα στὴν Ἑλλάδα; Ἡ ἀπάντηση δὲν εἶναι ἀπλή. Ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ ἂν θὰ κατορθώσουμε νὰ ἐφαρμόσουμε ἀποτελεσματικὰ τὴ σωστὴ ἀναπτυξιακὴ στρατηγικὴ ποῦ προηγουμένως σκιαγράφησα, χρησιμοποιώντας ἀποδοτικὰ καὶ ἔγκαιρα τὰ κατάλληλα ἐργαλεῖα πολιτικῆς. Ἐπομένως, ἡ ἀπάντηση ἐξαρτᾶται ἐπίσης ἀπὸ τὸ ἂν θὰ ἀποφύγουμε τὰ λάθη πολιτικῆς –οἰκονομικῆς καὶ γενικότερης– ποῦ διαπράξαμε στὸ παρελθὸν καὶ ἂν θὰ μπορέσουμε νὰ ξεπεράσουμε τὰ διάφορα ἐμπόδια ποῦ παρακώλυσαν ἢ ἐξασθένησαν τὴν οἰκονομικὴ δραστηριότητα, νὰ κάνουμε ὅλα τὰ ἀπαραίτητα βήματα γιὰ νὰ ἐπιτύχουμε τὴν ἔξοδο ἀπὸ τὴν κρίση καὶ νὰ ἐπαναφέρουμε τὴν οἰκονομία σὲ πορεία ἀνάπτυξης συνδυασμένης μὲ τὴ νομισματικὴ σταθερότητα ποῦ ἐγγυᾶται τὸ ἐνιαῖο εὐρωπαϊκὸ μας νόμισμα, τὸ εὐρώ.

Μπορούμε να εξετάσουμε τρία σενάρια: τὸ καλὸ, τὸ κακὸ καὶ τὸ ἄσχημο. Ἐπιτρέψτε μου νὰ ὀλοκληρώσω τὴν ὁμιλία μου μὲ μιὰ νότα αἰσιοδοξίας καὶ νὰ ἐπικεντρωθῶ στὸ καλὸ σενάριο ἀναδεικνύοντας ὀρισμένες δράσεις, συνθήκες καὶ θεσμικὲς ἀλλαγές πού εἶναι ἀναγκαῖες –δύσκολες ἀλλὰ ὄχι ἀκατόρθωτες– γιὰ τὴν ἐπιτυχή ὑλοποίηση τῆς ἀναπτυξιακῆς στρατηγικῆς καὶ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς δημοσιονομικῆς ἐξυγίανσης.

Τὸ καλὸ σενάριο θὰ ἰσχύσει ἐάν, πρῶτα ἀπὸ ὅλα, τὸ τρίτο οἰκονομικὸ πρόγραμμα ἐφαρμοστῆι ἐπιτυχῶς τὰ ἐπόμενα χρόνια, ξεκινώντας μὲ ἄμεση ὀλοκλήρωση τῆς δεύτερης ἀξιολόγησης καὶ μὲ μιὰ νέα συμφωνία γιὰ οὐσιαστικὴ ἐλάφρυνση τοῦ χρέους, ἰδανικὰ στὸ ἄμεσο μέλλον ἢ τὸ ἀργότερο ἕως τὶς ἀρχές τοῦ 2018. Αὐτὸ ὅμως εἶναι τὸ ἕνα συστατικὸ στοιχεῖο τοῦ καλοῦ σεναρίου. Ὅπως ἔχω ἐπιχειρηματολογήσει προηγουμένως, ἡ ἐπίτευξη ἰσχυρῆς καὶ διατηρήσιμης ἀνάπτυξης θὰ ἀπαιτήσῃ περισσότερες καὶ βαθύτερες μεταρρυθμίσεις ἀπὸ αὐτὲς πού περιλαμβάνονται στὸ τρίτο πρόγραμμα, καθὼς καὶ ἄλλες δράσεις τῆς ἀναπτυξιακῆς στρατηγικῆς, πού ἀφοροῦν τὸν χρηματοπιστωτικὸ τομέα καὶ τὶς δημόσιες ἐπενδύσεις.

Ὁ κατάλογος τῶν ἀναγκαίων μεταρρυθμίσεων πού θὰ προαγάγουν τὴν ἀνάπτυξη εἶναι μακρὺς. Ἡ ἔννοια τῆς μεταρρύθμισης ἔχει πολυχρησιμοποιηθεῖ καὶ κάποιες φορὲς ἔχει παρεξηγηθεῖ, μὲ κίνδυνο νὰ χάσει τὸ νόημά της. Συχνὰ ἔχει κακῶς θεωρηθεῖ ὅτι οἱ μεταρρυθμίσεις συνεπάγονται μείωση τῶν εἰσοδημάτων, πού βεβαίως δὲν εἶναι ὁ σκοπὸς τῆς εἰσαγωγῆς τους. Ἡ ἐμπειρία ἔχει δείξει ὅτι γιὰ νὰ πετύχει ἕνα πρόγραμμα μεταρρυθμίσεων πρέπει νὰ τεθοῦν προτεραιότητες στὸν κατάλογο τῶν διαρθρωτικῶν ἀλλαγῶν καὶ νὰ ὀρισθεῖ τὸ ὀργανωτικὸ πλαίσιο καὶ οἱ διαδικασίες πού καθορίζουν (1) τὰ συγκεκριμένα βήματα πού πρέπει νὰ γίνουν, καθὼς καὶ (2) τὰ μέσα μέτρησης καὶ ἀξιολόγησης τῆς προόδου πού ἐπιτυγχάνεται.

Κατὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν προγραμματιζόμενων μεταρρυθμίσεων, πρέπει νὰ δοθεῖ προτεραιότητα στὴ βελτίωση τῆς ἀποτελεσματικότητας καὶ τῆς ποιότητας τῶν ὑπηρεσιῶν τῆς δημόσιας διοίκησης, πού συμπεριλαμβάνει τὴν ἀποδοτικότερη λειτουργία τοῦ συστήματος ἀπονομῆς δικαιοσύνης, τὴ βελτίωση τοῦ φοροεισπρακτικοῦ μηχανισμοῦ καὶ τὴν ἀναβάθμιση τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος. Αὐτὸ θὰ ἀπαιτήσῃ, μεταξὺ ἄλλων, τὴ θέσπιση ἐνὸς πλαισίου γιὰ τὴν ἀξιολόγηση καὶ τὴν ἀνταμοιβὴ τῆς προσπάθειας, τῆς ἐπιμέλειας καὶ τῆς ἐπίδοσης ὅλων ἐκείνων οἱ ὁποῖοι ὑλοποιοῦν τοὺς στόχους πού ἔχουν τεθεῖ κατὰ τὴν ἐκτέλεση τῶν καθηκόντων τους. Ἡ βελτίωση τῆς ἀποτελεσματικότητας καὶ τῆς ἀποδοτικότητας τοῦ δημόσιου

τομέα αποτελεί πρόκληση για όλους, επειδή απαιτεί την αλλαγή της νοοτροπίας και της συμπεριφοράς που έχουν κυριαρχήσει για μεγάλο χρονικό διάστημα. Όμως πρέπει να αποτελέσει προτεραιότητα επειδή αυτή καθεαυτήν είναι ζωτικής σημασίας για τη στήριξη της ανάπτυξης και επειδή επίσης είναι απαραίτητη για την υλοποίηση άλλων μεταρρυθμίσεων που θα προαγάγουν την ανάπτυξη, καθώς και για την επιτάχυνση της δημοσιονομικής εξυγίανσης.

Είναι επίσης επείγουσα ανάγκη να υλοποιηθούν μεταρρυθμίσεις που θα διαμορφώσουν ένα πρόσφορο θεσμικό, εκπαιδευτικό, πολιτιστικό και επιχειρηματικό περιβάλλον που θα δώσει ώθηση στην καινοτομία και θα προαγάγει τον υγιή ανταγωνισμό. Αυτό έχει, όντως, ουσιώδη σημασία για τη βελτίωση της αναπτυξιακής επίδοσης της ελληνικής οικονομίας, ή όποια εξαρτάται, σε μεγάλο βαθμό, από τη δυναμική εξέλιξη των εξαγωγών μέσα στην ενιαία ευρωπαϊκή αγορά και την παγκοσμιοποιημένη οικονομία. Για τον σκοπό αυτό, ιδιαίτερη έμφαση πρέπει να δοθεί στην αναβάθμιση της παιδείας –σε όλα τα επίπεδα– και της έρευνας, με θεσμικές και οργανωτικές αλλαγές, καθώς και με την αύξηση των δαπανών για την παιδεία και την «έρευνα και ανάπτυξη». Τα μέλη της Ακαδημίας Αθηνών θα συνδράμουν, στο πλαίσιο των δυνατοτήτων, δραστηριοτήτων και αρμοδιοτήτων της, τις σχετικές ενέργειες και πρωτοβουλίες της πολιτείας.

Ο χρόνος δέν επιτρέπει να αναφερθώ σε άλλες προτεραιότητες της μεταρρυθμιστικής ατζέντας. Θέλω όμως να τονίσω μια απαραίτητη προϋπόθεση για την επιτυχή εφαρμογή της αναπτυξιακής στρατηγικής. Στο μέλλον, πρέπει να δίνεται μεγαλύτερη έμφαση, κατά τις αξιολογήσεις του τρίτου προγράμματος και γενικότερα της οικονομικής πολιτικής, στην υλοποίηση των προγραμματιζόμενων μεταρρυθμίσεων έναντι της επίτευξης βραχυπρόθεσμων δημοσιονομικών στόχων. Βεβαίως, και η διαρθρωτική και η δημοσιονομική προσαρμογή έχουν σημασία. Όμως δέν πρέπει να δίνεται υπερβολική έμφαση στην επίτευξη των δημοσιονομικών στόχων βραχυπρόθεσμα σε βάρος της εισαγωγής μεταρρυθμίσεων που προάγουν την ανάπτυξη και που θα διευκολύνουν τα μέγιστα τη δημοσιονομική εξυγίανση μακροπρόθεσμα.

Στην αρχή της νέας χρονιάς, ελπίζω και εύχομαι να επαληθευτεί το καλό σενάριο. Η κυβέρνηση έχει πολιτικά δεσμευθεί να συνεχίσει και να ολοκληρώσει την εφαρμογή του προγράμματος, παρά τις δυσκολίες και τις καθυστερήσεις. Και ο ελληνικός λαός προσδοκά, με την έννοια του ελπίζει,

ὅτι θὰ ξεπεραστεῖ ἡ κρίση καὶ θὰ ἔλθει ἐπιτέλους ἡ ἀνάπτυξη. Ὡστόσο αὐτὸ τὸ θετικὸ ἀποτέλεσμα δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς δεδομένο. Ὑπάρχουν ποικίλα ἐμπόδια καὶ διάφοροι κίνδυνοι ποὺ μπορεῖ νὰ δυσχεράνουν ἢ καὶ νὰ ἀποτρέψουν τὴν πραγματοποίησή του. Εἰδικότερα, ὅσον ἀφορᾷ τὶς ἀναγκαῖες μεταρρυθμίσεις, ὑπάρχουν σοβαρὲς ἀμφιβολίες γιὰ τὴν ἀποτελεσματικὴ καὶ ἔγκαιρη ὑλοποίησή τους.

Τὸ κακὸ σενάριο, τὸ ὁποῖο ἀπεύχομαι, θὰ χαρακτηρίζεται ἀπὸ καθυστερήσεις καὶ ἀποτυχίες στὴν ἐφαρμογὴ τῆς κατάλληλης πολιτικῆς σὲ κρίσιμους τομεῖς σὲ ἓνα περιβάλλον πολιτικῆς καχυποψίας καὶ ἀντιπαράθεσης, οἰκονομικῆς στασιμότητας καὶ ὑψηλῆς ἀνεργίας καὶ ἀξάνομενων κοινωνικῶν ἐντάσεων, ἐνῶ οἱ σχέσεις τῆς Ἑλλάδος μὲ τοὺς Εὐρωπαίους ἐταίρους θὰ ἐπιδεινώνονται πάλι. Αὐτὸ τὸ σενάριο εἶναι ἀνεπιθύμητο ὄχι μόνον λόγῳ τῶν ἐπιζήμιων βραχυπρόθεσμων συνεπειῶν του, ἀλλὰ ἐπειδὴ θὰ ὀδηγοῦσε σὲ ἀστάθεια καὶ θὰ μπορούσε νὰ ἐξελιχθεῖ σὲ ἄσχημο σενάριο. Τὸ γεγονός ὅτι ἡ πιθανότητα ἐξόδου τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τὴν Εὐρωζώνη εἶναι σήμερα μηδαμινὴ καὶ ἀπομακρῆ δὲν πρέπει νὰ ὀδηγήσει σὲ ἐφησυχασμὸ καὶ πράξεις ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ ἀποτελέσουν τὸ ἔναυσμα γιὰ ἐπανεμφάνισή της.

VI. Τελικὲς παρατηρήσεις

Ὁλοκληρώνοντας, ἐπιτρέψτε μου μερικὲς τελικὲς παρατηρήσεις γενικότερου χαρακτήρα. Ἄξιολογώντας τὸ παρελθόν, εἶναι προφανὲς ὅτι ὀρισμένοι παράγοντες, ἐκτὸς αὐτῶν ποὺ ἀφοροῦν τὴν οἰκονομικὴ πολιτικὴ –καὶ ποὺ ἔχουν κυρίως πολιτικὸ καὶ πολιτισμικὸ χαρακτήρα–, ἐμπόδισαν τὴν ἐπίλυση τῆς κρίσης καὶ συνετέλεσαν στὴν καθυστέρηση τῆς ὑλοποίησης τῶν μεταρρυθμίσεων ποὺ προάγουν τὴν ἀνάπτυξη. Πελατειακὲς σχέσεις, κατεστημένα συμφέροντα (διάφορων μορφῶν), ἀκραῖοι πολιτικοὶ καὶ κομματικοὶ ἀνταγωνισμοί, καὶ ἡ συνεπαγόμενὴ ἀποτυχία ἐθνικῆς συνεννόησης καὶ συναίνεσης γιὰ ὀρισμένες αὐτονόητες διαρθρωτικὲς ἀλλαγὲς εὐθύνονται ἐπίσης γιὰ τὶς ἀπογοητευτικὲς ἀναπτυξιακὲς ἐπιδόσεις τῆς χώρας μας τὴν τελευταία ἑπταετία.

Σκεπτόμενοι τὸ μέλλον, συμπεραίνουμε ὅτι μιὰ ἀναπτυξιακὴ στρατηγικὴ καὶ ἓνα πρόγραμμα μεταρρυθμίσεων θὰ ἐπιτύχουν τὸν στόχο τῆς ἀνάπτυξης ἐάν, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς συγκεκριμένους δράσεις οἰκονομικῆς πολιτικῆς ποὺ προαναφέρθηκαν, ἐπιτύχουμε μιὰ εὐρύτερη πολιτικὴ συναίνεση γιὰ τοὺς πρωταρχικοὺς στόχους καὶ τὸ κατάλληλο πλαίσιο πολιτικῆς ποὺ θὰ

κάνουν τήν ἑλληνική οἰκονομία παγκοσμίως ἀνταγωνιστική καί ἐάν παράλληλα καλλιιεργήσουμε κοινωνικές ἀξίες καί ἀναπτύξουμε δημόσιους θεσμούς πού θά στηρίζουν τήν ἐφαρμογή τῶν βασικῶν διαρθρωτικῶν ἀλλαγῶν καί ἄλλων πολιτικῶν πού θά προαγάγουν τήν ἀνάπτυξη. Ἐπομένως, εἶναι ἐπιβεβλημένο νά ἐπικεντρώσουμε τίς προσπάθειές μας ὄχι μόνο στήν ἐπιλογή καί στήν χαρακτηριστικά τῶν μεταρρυθμίσεων καί τῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς, ἀλλά καί στή διαμόρφωση τοῦ κοινωνικοῦ, πολιτικοῦ, θεσμικοῦ καί πολιτισμικοῦ περιβάλλοντος τὸ ὁποῖο θά στηρίξει τήν υἱοθέτηση καί ὀλοκλήρωσή τους.

Ἡ δημιουργία ἑνὸς τέτοιου πρόσφορου περιβάλλοντος δὲν θά εἶναι εὐκόλη. Τὸ ἐγχείρημα εἶναι σύνθετο καί ἀπαιτεῖ ἰδιαιτέρη προσπάθεια. Καί αὐτὸ διότι, προκειμένου νά ὑλοποιήσουμε τίς μεταρρυθμίσεις καί νά βελτιώσουμε τοὺς δημόσιους θεσμούς καί τὴ λειτουργία τῶν ἀγορῶν, πρέπει νά ἀλλάξουμε κι ἐμεῖς νοοτροπία καί συμπεριφορά. Εἰδικότερα, θά πρέπει νά περιορίσουμε τὸν λαϊκισμό καί τὸν στεῖρο κομματικὸ ἀνταγωνισμό, καί νά βασιστοῦμε περισσότερο στὸν ρεαλισμὸ καί τὴν πολιτικὴ συνεργασία. Πρωτίστως, θά πρέπει νά μειώσουμε δραστικά τὴν ἀναλογία τῶν λέξεων πρὸς τίς πράξεις στὴ δημόσια ζωὴ. Ἡ σχέση τῶν λόγων πρὸς τὰ ἔργα εἶναι ὑπερβολικὴ καί πολὺ μεγαλύτερη τῆς σχέσης τοῦ χρέους πρὸς τὸ ΑΕΠ. Παρ' ὅλα αὐτά, δὲν πρέπει νά θεωρεῖται στόχος ἀνέφικτος ἡ διαμόρφωση ἑνὸς πρόσφορου περιβάλλοντος γιὰ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη καί δημοσιονομικὴ ἐξυγίανση. Πιστεύω ὅτι οὐσιαστικά δὲν μᾶς χωρίζουν πολλὰ, ἐνῶ πολλὰ οὐσιώδη μᾶς ἐνώνουν. Γιὰ νά ἐπιτύχουμε αὐτὸ πού φαίνεται ἀκατόρθωτο χρειάζομαστε ὄραμα, σχέδιο, συνεργασία, δεξιότητα καί θέληση. Εἶμαι πεπεισμένος ὅτι ἐάν ὑπάρχει ἡ θέληση, θά βροῦμε τὸν δρόμο πού ὀδηγεῖ στὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη καί τὴν κοινωνικὴ εὐημερία. Καί ἂν ὄχι τώρα, τότε; Δὲν ὑπάρχει χρόνος γιὰ χάσιμο.

Σὰς εὐχαριστῶ πολὺ γιὰ τὴν προσοχή σας.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 31ΗΣ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 2017

ΥΠΟΔΟΧΗ ΤΟΥ ΞΕΝΟΥ ΕΤΑΙΡΟΥ
κ. HARM PETER WESTERMANN

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΡΟΕΔΡΟ
κ. ΛΟΥΚΑ ΠΑΠΑΔΗΜΟ

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ὑποδέχεται σήμερα μὲ ἰδιαίτερη τιμὴ τὸν κ. Harm Peter Westermann, Ὁμότιμο Καθηγητὴ Νομικῆς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Tübingen, τὸν ὁποῖο ἡ Ὀλομέλεια ἐξέλεξε κατὰ τὸ ἔτος 2016 ξένο ἐταῖρο τῆς στὸν κλάδο τοῦ Ἰδιωτικοῦ Δικαίου στὴν Τάξη τῶν Ἡθικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν.

Ὁ Καθηγητὴς Harm Peter Westermann γεννήθηκε στὴν πόλη Γκέτινγκεν τῆς Γερμανίας τὸ 1938. Ὑστερα ἀπὸ τίς νομικῆς σπουδές του στὰ Πανεπιστήμια τοῦ Münster, τῶν Παρισίων καὶ τῆς Βιέννης, ἐκπόνησε διδακτορικὴ διατριβὴ καὶ πραγματεία ἐπὶ ὑφηγεσίᾳ μὲ τόση ἐπιτυχία, ὥστε ἀμέσως μετὰ τὴ δημοσίευση καὶ τῆς δεύτερης μονογραφίας του ἐξελέγη τὸ 1970, σὲ ἡλικία 32 ἐτῶν, Τακτικὸς Καθηγητὴς στὸ νεοϊδρυθέν τότε Πανεπιστήμιο τοῦ Μπίλεφελντ, ὅπου συνέβαλε τὰ μέγιστα καὶ ἀπὸ τὴ θέση τοῦ Κοσμητοῦρα στὴν ἀνάπτυξη τῆς Νομικῆς Σχολῆς.

Τὸ ἐπιστημονικὸ του ἔργο τὸν κατέστησε περιζήτητο στὰ πανεπιστήμια τῆς Γερμανίας. Απορρίπτοντας διάφορες ἄλλες προτάσεις μετακλήσεως, ἀποδέχθηκε πρῶτα τὸ 1984 τὴ μετάκλησή του στὸ Ἐλεύθερο Πανεπιστήμιο τοῦ τότε Δυτικοῦ Βερολίνου καί, τελικά, τὸ 1989, τὴ μετάκλησή του στὴ διάσημη Νομικὴ Σχολὴ τοῦ ἱστορικοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Tübingen, ὅπου δίδαξε μέχρι τὴν ἀφυπηρέτησή του τὸ 2006, ὁπότε καὶ τοῦ ἀπονεμήθηκε ὁ τίτλος τοῦ Ὁμότιμου Καθηγητῆ.

Ὁ Καθηγητὴς Westermann καλλιέργησε σχεδὸν ὅλους τοὺς κλάδους τοῦ Ἰδιωτικοῦ Δικαίου μὲ ἔμφαση στὸ Ἐνοχικὸ Δίκαιο, τὸ Ἐμπράγματο Δίκαιο, τὶς Γενικὲς Ἀρχές τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου, τὸ Δίκαιο τῶν Ἑταιρειῶν, τὸ Οἰκονομικὸ Δίκαιο καὶ τὸ Συγκριτικὸ Δίκαιο. Μὲ τὶς πολυάριθμες μελέτες του, οἱ ὁποῖες ἀνέρχονται σὲ τρεῖς περίπου ἑκατοντάδες, προώθησε σημαντικὰ τὴν ἐπιστημονικὴ γνῶση σὲ καίρια καὶ δυσχερῆ θέματα. Τὸ ἔργο του ἔχει ἐπηρεάσει σημαντικὰ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ δικαίου καὶ τυγχάνει καθολικῆς ἀναγνώρισης. Σήμερα θεωρεῖται ὡς ἓνας ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους Γερμανοὺς νομομαθεῖς, ποὺ σφράγισε, μὲ τὸ ἔργο του καὶ τὴν ἐν γένει ἀκαδημαϊκὴ του πορεία, τὴ νομικὴ ἐπιστήμη καὶ ἄσκησε διαχρονικὴ ἐπιρροή. Δεῖγμα τῆς ἀναγνώρισης τοῦ ἐπιστημονικοῦ του εὗρους ἀποτελεῖ τὸ γεγονός ὅτι στὴ μεγάλη μεταρρύθμιση τοῦ Ἐνοχικοῦ Δικαίου τοῦ γερμανικοῦ Ἀστικοῦ Κώδικα τὸ 2002, ἡ Νομικὴ Ἐπιτροπὴ τῆς Γερμανικῆς Ὁμοσπονδιακῆς Βουλῆς κάλεσε τὸν Harm Peter Westermann καὶ τὸν Claus-Wilhelm Canaris ὡς συμβούλους μιὰ καὶ τοὺς θεώρησε κορυφαίους στὸν κλάδο τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου.

Ἡ ἀναγνώριση τοῦ Καθηγητῆ Westermann ξεπερνᾷ τὰ σύνορα τῆς Γερμανίας, δεδομένου μάλιστα ὅτι εἶναι σημαντικὲς καὶ οἱ μελέτες του σὲ θέματα ἐρμηνείας τοῦ δικαίου τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνωσης ἀλλὰ καὶ σὲ θέματα συγκριτικῆς ἐξέτασης τῶν δικαίων. Ὁ Καθηγητὴς Westermann ἔχει καταστῆ προσωπικότητα εὐρωπαϊκοῦ κύρους στὸν χῶρο τῆς νομικῆς ἐπιστήμης. Τούτο ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὴν ιδιότητά του ὡς διαιτητῆ στὴν ἐπίλυση διαφορῶν διεθνoῦς χαρακτῆρα.

Ὁλοκληρώνοντας, θὰ ἤθελα νὰ τονίσω ὅτι ὁ τιμῶμενος διακρίνεται γιὰ τὴν προσήνεια, τὸ ἤθος, τὴν εὐθύτητα, τὸ ἀνοιχτὸ πνεῦμα, τὴ δεκτικότητά του καὶ τὴ στοργή μὲ τὴν ὁποία περιέβαλε καὶ συνεχίζει νὰ περιβάλλει τοὺς νέους νομικούς, καθοδηγώντας τους μὲ ἐπιτυχία στὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα. Ἀρκεῖ νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι ἔχει ἐπιβλέψει πάνω ἀπὸ 130 διδακτορικὲς διατριβές, ἔχοντας συνεχῆ προσωπικὴ ἐπικοινωνία μὲ τοὺς ὑποψήφιους διδάκτορες. Ἔχει τιμηθεῖ στὴν πατρίδα του πολλαπλῶς καὶ διεθνῶς. Τὸ 2008 ἀναγορεύτηκε Ἐπίτιμος Διδάκτωρ τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

Κύριε συνάδελφε, Sehr geehrter Herr Professor Dr. Westermann, ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν εἶναι εὐτυχῆς ποὺ σᾶς καλωσορίζει καὶ σᾶς ἀπευθύνει θερμὲς εὐχὲς γιὰ ἐπιτυχή συνέχιση τοῦ ἐπιστημονικοῦ σας ἔργου.

Σᾶς καλῶ γιὰ νὰ σᾶς περιβάλω μὲ τὸ μεγάλο διάσημο τοῦ Ἰδρύματος.
Ὁ ἀκαδημαϊκὸς κ. Μιχαὴλ Σταθόπουλος θὰ παρουσιάσει ἐκτενέστερα
τὸ ἐπιστημονικὸ ἔργο καὶ τὶς λοιπὲς ἐπαγγελματικὲς δραστηριότητες τοῦ
νέου ἀκαδημαϊκοῦ.

Παρακαλῶ τὸν κ. Σταθόπουλο νὰ ἀνέλθει στὸ βῆμα.

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ
κ. ΜΙΧΑΗΛ ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟ

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ὑποδέχεται σήμερα ὡς ξένο ἑταῖρο τὸν Καθηγητὴ Harm Peter Westermann, ἕναν ἀπὸ τοὺς κορυφαίους ἐκπροσώπους τῆς σύγχρονης γερμανικῆς νομικῆς ἐπιστήμης.

Τὸ πολυσχιδὲς καὶ πλούσιο ἔργο τοῦ Καθηγητῆ Westermann βρίσκεται ἀποτυπωμένο σὲ ἑκατοντάδες μελετῶν (ἀνάμεσά τους πολλὰ αὐτοτελεῖ δημοσιεύματα, ὅπως μονογραφίες, ἐγχειρίδια), θεματικὰ δὲ καλύπτει ὅλους σχεδὸν τοὺς κλάδους τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου. Ἔτσι δικαιοματικὰ ὁ συγγραφέας τοὺς ἔχει χαρακτηριθεῖ ὡς πλήρης νομικὸς τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου (Vollprivatrechtler), ὡς νομικὸς δηλαδὴ ποὺ δὲν ἔχει ἀφήσει ἀκάλυπτη ἀπὸ τὴν ἐρευνητικὴ καὶ συγγραφικὴ του δραστηριότητα καμιά εἰδικότητα τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου, τὸ ὁποῖο, ἂς ἐπιτραπεῖ νὰ λεχθεῖ, καλύπτει τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς νομικῆς ἐπιστήμης.

Στὸ ζεκίνημα τῆς ἐπιστημονικῆς του πορείας ὁ τιμώμενος Καθηγητὴς ἔδειξε, μὲ τὴ διδακτορικὴ του διατριβή, τὰ ἐρευνητικὰ του προσόντα. Τὸ θέμα τῆς ἦταν ἡ causa στὸ γαλλικὸ καὶ στὸ γερμανικὸ Ἄστικὸ Δίκαιο. Ὁ λατινικὸς ὄρος causa χρησιμοποιεῖται στὴ νομικὴ ἐπιστήμη γιὰ νὰ ἀποδώσει τὴν αἰτία διαφόρων νομικῶν γεγονότων, ὅπως αἰτία ἀνάληψης ὑποχρεώσεων, αἰτία πράξεων διάθεσης, αἰτία –νόμιμη ἢ παράνομη– κτήσης περιουσιακῶν ὠφελειῶν, αἰτία ὡς παραγωγικὸ αἴτιο πράξεων μὲ ἔννομες συνέπειες κ.λπ. Εἶναι δυνατὴ ἡ ἐνιαία σύλληψη τῆς αἰτίας; Πρόβλημα ἀπὸ τὰ δυσχερέστερα στὴ νομικὴ ἐπιστήμη, μὲ πτυχὲς ποὺ ἄπτονται καὶ ἄλλων ἐπιστημονικῶν κλάδων, ἀλλὰ καὶ τῆς φιλοσοφίας. Ὁ νεαρὸς τότε νομικὸς δὲν δίστασε νὰ ἀναλάβει τὸ ἐγχείρημα. Καὶ ὄχι μόνον αὐτό. Ὄντας ἐξοικειωμένος καὶ μὲ τίς δύο μεγάλες οἰκογένειες δικαίου τῆς ἡπειρωτικῆς Εὐρώπης, τὴ γερμανικὴ (στὴν ὁποία ἀνήκει καὶ ἡ ἐλληνικὴ ἐπιστήμη τοῦ ἀστικοῦ δικαίου) καὶ τὴ ρωμανικὴ, μὲ ἐπίκεντρο τὴ Γαλλία, ἐξήτασε τὴν προβληματικὴ τῆς αἰτίας σὲ συγκριτικὴ ἐξέταση τῶν δύο αὐτῶν ἔννομων τάξεων, ἐξέταση ποὺ ἀποτέλεσε τὸ ἔναυσμα γιὰ τὴν ἀναζήτηση γενικῆς γιὰ τὸ δίκαιο ἔννοιας τῆς αἰτίας. Ἔτσι ὁ συγγραφέας, ἀφορμώμενος ἀπὸ δύο βασικὲς ἀλλὰ εἰδικὲς ρυθμίσεις τοῦ γερμανικοῦ ἀστικοῦ κώδικα, ἀφενὸς τὴ ρύθμιση γιὰ τὴν πλάνη περὶ τὰ παραγωγικὰ αἴτια καὶ ἀφετέρου τὴ ρύθμιση γιὰ τὴν ἐπιστροφή πλουτισμοῦ ποὺ ἀποκτήθηκε χωρὶς νόμιμη αἰτία, ἀνάγεται σὲ σκέψεις περὶ τὴν αἰτία ὡς ἔννοια ὑπερκείμενη (übergeordnet) τῶν

επιμέρους ρυθμίσεων και διαφωτιζόμενη από τον συμφωνηθέντα και αναγνωριζόμενο από το Δίκαιο σκοπό τῶν μερῶν. Ὁ συγγραφέας προχωρεῖ δηλαδή σὲ μιὰ θεωρητικὴ σύλληψη τοῦ περιεχομένου τῆς ἔννοιας μὲ καθολικὴ ἰσχὺ, ποὺ συνιστᾷ, εἴτε συμφωνεῖ κανεὶς εἴτε ὄχι, ἓνα ἐπίτευγμα, μολονότι ἡ πρακτικὴ πλευρὰ τοῦ ἐπιτεύγματος τὸν ἀπασχολεῖ λιγότερο.

Τοῦτο τὸ ἀντιλαμβάνεται ὁ Westermann καὶ στὴ δευτέρη μονογραφία του, τὴν ὑψηγερτικὴ, τὸ ἐπανορθώνει. Πραγματεύεται ἓνα πρακτικότερο ζήτημα ποὺ ἀπασχολοῦσε τότε τὴ νομικὴ ἐπιστῆμη τῆς χώρας του, ἀλλὰ καὶ ἄλλες ἔννομες τάξεις, καὶ ποὺ ἀποτελεῖ καὶ σήμερα ἓνα ἐπίκαιρο πρόβλημα καὶ στὴν Ἑλλάδα· ζήτημα εἰλημμένο ἀπὸ τὸ δίκαιο τῶν ἐταιρειῶν, καὶ εἰδικότερα τῶν προσωπικῶν ἐταιρειῶν. Κατὰ τὴν κρατούσα τότε γνώμη, οἱ ἐμπορικὲς ἐταιρεῖες ἔπρεπε σύμφωνα μὲ τὸν νόμο νὰ ἀνήκουν σὲ ἓναν ἐταιρικὸ τύπο, ὅπως ὁμόρρυθμη ἐταιρεία, ἑτερόρρυθμη ἐταιρεία, ἀνώνυμη ἐταιρεία κ.ἄ. Ὁ συγγραφέας, διαισθανόμενος ὅτι ἡ πράξη ἀναζητεῖ διεξόδους ἀπὸ τὴν ἐν λόγῳ νομοθετικὴ ἀκαμψία (μὲ τὴν ἔννοια τοῦ *numerus clausus* τῶν ἀναγνωρισμένων τυπικῶν μορφῶν ἐταιρειῶν), ἀσκεῖ κριτικὴ στὴν αὐστηρὴ προσήλωση σὲ αὐτὲς τὶς μορφές στὶς ὁποῖες ἔπρεπε νὰ ἐντάσσεται κάθε ἐπιχειρηματικὴ ὀργάνωση. Ἐξετάζει τὸ πόσο δεσμεύουν τὴν ἰδιωτικὴ αὐτονομία τὰ ὅρια ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴν τυπολογία αὐτή. Προχωρεῖ μὲ τόλμη ἀλλὰ καὶ μὲ ἐμβριθὴ θεμελίωση σὲ ὑπέρβαση τῶν ὁρίων αὐτῶν, ἀναγνωρίζοντας στοὺς ἐταῖρους τὸ δικαίωμα νὰ ἐπιλέξουν γιὰ τὶς ἐταιρικὲς σχέσεις στοιχεῖα τὰ ὁποῖα διαφοροποιοῦνται ἀπὸ αὐτὰ τῶν ἀναγνωρισμένων τύπων, καὶ σὲ τελευταία ἀνάλυση νὰ διαμορφώσουν νέους ἐταιρικούς τύπους. Ὅσον ἀφορᾷ στὴ σύγκρουση τῶν συμφερόντων ποὺ ἐμπλέκονται στὸ πρόβλημα, ὁ συγγραφέας δίνει τὸ προβάδισμα στὴν ἰδιωτικὴ αὐτονομία. Θεωρεῖ ὅτι δὲν εἶναι παρωχημένο, σύμφωνα μὲ τὴν κρατούσα ἄποψη, τὸ δόγμα «*stat pro ratione voluntas*», ὅτι δηλαδή ἡ *voluntas*, ἡ βούληση τῶν μερῶν, πρέπει νὰ ἔχει τὸ προβάδισμα στὸ μέτρο ποὺ πρόκειται γιὰ τὴ διαχείριση ἐκ μέρους τῶν ἐταίρων τῶν δικῶν τους θεμιτῶν συμφερόντων, ἀκόμη καὶ ἂν ἡ βούληση αὐτὴ διασπᾷ τὰ ὅρια ποὺ φαίνεται νὰ θέτουν οἱ ρυθμιζόμενοι ἀπὸ τὸν νόμο τύποι ἐταιρειῶν. Ἡ πρωτοποριακὴ αὐτὴ θέση εἶχε ἀντίκτυπο, φυσικὰ μὲ τὴ συμβολὴ καὶ ἄλλων παραγόντων, σὲ τελικὴ ἀνάλυση καὶ ὑπὸ τὴν πίεση τῶν ἀναγκῶν τῆς πράξης. Ἔτσι καθιερώθηκε νομολογιακὰ ἓνας νέος ἐταιρικὸς τύπος, ποὺ εἶναι συνδυασμὸς ΕΠΕ καὶ ἑτερόρρυθμης ἐταιρείας, ὅπου ἡ ΕΠΕ εἶναι ὁ ὁμόρρυθμος ἐταῖρος. Ποιὲς νέες δυνατότητες προσφέρει ἡ συνδυαστικὴ αὐτὴ μορφὴ ἐταιρείας δὲν μπορεῖ νὰ

εκτεθεῖ ἐδῶ. Σημασία ἔχει ὅτι ἡ θέση τοῦ συγγραφέα, ἐνισχυμένη καὶ μὲ νεότερη μελέτη του πρὸς ἀντίκρουση κριτικῆς ποὺ εἶχε ἀσκηθεῖ στὴ γνώμη του, τελικὰ ἐπιβλήθηκε. Ἡ ἐπιτυχία της σὲ πρακτικὸ ἐπίπεδο ἐπιβεβαιώθηκε ἀπὸ τὴ μεγάλη διάδοση ποὺ εἶχε ἡ νέα συνδυαστικὴ ἐταιρικὴ μορφή. Ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι ἡ ἀνάγκη αὐτὴ γιὰ εὐελιξία ὡς πρὸς τοὺς τύπους τῶν ἐμπορικῶν ἐταιρειῶν εὐαισθητοποίησε πρόσφατα καὶ τὸν Ἕλληνα νομοθέτη, ὁ ὁποῖος ἀναγνώρισε ὅτι ἓνας μεγάλος ἀριθμὸς ἐλληνικῶν ἀωνύμων ἐταιρειῶν, κυρίως αὐτῶν μικροῦ μεγέθους (καὶ τέτοιες εἶναι οἱ περισσότερες ἀνώνυμες ἐταιρεῖες στὴν Ἑλλάδα), αἰσθάνονται ἐξαιρετικὰ περιορισμένες ἀπὸ τὸ αὐστηρὸ δίκαιο τῶν ἀωνύμων ἐταιρειῶν. Ἔτσι ὁ Ἕλληνας νομοθέτης εἰσήγαγε τὸ 2012 νέα ἐταιρικὴ μορφή, τὴ λεγόμενη Ἰδιωτικὴ Κεφαλαιουχικὴ Ἐταιρεία, ἡ ὁποία προσφέρει στὶς ἐπιχειρήσεις τὴ δυνατότητα διάπλασης μιᾶς εὐέλικτης ἐταιρικῆς μορφῆς, ἐμπορικῆς μὲν ἀλλὰ μὲ σωματειακὴ δομὴ καὶ μὲ μεγάλη προσαρμοστικότητα στὶς ἀνάγκες τῆς ἀτομικῆς περίπτωσης.

Ἡ συνέχεια τοῦ ἐρευνητικοῦ ἔργου τοῦ Westermann ὑπῆρξε ἐντυπωσιακὴ. Ὁ ἐξαιρετικὰ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν μελετῶν του ἐμπεριέχει σημαντικὰ στοιχεῖα πρωτοτυπίας, ὅπως οἱ μελέτες τοῦ Ἐνοχικοῦ δικαίου (ιδίως τοῦ δικαίου τῶν συμβάσεων καὶ τῆς ἀνώμαλης ἐξέλιξης τῶν ἐνοχῶν), τοῦ δικαίου τῶν ἐταιρειῶν, τῶν διεθνῶν-διασυνοριακῶν πωλήσεων, τῆς διεθνοῦς διαιτησίας, τοῦ ἐνωσιακοῦ δικαίου προστασίας τοῦ καταναλωτῆ κ.λπ.

Ἀχρογωνιαῖος λίθος τοῦ πολὺπλευρου ἔργου τοῦ Westermann εἶναι ἡ πλούσια συγγραφικὴ συμμετοχὴ του σὲ ὑπομνηματιστικὰ ἔργα, ὅπου ἡ ἐρμηνεῖα καὶ ὁ σχολιασμὸς τῶν νόμων γίνονται μὲ κατ' ἄρθρον διάταξη τῆς ὕλης, τὰ γνωστὰ *Kommentare* τῆς Γερμανίας, ποὺ εἶναι ἐκεῖ ἐξαιρετικὰ διαδεδομένα καὶ ἀσκοῦν μεγάλη ἐπιρροὴ στὴν ἐφαρμογὴ τῶν νόμων καὶ τὴν ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης. Στὸ εἶδος αὐτὸ σχολιασμοῦ ὁ Westermann, συγγράφοντας μεγάλα τμήματα ὅχι σὲ ἓνα ἀλλὰ σὲ περισσότερα διαφορετικὰ *Kommentare*, ἀποδείχθηκε ἀριστοτέχνης. Στὸν κατ' ἄρθρον αὐτὸν σχολιασμὸ συνδυάζει διεισδυτικὴ ἐπεξεργασία τῆς ὕλης, κριτικὴ ἱκανότητα καὶ εὐρηματικότητα σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀνάλυση καὶ ἐξισορρόπηση τῶν ἀντιμαχόμενων, στοὺς ἐξεταζόμενους θεσμούς, συμφερόντων. Καὶ ὅλα αὐτὰ μὲ διαυγῆ, γλαφυρὴ καὶ κομψὴ ἀφήγηση. Ἡ *elegantia juris* εἶναι χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τοῦ γραπτοῦ του λόγου. Ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῆς οὐσίας: Οἱ θέσεις του ἀποτελοῦν σημεῖα ἀναφορᾶς καὶ ἀσκοῦν διαχρονικὴ ἐπιρροή. Πολλὲς γνώμες του υἱοθετήθηκαν ἀπὸ τὴ νομολογία τῶν γερμανικῶν δικαστηρίων.

Τὸ πόση σημασία ἔχει εἰδικὰ ἡ συμβολὴ του στὴν ἐρμηνεία τῶν ἐπιμέρους διατάξεων θὰ τὸ πῶ μὲ ἓνα παράδειγμα: Δύο ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους νομικοὺς τῆς Γερμανίας κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα ἦταν ὁ Windscheid καὶ ὁ Jhering. Ὁ πρῶτος ὑπῆρξε, μὲ τὸ κορυφαῖο ἐρμηνευτικὸ ἔργο του, δεξιότηχης στὴν ἔρευνα καὶ ἐρμηνεία τῶν ἐπιμέρους ζητημάτων (Einzelforscher). Ὁ Jhering, ἰδίως ὁ ὕστερος Jhering, ἔγινε διάσημος γιὰ τὴν καθολικὴ θεώρηση τοῦ δικαίου καὶ τῶν προβλημάτων του, μὲ ἐπίκεντρο καὶ τελικὸ στόχο τῶν ἀναζητήσεών του τὸν «σκοπὸ στὸ δίκαιο», ὅπως εἶναι ὁ τίτλος τοῦ σημαντικότερου ἔργου του («Der Zweck im Recht»), ὅπου θεωρεῖ τὸ δίκαιο καὶ τοὺς κατ' ἰδίαν κανόνες του μόνον ὡς ἓνα μέσο στὴν ὑπηρεσία ἀπώτερου σκοποῦ. Ὁ Windscheid ὡς ἐρμηνευτὴς τῶν ἐπιμέρους εἶχε πολὺ μεγαλύτερη ἐπιρροή ἀπὸ τὸν Jhering στὸν τότε συντασσόμενο γερμανικὸ ΑΚ –αὐτὸς ἐπέλεξε ἄλλωστε νὰ συμμετάσχει στὴν οἰκεία νομοπαρασκευαστικὴ ἐπιτροπὴ– σὲ ἓνα νομοθέτημα-σταθμὸ στὴν ἱστορία τῆς εὐρωπαϊκῆς νομικῆς ἐπιστήμης, ὅπως καὶ ὁ γαλλικὸς CC ἓναν περίπου αἰῶνα πρὶν.

Ὁ Westermann λοιπὸν ἀνήκει στὴν κατηγορίαν νομομαθῶν ὅπως ὁ Windscheid μᾶλλον παρὰ ὅπως ὁ Jhering. Οἱ ἐπιμέρους ἐρμηνεῖς τοῦ Westermann τὸν ἔχουν, μεταξὺ ἄλλων, καταστήσει δάσκαλο ὄλων τῶν νεότερων γενεῶν νομικῶν, πὺ ἀνατρέχουν στὰ κείμενά του γιὰ νὰ ἀντλήσουν ὀφέλη.

Ἐχωριστὸ μέρος τῶν νεότερων αὐτῶν νομικῶν ἀποτελοῦν οἱ Ἕλληνες μαθητὲς του [μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶναι σήμερα παρόντες], τοὺς ὁποίους πάντοτε περιέβαλλε μὲ ἰδιαίτερη φροντίδα καὶ ἀγάπη. Ὑπῆρξε ἐπιβλέπων διδακτορικῶν καὶ διπλωματικῶν ἐργασιῶν τους στὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Tübingen, ἐνῶ καὶ μέλη ΔΕΠ ἑλληνικῶν Πανεπιστημίων συνέγραψαν στὸ Tübingen μονογραφίες τους ὑπὸ τὴν ἐποπτεία καὶ τὴ συνδρομὴ τοῦ Westermann.

Ἡ ἰδιαίτερη σχέση του μὲ τοὺς Ἕλληνες μαθητὲς του ἀποτελεῖ ἓνα μόνον χαρακτηριστικὸ δεῖγμα τοῦ στενότητου δεσμοῦ πὺ διατηρεῖ, ἥδη ἀπὸ τὰ νεανικά του χρόνια, μὲ τὴν πατρίδα μας. Ὁ Harm Peter Westermann εἶναι ἄριστος γνώστης τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ πολιτισμοῦ. Στὸ οὐμανιστικὸ γυμνάσιο ὅπου φοίτησε, διδάχθηκε ἀρχαῖα ἑλληνικά. Ἐπισκέπτεται ἑλληνικοὺς ἀρχαιολογικοὺς χώρους ἥδη ἀπὸ τὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1950 καὶ εἶναι εἰλικρινὴς φίλος τῆς Ἑλλάδας. Τὶς τελευταῖες δεκαετίες ἔρχεται στὴ χώρα μας καὶ γιὰ νὰ λάβει μέρος σὲ σειρὰ ἑλληνογερμανικῶν νομικῶν συνεδρίων καὶ σεμιναρίων, παρέχοντας ἀφειδώλευτα τὸ ἀπόθεμα τῆς ὑψηλῆς νομικῆς κατάρτισής του.

Και δύο λόγια για την προσωπικότητα του τιμωμένου. Βασικό στοιχείο της ή γενικότερη παιδεία του. Βαθιά ή γνώση του και ή αγάπη του για τὰ γράμματα και τις τέχνες. Έραστής ιδίως τῆς μεγάλης μουσικῆς δημιουργίας, τὴν ὅποια ὄχι μόνο γνωρίζει, ἐπίσης σὲ βάθος, ἀλλὰ και ξέρει νὰ βιώνει. Και γενικότερα, ὁ τιμώμενος εἶναι μιὰ ξεχωριστὴ προσωπικότητα στὸν ἀκαδημαϊκὸ ἠώρο· εὐπατρίδης, ποὺ διακρίνεται για τὴν προσήγεια, τὴν εὐγένεια τοῦ χαρακτήρα, τὴν εὐθύτητα και τὸ ἀνοιχτὸ πνεῦμα του. Ὡς ἓναν ἀπὸ τοὺς κορυφαίους Εὐρωπαίους νομικούς, τὸν χαρακτηρίζουν ἡ ἐξωστρέφεια και ὁ διεθνῆς προσανατολισμὸς τῶν ἐρευνητικῶν ἀλλὰ και τῶν γενικότερων ἐνδιαφερόντων του, χαρακτηριστικὰ ποὺ εἶναι σύμφωνα με τὸ οὐμανιστικὸ του πνεῦμα, τὸ ὅποιο τοῦ ἐνστάλαξε ἀπὸ τὰ νεανικά του χρόνια ἡ οὐμανιστικὴ του παιδεία.

Κυρίες και κύριοι, θὰ κλείσω με εὐχὲς στὴ γλώσσα τοῦ τιμωμένου:

Lieber Herr Westermann, soeben habe ich Ihr imponierendes wissenschaftliches Werk und Ihre Persönlichkeit kurz darzustellen versucht. Es war für mich eine besondere kollegiale Ehre und Freude dies zu tun. Ich habe auch erwähnt, dass Sie zur Kultur Griechenlands eine besondere intensive Beziehung haben. Die Akademie Athen, die Akademie der Stadt wo Platon die erste Akademie überhaupt vor 24 Jahrhunderten gegründet hatte, hat Ihnen verdienterweise die Auszeichnung des Xenos Hetairos erwiesen, zu der ich Ihnen herzlich gratuliere. Ihnen wünsche ich auch, Ihre wissenschaftlichen Leistungen mit demselben Elan und Erfolg wie bisher fortzusetzen, in Gesundheit und Freude mit Ihrer lieben Frau, an die auch unsere herzlichen Glückwünsche gerichtet sind.

DIE ARISTOTELISCHE EPIEIKEIA IN ZEITEN
DER WIRTSCHAFTSKRISEΕΙΣΙΤΗΡΙΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΞΕΝΟΥ ΕΤΑΙΡΟΥ
v. HARM PETER WESTERMANN

I. Hintergrund: Die Gerechtigkeit bei Aristoteles

Der Präsentationsvortrag eines durch die Aufnahme in die Akademie hoch Geehrten eignet sich nicht gut, Lösungsmodelle und Techniken zur Bewältigung juristischer Alltagsfragen zu präsentieren, auch wenn diese Fragen noch so drängend und wichtig sein mögen. Vielmehr geht es im folgenden darum, eine grundsätzliche Denkweise, die wir Juristen im Werk eines der tiefgründigsten, aber auch am weitesten –bis in die heutige Zeit– wirkenden Philosophen der Antike antreffen, auf mögliche neue Einflüsse auf die Rechtsanwendung in einer Krisenzeit zu untersuchen. Ich gehe dabei davon aus, dass die Juristen, Richter wie auch Wissenschaftler, eine höhere Dignität ihrer Überlegungen begrüßen würden, die sie von der Zurückführung eines Gedankens auf einen Autor vom Range des Aristoteles erwarten können.

1. Wirtschaftliche und politische Inhalte von Forderungen nach Gerechtigkeit

Im fünften Buch der Nikomachischen Ethik behandelt Aristoteles die Gerechtigkeit. Mit diesem Begriff muss man heute aufpassen. Nach einem kürzlichen Zeitungsbericht wünschen 53% der deutschen Bevölkerung mehr Gerechtigkeit; man wird davon ausgehen können, dass damit hauptsächlich Postulate gemeint sind wie die Verringerung des Abstandes von Arm und Reich, gleicher Lohn für Männer und Frauen sowie für Beschäftigte in der alten Bundesrepublik und in den neuen Bundesländern, vielleicht auch noch: Chancengleichheit im Bildungswesen, aber kein genereller Anspruch an konkrete Gesetzgebungsmaßnahmen oder an den Abschluss und die Erfüllung von Verträgen. Ohnehin –meine Kollegen von der Nomiki-Scholi werden das bestätigen– lehren wir in der Universität unsere Studenten, dass wir uns um

die Gerechtigkeit eines Vertrages, also die Gleichwertigkeit von Leistung und Gegenleistung oder allgemein die Ausgewogenheit der Interessenverteilung, nicht zu kümmern brauchen, solange nicht durch wirtschaftliche oder intellektuelle Überlegenheit einer Partei ein auffallendes Missverhältnis von Chancen und Risiken entstanden ist, was ja auch noch voraussetzt, dass eine Partei in vorwerfbarer Weise Vorteile für sich erreicht hat. Auch beim Erlass von Gesetzen gibt es fast immer gewinnende und verlierende Bevölkerungsgruppen. Wir müssen also, wenn wir über Gerechtigkeit reden, etwas andere Werte und Wertmaßstäbe im Auge haben. Hier nun finden wir bei Aristoteles, anders als bei Platon, der hauptsächlich auf den Staat blickte, neben dem auch bei Aristoteles wichtigen Anspruch an das Gemeinwesen, die Bürger unter Berücksichtigung der allgemeinen Notwendigkeiten gleichmäßig zu behandeln, den mindestens ebenso wichtigen Ansatz bei den vertraglichen Beziehungen unter den Menschen. Das betrifft also, wie wir heute das Recht der Schuldverhältnisse aufteilen, vertragliche, auf freier Entscheidung beruhende Beziehungen und den Ausgleich bei Schädigungen durch unerlaubtes Handeln¹. Man kann es nicht deutlich genug hervorheben: Das sind zwei Säulen einer freiheitlichen Privatrechtsordnung, die sich vom sozialistischem und zentralplanwirtschaftlichem Denken abheben und dazu anregen, daraus weitere Erkenntnisse abzuleiten.

Das ist im Ausgangspunkt eine rechtsphilosophische Bemerkung, die aber eine Differenzierung notwendig macht. Gerechtigkeit ist einerseits ein Ziel, vielleicht auch schon der Inhalt, von Gesetzen; eine Norm, die als gerecht empfunden wird, ist moralisch zu billigen und ihre Befolgung ist wünschenswert. Von dieser Qualifikation eines Gesetzes, die man als objektive Gerechtigkeit bezeichnen kann, hebt sich noch die Gerechtigkeit im subjektiven Sinn ab, das ist die Gesinnung des eine Norm anwendenden Richters, Gerechtigkeit gelten zu lassen², wobei allerdings, wenn auch zur Zeit eher mit Blick auf die in der Zeit des Nationalsozialismus tätigen Richter, die

---

1. N. HORN, Einführung in die Rechtswissenschaft und Rechtsphilosophie, 6. Aufl. 2016; Rn 263, K. ADOMEIT, *Rechts- und Staatsphilosophie I (Antike)*, 2. Aufl. 1999, S. 102 ff, s. auch S. 91 ff. in der dritten Auflage 2011.

2. G. RADBRUCH, *Rechtsphilosophie* (herausgegeben von R. Dreier und S. Paulson), 2. Aufl. 2003, S. 30.

Frage als legitim angesehen wird, ob der Rechtsanwender befugt ist, formal unauffällige Normen im Sinn einer hoheitlich oder politisch vorgegebenen «Gerechtigkeitsvorstellung» parteiisch anzuwenden, und ob er sogar so weit gehen darf, angesichts eines seines Erachtens materiell grob ungerechten Gesetzes gegen die formale Gerechtigkeit dieser Norm zu verstoßen³. Wir werden sehen, dass die letztgenannte Vorstellung auch bei Aristoteles anklingt, was mich veranlasst, hier einen Akzent zu setzen.

Das ist aber nur der Ausgangspunkt der Betrachtung, von hier aus führt der Gedankengang⁴ zu der berühmten Unterscheidung des Aristoteles zwischen zwei grundsätzlichen Aspekten der Gerechtigkeit. Zum einen geht es um die auf die Zuteilung von Rechten und Pflichten, aber auch die Ansprüche auf Leistungen des Gemeinwesens blickende Gerechtigkeit, auf griechisch: *Dikaion dianemetikon* (lat: *Justitia Distributiva*), das ist «austeilende Gerechtigkeit» im Staatswesen. Heute würden wir –obwohl diese Unterscheidungen bei Platon wie bei Aristoteles nicht so scharf hervortreten– diese Vorstellung dem öffentlichen Recht, also dem Verhältnis zwischen Staat und Staatsbürger im Bereich der Leistungs- wie der Eingriffsverwaltung zuordnen. Demgegenüber ist von Tauschgerechtigkeit (kurze Übersetzung von: *Dikaion Diorthotikon*, lat. *Justitia Commutativa*) die Rede, wobei es um ausgleichende Gerechtigkeit zwischen Bürgern im Vertrags – wie im Schadensrecht geht. Dabei handelt es sich also um Privatrecht⁵, wobei die einfache Aufteilung, wie sie Aristoteles sieht, die heute –auch. International– stark im Vordergrund stehende weitere Unterscheidung zwischen Vertrags- und Deliktshaftung nicht aufgreift; dass hier Gerechtigkeitskriterien gelten müssen, die speziell das Verhältnis zwischen einzelnen Bürgern, also zum Beispiel Bestellern von Werkvertragsleistungen und Handwerkern, aber auch Beteiligten eines Verkehrsunfalls, betreffen, liegt auf der Hand.

---

3. Dazu –in der deutschen Literatur offenbar nicht stark beachtet– N. HOERSTER (Studienkollege des Verfassers an der Universität) *Was ist eine gerechte Gesellschaft?*, 2013, S. 14 f.

4. Auch bei G. RADBRUCH aaO. S. 36 ff.

5. G. RADBRUCH aaO. S. 36; siehe auch U. MANTHE, Beiträge zur Entwicklung des antiken Gerechtigkeitsbegriffs I: Die Mathematisierung durch Pythagoras und Aristoteles, *Zeitschrift für Rechtsgeschichte CX III Rom. Abt.* S. 4.

2. Die Begriffe des Aristoteles in der Geschichte der Geisteswissenschaften

Die Differenzierung nach *Justitia Distributiva* und *Commutativa* (austeilende und ausgleichende Gerechtigkeit) hat in der römischen wie in der nachfolgenden mitteleuropäischen Rechtsgeschichte eine herausragende Rolle gespielt⁶. Das begann mit den römischen Juristen, die nach der vollen Entwicklung –und auch textlichen Ausarbeitung– eines Systems von Rechtsfällen neben die *justitia* die *aequitas*, in Deutschland vielleicht «Billigkeit» zu nennen, setzen konnten. Sie zogen daraus viele Einzelfallentscheidungen zu weit auseinanderliegenden Streitfällen wie dem aus einem Verwahrungsvertrag zwischen einem Dieb und einem Verwahrer bezüglich der gestohlenen Sache oder sogar aus einem Ehebruch ableiteten⁷. Diese beiden grundsätzlichen Aspekte der Gerechtigkeit werden weiterhin überall beachtet, obwohl kodifizierte Rechtsordnungen, die im Zusammenhang mit der hoheitlichen Regulierung mancher Wirtschaftssektoren starke Beschränkungen der Autonomie der Beteiligten und weitere rechtliche Verantwortungen aufgebaut haben, Gerechtigkeit stärker als ein hoheitlich verfügbares Ausgleichssystem sehen. Dabei steht allerdings die Zuteilung nach Würdigkeit unter dem Vorbehalt⁸, dass darunter die Demokraten, die Oligarchen und die Aristokraten jeweils etwas anderes, ihrer Denkweise gemäßes verstehen. Das zeigt besonders das berühmte «Flötenbeispiel» des Aristoteles, wo es um den Maßstab für die –wohl unentgeltliche– Austeilung von Flöten an Flötenspieler mit der speziellen Frage ging, wonach die Eignung zum Flötenspiel genau zu beurteilen war⁹. Es ist klar, dass austeilende Gerechtigkeit vor allem ein Problem der Maßstäbe ist. In der ausgleichenden Gerechtigkeit steckt dann aber auch die Vorstellung von notwendigen Korrekturen, allerdings mit einer von den Pythagoreern ausgehenden und von Aristoteles nach früherer Ableh-

---

6. Eingehend dazu U. MANTHE aaO. Fn. 2; P. TRUDE, «Der Begriff der Gerechtigkeit in der aristotelischen Rechts- und Staatsphilosophie», 1955; C.-W. CANARIS, «Die Bedeutung der *Justitia Distributiva* im deutschen Vertragsrecht», *Gesammelte Schriften* Band 3, S. 35 ff.

7. T. FINKENAUER, *Die römischen Juristen und die Gerechtigkeit*, S. 20 ff.

8. *Nikomachische Ethik* Buch 5, 6 p. 1131 a, 26-29.

9. N. HOERSTER, AaO. Fn. 3 S. 49.

nung ausgebauten Mathematisierung¹⁰. Das kann aber so für die privatrechtlichen Schuldverhältnisse nicht oder jedenfalls nicht unmodifiziert gelten. Hier¹¹ nähert sich Aristoteles bezeichnenderweise gerade einer Betrachtungsweise, die man als die heute herrschende Sicht der Äquivalenz zwischen Leistung und Gegenleistung bezeichnen kann, indem er nämlich bei einem freiwilligen Gütertausch nur darauf abstellt, dass jede Seite wertmäßig das erhält, was sie eingebracht hat, ohne Verlust oder Gewinn. Im deutschen Schrifttum¹² wird daraus geschlossen, dass die *Dikaion Diorthotikon* nicht die Funktion habe, ungerechte Verteilungen und ungerechte Festlegungen der Austauschäquivalenzen zu korrigieren, solange nur die vereinbarte Äquivalenz während des Schuldverhältnisses –also auch im Zuge seiner Erfüllung– beibehalten wird. Bei der Verletzung vertraglicher Pflichten wie auch bei sonstigen Güterverletzungen geht es dann darum, dem Geschädigten aus dem Gewinn des Gegners, manchmal natürlich auch aus seinem sonstigen Vermögen, einen Ausgleich zukommen zu lassen¹³. Diese Gedanken sind bei den römischen Juristen, jedenfalls in den Justinianischen *Digesten*, stark verfeinert worden¹⁴. Besonders in den Begriffsinhalten von «*Justitia*» und der Rolle des Richters als «Priester der Gerechtigkeit», was aber mit Blick auf eine viel stärker durchorganisierte, z.T. eben auch schon kodifizierte Ordnung geschah. Bei Aristoteles gilt stattdessen das Augenmerk der im Titel meines Referats genannten *Epieikeia*, für die es, soweit ich es beurteilen kann, noch keine allgemein anerkannte deutsche Übersetzung gibt¹⁵, die aber starke Berührung mit der deutschen «Billigkeit» und der englischen «*Common-law-Equity*» aufweist.

---

10. Im einzelnen dazu U. MANTHE aaO. S. 8 ff.

11. *Nikomachische Ethik Buch 5*, 7 p. 1132 b, 16-18.

12. Nachweise bei U. MANTHE aaO. S. 5.

13. *Nikomachische Ethik Buch 5*, 7 p. 1132 a, 2-3, 4-5, 9-10; Übersetzung und Auslegung bei U. MANTHE aaO. S. 6.

14. Eingehend dazu T. FINKENAUER aaO. S. 12, 18 ff.

15. F. DIRLMEIER in den Anmerkungen zu Buch 5, 13-14 Rn. 118.2. Die dort angewendete Übersetzung als «Güte» ist m.E. verfehlt.

3. *Epieikeia im einzelnen*

Ich habe mich getraut, einen für einen einfachen Zivilrechtler mutigen Versuch zu unternehmen, indem ich im 5. Buch Nr. 14 Rn. 1137 b und 1138 a der Nikomachischen Ethik nachgelesen habe, wie Aristoteles die *Epieikeia* in sein System der Gerechtigkeit einordnet. Am Anfang steht die Frage, ob es einen Gegensatz zwischen Gesetzes-Gerechtigkeit und *Epieikeia* gibt, was aber schon insofern nicht zutrifft, als beide Werte verkörpern, wobei aber die letztere wohl höher zu stehen scheint und –ins Deutsche übersetzt– eine Berichtigung der Gesetzes-Gerechtigkeit darstellt. Das liegt daran, dass jedes Gesetz allgemein gefasst ist und in manchen Einzelfällen eine allgemeine Bestimmung nicht so hat treffen können, «dass sie richtig ist». Damit nehme das Gesetz, so Aristoteles, die zu pauschale Regelung (so verstehe ich die Aussage) hin und übersehe auch nicht, dass darin eine Fehlerquelle liegt, was aber nicht am Gesetzgeber, sondern «in der Natur der Sache» liege. Aristoteles wird sogar auch dahin verstanden, dass er direktes gesetzliches Unrecht für möglich hielt und seine Korrektur durch die *Epieikeia* forderte¹⁶. Ich bin mir darüber klar, dass der Hinweis auf die «Natur der Sache» weitere Perspektiven eröffnet, ebenso ein gleich anschließender Lösungsvorschlag des Autors, der dahin geht, an der Stelle, wo uns der Gesetzgeber (durch seine zu allgemein gehaltene Regelung) im Stich lässt, den Fehler im Sinne der hypothetischen Entscheidung des Gesetzgebers zu bereinigen. Wenn man das liest, kann man mit *Horn*¹⁷ die *Epieikeia* als Einzelfallgerechtigkeit übersetzen, wobei die Überlegungen des Aristoteles auch als Legitimation des Richters zur Schließung von Gesetzeslücken, sogar zur Abweichung vom Gesetz, gedeutet werden¹⁸.

Was hier nicht so deutlich wird, ist der zweite Aspekt des *Dikaion Diorthotikon*, nämlich die Tauschgerechtigkeit von Verträgen, was zu der Frage führt, ob der Richter auch vertragliche Regelungen ergänzen oder korrigieren darf. Man könnte meinen, damit weiche er doch insofern vom Gesetz ab, als dieses frei und ohne Irrtum geschlossene Verträge als verbindlich und folglich nicht durch andere als die Parteien korrigierbar behandelt. Meine juristischen

---

16. Kaufmann in: A. KAUFMANN – W. HASSEMER – U. NEUMANN (Hrsg.), *Einführung in die Rechtsphilosophie und Rechtstheorie der Gegenwart*, 7. Aufl. 2004, S. 35.

17. Einführung (oben aaO. Fn 1) Rn. 263.

18. K. ADOMEIT aaO. Fn 1 S. 112 ff.

Kollegen würden aber bestätigen, dass eine unser wesentlichen Beschäftigungen besonders in der immer wieder an uns herangetragenen Frage besteht, ob wir einen Weg sehen, gerade in Krisenzeiten einen geschlossenen Vertrag an veränderte Umstände anzupassen oder offen von ihm abzuweichen, wofür es auch im griechischen ZGB Ansätze gibt¹⁹. Als deutscher Jurist will ich das nicht vertiefen, habe aber als Fundgrube für derartige Probleme und Lösungsmodelle die große Wirtschaftskrise in Deutschland und in anderen Teilen der Welt nach dem katastrophalen Ende des ersten Weltkriegs ins Auge gefasst, was meine Themenstellung dahin zuspitzt, dass untersucht werden soll, ob das, was damals (ähnlich kurze Zeit nach dem zweiten Weltkrieg) die Gerichte getan haben, als Ausfluss von *Epieikeia* gesehen und verstanden werden kann und damit auch Gerechtigkeit im aristotelischen Sinn ist.

II. Einzelfallgerechtigkeit in der Weltwirtschaftskrise und heute

1. Die Lösungsversuche des deutschen Reichsgerichts

In Deutschland war noch zu Beginn des ersten Weltkrieges das umlaufende Notengeld durch die Gold- und Münzbestände der Zentralbank gedeckt gewesen, was die Regierung aufheben ließ, um ihrerseits ohne solche Rücksichtnahme Geld aufnehmen zu können. Das veranlasste dann auch die Privatunternehmen zur Benutzung von Giralgeld anstelle von Münz- oder Papiergeld. Obwohl auf dieser –schwachen– Grundlage in den ersten Monaten nach Kriegsende das billige Geld, wie wir es heute nachvollziehen können, einen wirtschaftlichen Boom verursachte, brach anschließend die deutsche Währung zusammen, so dass im November 1922 ein US-Dollar 4,2 Billionen Mark wert war. Dies blieb so, bis die deutsche Regierung mit der Einführung einer neuen Währung, der sogenannten Rentenmark, für Stabilität sorgte, aber natürlich das Problem der Umrechnung von schlechtem in gutes Geld schuf²⁰. Das deutsche Reichsgericht hielt während einiger Jahre

---

19. Für Griechenland hier nur *Liappis* in: T. TRÖGER – A. KARAMPATZOS, Gestaltung und Anpassung von Verträgen in Krisenzeiten, 2014, S. 23 ff.

20. Der Text folgt der ausführlichen Darstellung durch J. THIESSEN, The German Hyperinflation in the early 1920 in: D. FOX – W. ERNST (Hrsg.), *Money in the Western Legal Tradition*, S. 735 ff.

an dem – der Vertragsgerechtigkeit auch im aristotelischen Sinn entsprechenden-Annahme Mark = Mark fest, also unter Vernachlässigung des Unterschieds zwischen Gold- und Papiermark. Es traf dann aber im November 1923 die berühmte, hier noch näher zu behandelnde, Aufwertungsentscheidung, in der es die in alter Währung eingegangenen Verpflichtungen von Schuldern aufwertete²¹. Das wurde als Ausbruch aus der Gesetzesbindung des Richters gesehen und wird auch heute so noch gesehen²². Dabei war allerdings klar, dass es nicht nur um individuellen Gläubigerschutz, das heißt die Verhinderung katastrophaler Ungerechtigkeit, ging, sondern auch um Unterstützung der Inflationspolitik der Reichsbank²³. Bemerkenswert ist auch, dass das Gericht, das während des Krieges noch daran festgehalten hatte, dass Verträge ohne Rücksicht auf noch so große wirtschaftliche Schwierigkeiten erfüllt werden müssten, sich schrittweise von der Suche nach Lösungsmöglichkeiten im BGB abwendete und schließlich allein auf den Gedanken der bona fides (heute würde man international von good faith sprechen)²⁴ gestützt von Fall zu Fall angemessene Ergebnisse erzielen wollte. Dies ähnelt einem Bekenntnis zur *Epieikeia*.

Das Reichsgericht stieß nicht überall auf Verständnis und hielt sich auch nicht immer an die eingeschlagene Linie. In einem Fall aus dem Jahre 1919²⁵ hatte der holländische Gläubiger die Wahl, seine Forderung in holländischen Gulden oder in Deutscher Mark geltend zu machen; das stieß auf Schwierigkeiten, weil der Handel in ausländischer Währung seinerzeit in Deutschland verboten worden war. Nach § 265 BGB, der die sogenannte Wahlschuld betrifft, hätte das Gericht Unmöglichkeit einer der beiden Leistungen annehmen und den Schuldner nur auf Zahlung in deutschem Geld haften lassen können. Das RG verurteilte ihr aber zur Zahlung einer Summe

---

21. RGZ 107, 78, 87 ff.

22. NÖRR, K. W., *Der Richter zwischen Gesetz und Wirklichkeit* (Nachweise bei J. THIESSEN aaO. Fn. 40).

23. Reichhaltige Nachweise bei J. THIESSEN aaO: S. 738.

24. Zu Treu und Glauben im europäischen Privatrecht MünchKomm/BGB/G. ROTH § 242 Rn. 40; Zimmermann ZEUP 2005, 264; Erman/L. BÖTTCHER/G. HOHLOCH § 242 Rn 59, 60.

25. RG JW 1919, 1973.

in deutscher Währung, die dem Wert des Betrages in holländischen Gulden entsprochen hätte, der Schuldner hatte so einen deutlich höheren Betrag als die ursprünglich ausgezahlte Darlehensvaluta zu zahlen. Er trug somit das volle Risiko der Geldentwertung, um dessentwillen der Gläubiger das Wahlrecht vereinbart hatte. Das wurde im damaligen Schrifttum als Abweichung von manchen die Vertragsbindung untragbar verletzenden Urteilen sogar begrüßt²⁶, aber auf dem Höhepunkt der Inflation besann sich das Reichsgericht, wie angedeutet und noch näher zu belegen, dann doch ganz anders.

Man darf die Reaktion der Gerichte auf Wirtschaftskrisen nicht allein an Geld – und Währungsfragen darstellen, da hierbei im Hintergrund immer die Sentenz droht, dass Mangel an Geld den Schuldner nicht entlastet. In der deutschen Rechtssprache hieß es –allerdings mit Blick auf den inzwischen aufgehobenen § 279 BGB– lapidar: Geld hat man zu haben im BGB. Das wurde schon während des ersten Weltkriegs den Mietern und Pächtern von Zirkussen, Nachtclubs und ähnlichen Etablissements entgegengehalten, die in Zahlungsschwierigkeiten geraten waren, weil infolge des Krieges die Leute nicht mehr in den Zirkus gingen bzw. nach der hoheitlich verfügten Einschränkung des Bierbrauens im Lokal keine Umsätze mehr machten²⁷. Während der Pächter eines Nachtclubs sich aus dem Vertrag lösen konnte, weil Tanzveranstaltungen ganz ausfallen mussten, was als Fall der Unmöglichkeit der Vertragserfüllung betrachtet wurde²⁸, lehnte das Gericht in den ersten Fällen ein Schuldbefreiung ab. Auch die kriegsbedingte Verknappung von Waren, die eine Vertragspartei zur Erfüllung ihrer Pflichten benötigte, entlastete sie nicht; so wurden die Preiserhöhungen, die Salpeter aus Chile und Zinn aus England unerschwinglich erscheinen ließen, sogar unter dem Gesichtspunkt der bona fides für den Zahlungspflichtigen nicht als relevanter Einwand gewertet²⁹.

---

26. NUSSBAUM, JW 1920, 370.

27. Zu diesen Fällen RG 86, 397 aus 1915.

28. RGZ 87, 277 – 1915; zust. J. THIESSEN aaO. S. 740.

29. RGZ 90, 102 – 1917; RGZ 88, 172 – 1916.

2. *Epieikeia im Rahmen der Anwendung kodifizierten Rechts*

Hier zeigt sich allerdings eine in meinem bisherigen Bild der *Epieikeia* nicht enthaltene Eigenheit der Rechtsanwendung. Es geht nämlich nicht einfach nur um die Anwendung oder Nichtanwendung eines Gesetzes, sondern um die Findung eines gerechten Einzelfall-Ergebnisses im Rahmen bestimmter Formen und Institute des kodifizierten Rechts. Das zwingt den Rechtsanwender, der *Epieikeia* im Sinn hat, zu einer systematischen Einordnung seiner Gerechtigkeitsvorstellung in gesetzlich vorgegebene Denk – und Argumentationswege, auch wenn er im konkreten Fall von den Interessenwertungen des Gesetzgebers abweichen will.

a) Ein in Deutschland in der wissenschaftlichen Diskussion viel beachtetes Beispiel bietet der «Galizische Eier-Fall»³⁰. Der Verkäufer eines sehr großen Postens dieser Ware war im November 1914 mit seiner Familie vor den einrückenden russischen Truppen geflohen, und zwar auf einem landwirtschaftlichen Wagen, in dem neben der persönlichen Habe der Familie die Eier, obwohl es sie gab und sie ihm an sich zur Verfügung gestanden hätten, nicht hatten untergebracht werden können. Die Bezeichnung der Ware nach einer bestimmten Herkunft stellt im Sinne des § 243 BGB eine Gattungsschuld dar, und zwar als sogenannte marktbezogene oder unbeschränkte. Das hätte an sich zur Folge, dass sich der Verkäufer eindecken muss und das Beschaffungsrisiko trägt, wenn er nicht liefern kann. Dies erschien aber dem Gericht in der speziellen Situation nicht interessengerecht, weil die Gattung zwar noch existierte, der Schuldner aber nicht an sie herankam und mit diesem Hindernis nicht hatte rechnen müssen – ein Gedanke, der sonst in dieser Zeit häufiger zum Nachteil des sich auf sein Unvermögen berufenden Schuldners ausschlug³¹. Im Eier-Fall wurde die Klage des Käufers aber abgewiesen, und man würde heute wohl ebenso entscheiden mit dem Argument, dass auch bei einer unbeschränkten Gattungsschuld dem Schuldner nicht zu hohe Opfer für die Erfüllung zugemutet werden dürfen.

---

30. RGZ 90, 1 – 1920; dazu etwa Erman/H.P. WESTERMANN § 243 BGB Rn 10.

31. Etwa in den Urteilen RGZ 88, 172 aus 1916; 95, 41 aus 1919; dazu näher J. THIessen S. 741.

Ich habe diese (sit venia verbo) Epieikeia-Argumentation in einem Rechtsgutachten erfolgreich angewendet, als es zwar nicht um Kriegsfolgen oder eine allgemeine Wirtschaftskrise, aber doch um die Folgen einer Krise ging. An mich war eines der großen Unternehmen der Gasindustrie in Deutschland herangetreten, das Wirtschaftsbetriebe, städtische Gasanstalten und damit auch private Haushalte mit Gas versorgt. Hierbei hatte es damals Lieferschwierigkeiten bekommen, weil einer seiner Hauptlieferanten, die niederländische Gas-Unie, die Lieferungen hatte einstellen müssen. Der Grund hierfür war, dass die Holländer, deren Regierung das Missfallen der iranischen Machthaber erregt hatte, von der Belieferung mit iranischem Öl ausgeschlossen worden waren. Deshalb hatte die Regierung, um ihre eigene Bevölkerung nicht frieren zu lassen, angeordnet, dass überall anstelle von Öl Gas zu Heizzwecken eingesetzt werden sollte, weshalb das an die Deutschen verkaufte Gas nicht geliefert werden konnte. Man konnte die Einstellung, statt der holländischen lieber die deutsche Bevölkerung frieren zu lassen, an sich verstehen, die Folge war aber, dass das deutsche Unternehmen versuchen musste, sich anderweitig mit dem bis dahin über die Niederlande beschafften Russen-Gas zu versorgen, was leider mangels vorhandener Pipeline-Kapazität nicht möglich war. Auch hier hätte die Anwendung der Regeln über die unbeschränkte Gattungsschuld einer Entlastung wegen Unmöglichkeit entgegengestanden, es gelang mir aber unter Hinweis auf den Galizischen Eier-Fall, doch eine nicht verschuldete oder von der Lieferantin einzukalkulierende Leistungsstörung darzutun. Das war aber erst die halbe Epieikeia, denn es tauchte eine weitere Schwierigkeit auf. Gas war nämlich nicht völlig vom Markt verschwunden, es reichte nur nicht aus, um alle Abnehmer gleichmäßig nach deren kaufrechtlichen Ansprüchen zu befriedigen. Hier war in der älteren Rechtsprechung zu lesen, dass der Schuldner den ihm verfügbaren Bestand unter alle Gläubiger proportional aufzuteilen hat und dann gegenüber allen von seiner weiteren Erfüllungspflicht frei werden kann³². Nun erhoben aber die städtischen Gaswerke starke Bedenken gegen ihnen zugemutete Kürzungen, die die privaten Haushalte betreffen würden. Mein Ergebnis war, dass eine Repartierung für bestimmte Gläubiger, hier auch

---

32. RGZ 84, 125; 95, 20; s. auch B. GSELL, «Beschaffungsnotwendigkeit und Leistungspflicht», 1988, S. 169 ff.; krit aber Wolf JuS 1962, 103 ff.

wegen der Gefährlichkeit von Leerräumen in Versorgungsleitungen, die zu Explosionen führen können, besonders nachteilig war und deshalb der Schuldner verpflichtet sei, diese Abnehmer voll zu beliefern und die anderen überproportional zu kürzen. Das habe ich in meiner Kommentierung des § 243 BGB niedergeschrieben³³, nachdem sich die damals Beteiligten darauf verständigt hatten. Vielleicht hätte ich mich schon damals auf *Epieikeia* berufen sollen, wohl am besten mit der Begründung, hier sei das Gesetz, jedenfalls in der Formulierung des damals noch geltenden § 279 BGB und der daraus abgeleiteten Haftung des Gattungsschuldners, zu weit gefasst.

b) In der Darstellung des Aristoteles, die ich kurz wiedergegeben habe, liegt der Ton auf der Beobachtung, dass das Gesetz manchmal zu weit gefasst ist und auch gar nicht anders kann, als allgemein zu formulieren. In Krisenzeiten gilt dies auch für inzwischen so genannte Maßnahmengesetze, mit denen der Gesetzgeber auf bestimmte wirtschaftliche Probleme, auch und gerade Erfüllungshindernisse reagiert, so auch angesichts der in der Inflation aufgetretenen Bereitschaft des deutschen Reichsgerichts zur Aufwertung von Geldschulden.

Ein etwas seltsamer Fall, der dann aber zu der zentralen «Aufwertungsentscheidung» des Reichsgerichts³⁴ führte, ergab sich aus den Verhältnissen in dem damals noch als deutsche Kolonie existierenden Gebiet Deutsch-Südwest (heute: Namibia). Der Schuldner einer an seinem dort gelegenen Grundstück besicherten Darlehensforderung konnte, obwohl dort Zahlungen in Banknoten praktisch geläufig waren, den Gläubiger nicht zur Annahme von Papiergeld zwingen; anders war das in dieser Zeit in Deutschland³⁵, dort konnte der Schuldner in Banknoten zahlen, wenn diese Zahlung auf denselben Betrag lautete, wie er ihn in Goldmünzen geliehen hatte. Nun war inzwischen das Papiergeld stark entwertet. Hier klagte der Eigentümer des in Afrika liegenden, mit einer Hypothek für einen deutschen Gläubiger belasteten Grundstücks auf Löschung der Hypothek, da er bezahlt habe, allerdings in der «wertlosen Papiermark» – das wies das Reichsgericht zurück.

---

33. Erman/H.P. WESTERMANN § 243 Rn 12.

34. RGZ 107, 78 – 1923.

35. Auf Grund des Gesetzes betreffend Änderung des Bankgesetzes vom 1.6.1909, RGBI I S. 515; zu dem Fall eingehend J. THIESSEN S. 759.

Geschuldet sei nämlich Zahlung nicht nur in gleicher Höhe, sondern in gleicher Güte. Hinter dieser Interessenwertung, so auch das RG, hätten die währungsrechtlichen Vorschriften zurückzutreten. Dieses Problem hatte der Gesetzgeber übersehen, so dass bei einer auf Treu und Glauben gestützten Vertragsauslegung doch eine Zahlung in Banknoten eben nicht zur Erfüllung ausreichte. Das lief im Ergebnis auf die Kriterien der Aufwertung von Schulden hinaus, was die Richter im Rahmen heftiger politischer Diskussionen verteidigten, aber das Prinzip des Nominalismus war doch stark geschwächt. Am Rande zeigt die Entscheidung übrigens auch, dass –wie vorhin gesagt– die Lösung ins Rechtssystem eingefügt werden muss – das schlug sich hier in der vorrangigen Frage nieder, ob der Erfüllungsort in Deutschland oder Afrika lag, was dann eine Entscheidung über das anwendbare Recht, hier also desjenigen der Kolonie, begründete.

c) Wie der Gesetzgeber, so können sich auch die Parteien beim Vertragsabschluss über die auf sie zukommenden krisenbedingten wirtschaftlichen Probleme nicht hinlänglich differenziert entschieden haben. So hatte eine Schweizer Bank bei einem Darlehen an einen Deutschen zur Absicherung gegen Kursschwankungen zwei Regelungen vorgesehen, einmal die Pflicht des Schuldners, in Goldmünzen zurückzuzahlen, zum anderen seine Verpflichtung, die Bank wegen etwaiger Umrechnungsverluste zu entschädigen. Diese letztere Gefahr realisierte sich, und obwohl inzwischen der deutsche Schuldner nicht mehr in Goldmünzen zahlen durfte, wurde er entsprechend dem Wortlaut des Vertrages verurteilt, wobei das Gericht eine Benachteiligung ausländischer Geldgläubiger als wirtschaftspolitisch schädlich verhindern wollte³⁶. In anderen Fällen hatten die Parteien während des Krieges keine Vereinbarungen über die Behandlung von kriegsbedingten Liefer-schwierigkeiten getroffen. Als hieraus in einem dieser Fälle den Verkäufer starke, fast untragbare Erhöhungen seiner Einkaufspreise trafen, lehnte es das Reichsgericht ab, ihm durch Vertragsanpassung oder –auflösung zu helfen, da im Auslandsgeschäft mit solchen Störungen stets zu rechnen sei³⁷. Wir werden noch sehen, dass die vereinbarte oder aus der objektiven Interessenlage sich ergebende Verteilung bestimmter Risiken der zukünftigen Ent-

---

36. RGZ 100, 79 aus 1920.

37. RGZ 92, 322 aus 1918 – s. auch RGZ 95, 41 aus 1919.

wicklung der Umstände einen entscheidenden Aspekt der in Griechenland und Deutschland anerkannten Lehre vom Fehlen oder Fortfall der Geschäftsgrundlage darstellt, was die Richtung, in der der *Epieikeia* ausübende Richter zu gehen hat, wohl auch nach Aristoteles beeinflusst haben würde. Auch sind manche Ähnlichkeiten dieser Fälle mit heutigen Krisenproblemen –man denke an die Bedienung von Auslandsanleihen durch in finanzieller Bedrängnis befindliche Staaten³⁸– nicht ganz zu leugnen.

3. *Fehlen oder Fortfall der Geschäftsgrundlage*

Die angesprochene Geschäftsgrundlagenlehre stellt historisch einen Versuch zur gesetzesnahen Bewältigung der Inflationsfolgen sowie starker Veränderungen der Lebensgrundlagen der Bevölkerung dar³⁹, sie ist aber inzwischen eine sehr viel weitergreifende Institution geworden. Sie wird nämlich verbreitet angewendet, wenn der Richter das Gefühl hat, dass ein Vertrag nicht so durchgeführt werden oder aufrechterhalten bleiben kann, wie es ursprünglich gedacht war; das geht also weit über die Folgen von Wirtschaftskrisen hinaus, wie sich auch darin zeigt, dass wir heute eine allgemeine gesetzliche Regelung in § 313 BGB haben, die allerdings nicht durchweg als unproblematisch empfunden wird⁴⁰. In Griechenland kommt man zu ähnlichen Überlegungen im Rahmen des Art. 388 ZGB⁴¹. Die Lehre gilt danach bei allen Arten von Verträgen für die Unrichtigkeit der nicht zum eigentlichen Vertragsinhalt gewordenen gemeinsamen Vorstellungen der Vertragspartner vom Vorhandensein oder von dem künftigen Eintritt oder auch Nichteintritt bestimmter Umstände, auf denen sich der Geschäftswille der Parteien aufbaut⁴². Das umfasst tatsächliche

---

38. Zum Einwand der Staatenimmunität gegen eine Inanspruchnahme der hellenischen Republik wegen des von ihr durchgeführten gesetzlichen Eingriffs in das Recht der Anleihegläubiger abl. noch BGH WM 2016, 734; anders zuletzt aber OLG Oldenburg WM 2016, 1878 mit Anm. MANKOWSKI WuB 2016, 783.

39. Für die Zeiten des BGH s. BGHZ 61, 153, 159; 120, 10, Erman/L. BÖTTCHER § 313 Rn 3.

40. Näher F. HEY, C.-W. CANARIS (2002), S. 21; N. FELDHAN 2005, 2381.

41. D. LIAPPIS aaO. Fn. 19.

42. RGZ 168, 121, 126; BGHZ 25, 390; 40, 334; BGH NJW 1991, 1478; 2001, 1204; Erman/L. BÖTTCHER § 313 Rn 17.

Veränderungen oder Fehleinschätzungen wie auch Änderungen der Rechtslage, die allerdings nicht vorhersehbar gewesen sein dürfen⁴³ und schwerwiegend sein müssen. Das geht bis zu Regelungen im Familienbereich einschließlich der erbrechtlichen Verhältnisse, im Vordergrund stehen aber langfristige Lieferverträge, Miet-, Pacht- und Gesellschaftsverträge, jeweils auch bei Vermögensverfall einer Partei, letzteres gerade bei Darlehensverträgen. Geldentwertungen, obwohl diese entwicklungsgeschichtlich im Vordergrund gestanden haben, werden hierunter nicht ohne weiteres subsumiert⁴⁴, die Rechtsprechung ist sich des nationalökonomischen Gewichts des Prinzips «Mark gleich Mark» bewusst.

Privatrechtlich wirkt hierin aber auch ein anderer Gedanke, nämlich die Tragweite einer gesetzlichen oder vertraglichen Risikoverteilung, deren Bedeutung wir auch schon bei der Darstellung der Rechtsprechung des Reichsgerichts in der Weltwirtschaftskrise gesehen haben. So geht man generell davon aus, dass ein Sach- und Geldleistungsschuldner das Beschaffungsrisiko, der Sachleistungsgläubiger das Verwendungsrisiko zu tragen hat, und es gibt Vertragstypen, bei denen für eine Vertragspartei aufgrund ihrer Erfahrung und Ausbildung bestimmte Risiken erkennbar waren, deren Eintreten sie dann allein zu tragen hat⁴⁵. Das gilt auch für Rechtsänderungen, etwa im Rahmen der Wiederherstellung der deutschen Einheit⁴⁶, Änderungen des Steuerrechts mit besonderem Gewicht auf der Mehrwertsteuer⁴⁷. Zeitweise anders gedacht wurde in Bezug auf Währungsumstellungen, aber der Wechsel von der DM zum Euro hat nach allgemeiner Ansicht keine so schwerwiegende und insbesondere keine unvorhersehbare Änderung gebracht.

---

43. Erman/L. BÖTTCHER § 313 Rn 24.

44. BGHZ 86, 168; BGH NJW 1989, 1688; 193, 272.

45. BGH NJW 2004, 58; BGHZ 161, 90; zahlreiche Nachw. bei Erman/Böttcher § 313 Rn 19 a, 20. Ebenso für das griechische Recht *Liappis* aaO. Fn. 19; zust. A. TASSIKAS *RebelsZ* 2016, 960.

46. OLG Naumburg OLG-NZ 1995, 82; zur Anpassung von Nutzungsverträgen über «Datschen-Grundstücke» BGH NJW 2002, 2098.

47. Zum letzteren etwa OLG Düsseldorf NJW-RR 1995, 1520; BGH DStR 1994, 1093; gegenüber allgemeinen Änderungen des Steuerrechts zurückhaltend die bei Erman/Böttcher Rn 66 genannte Rechtsprechung.

In der griechischen Diskussion über die Krisenbewältigung wird neuerdings neben die Geschäftsgrundlagenlehre noch die ergänzende Vertragsauslegung anhand ökonomischer Argumente gestellt⁴⁸, was bemerkenswerterweise auch das deutsche Reichsgericht im Namibia-Fall tat, wobei man versuchen könne, das Risiko demjenigen zuzuweisen, der es am kostengünstigsten vermeiden kann⁴⁹, ein Aspekt freilich, der nicht in alle Konstellationen passt.

Rechtsfolge eines Fehlens oder eines Wegfalls der Geschäftsgrundlage ist in erster Linie Anpassung des Vertrages, u.U. aber auch Auflösung oder Entfallen einzelner Pflichten. Im Prozess kann nicht einfach der Richter seine Sichtweise an die Stelle derjenigen der Parteien setzen, er hat zunächst auf eine Einigung der Parteien hinzuwirken, wobei freilich deren Pflicht, Neuverhandlungen zu führen, etwas umstritten ist⁵⁰. Am Ende wird es doch nicht selten auf eine teilweise richterliche Neubestimmung oder eben doch auf eine Vertragsauflösung hinauslaufen. Aber die Anwälte sind gehalten, schon beim Klageantrag, der sich auf Zustimmung des Gegners richtet, die Realisierbarkeit der von ihnen gewollten Neukonzeption zu beachten⁵¹. Man sieht, dass die *Epieikeia*-Vorstellungen des Aristoteles zwar noch ein wenig von dem Bild des Richters als Priester des Rechts beeinflusst sind, aber den Kern auch der heutigen Situation schon treffen, die im Hinblick auf die Rhetorik angesprochenen Ratschläge des Aristoteles, u.U. auch den Rat oder die Entscheidung eines neutralen Schiedsgerichts einzuholen, weisen auch in diese jetzt beachtenswerte Richtung.

Eine gewisse Parallele dazu zeigt die in Deutschland jetzt durch die Schuldrechtsreform geschaffene Norm des § 275 Abs. 2 BGB, nach der der Schuldner ein Leistungsverweigerungsrecht hat, wenn die Leistung einen Aufwand erfordert, der unter Beachtung des Inhalts des Schuldverhältnisses und der Gebote von Treu und Glauben in einem groben Missverhältnis zu den Leistungsinteressen des Gläubigers steht. Es kommt dabei auf den Ge-

---

48. Kornilakis in: T. TRÖGER – A. KARAMPATZOS aaO. Fn 19 S. 155 ff.; für Deutschland *Säcker*, FS H.P. WESTERMANN, 2008, 617 ff.

49. Auch dazu *Kornilakis* aaO. vorige Note.

50. Zum Thema *Heinrichs*, FS Heldrich, 2005, 195; *Riesenhuber* BB 2004, 2697; *Dauner-Lieb/Dötsch* NJW 2003, 921.

51. Näher *Erman/Böttcher* § 313 Rn. 40.

samtaufwand an, nicht nur einen durch ein Ereignis verursachten Mehraufwand auf Seiten des Schuldners. Die Praxis ist in der Anwendung dieser Vorschrift ziemlich zurückhaltend, etwa angesichts von Preissteigerungen auf dem Bestellermarkt, manche bevorzugen demgegenüber die Maßstäbe der Lehre vom Fortfall der Geschäftsgrundlage⁵².

III. Einzelfallgerechtigkeit als Gegenbild zur Gesetzesbindung im Verhältnis zwischen Staat und Bürger

Beim Dikaion Dianemetikon, der Justitia Distributiva, sehen wir uns heute im Gebiet des öffentlichen Rechts, wo im wesentlichen hoheitliche Gestaltung und Gestaltungswünsche den Privaten gegenüberreten. Der Gesetzgeber ist in diesem Bereich nicht klüger als im Privatrecht, hat aber auch oftmals echte Interessenkonflikte zu lösen, zuweilen sogar zwischen verschiedenen Hoheitsträgern. Durch den Grundsatz der Gesetzmäßigkeit der Verwaltung, den wir durchzuhalten versuchen, sind die Verhältnisse bei der Gesetzesanwendung auf umstrittene Tatsachen und Rechtslagen etwas anders als im Privatrecht, aber die Entstehung von Rechtsregeln aus Versuchen zur Bewältigung von Krisen kommt auch hier vor.

Wirtschaftliche Engpässe eines Staatswesens führen nicht selten zu Steuerplänen, wobei es auch um Umverteilung gehen kann; ein Beispiel ist der Zwangsumtausch griechischer Staatsanleihen gegen neue Staatsanleihen zu einem niedrigeren Nennwert durch das Gesetz 4050/2012, das darauf hinauslief, dass auch solche Privatanleger in die geplante Umschuldung einbezogen werden konnten, die ein zuvor erklärtes Umtauschangebot nicht angenommen hatten. Für das letztere stehen in Deutschland die –allerdings durch eine Entscheidung des BVerfG angestoßenen– Auseinandersetzungen um die «Gerechtigkeit» einzelner Regelungen der Erbschaftssteuer, hauptsächlich im Bezug auf Steuererleichterungen für Unternehmenserben, die das Unternehmen fortführen sollen und deshalb nicht zu sehr durch Steuerforderungen belastet werden sollen. Nach längerer Diskussion um mehrere Gesetzesentwürfe scheint jetzt eine detaillierte Lösung herauszukommen⁵³, die

---

52. Näher Erman/H.P. WESTERMANN § 275 Rn. 29.

53. Zum letzten Stand der Gesetzgebung Holtz NJW 2016, 3750.

kaum zu pauschale Einzelnormen enthalten wird, so dass wir dem jetzt nicht nachzugehen brauchen. Etwas anders könnte es gehen, wenn ein Staat in einer wirtschaftlichen Krisensituation gesetzlich anordnet, dass Erbschaftssteuern nach Maßgabe der Gegenstandswerte des Nachlasses vor der Krise zu berechnen sind; das kann einen Erben in schwere wirtschaftliche Bedrängnis bringen und ganze wohl überlegte testamentarische und vertragliche Konzeptionen durcheinander bringen. In solchen Fällen, die man mit Aristoteles als gesetzliches Unrecht qualifizieren könnte, wäre dem Gericht tatsächlich ein Abweichen von der gesetzlichen Regelung erlaubt⁵⁴.

Krisenhafte Erscheinungen können sich nicht nur durch finanzielle, Währungs- und Kreditprobleme der Unternehmen, aber auch öffentlicher Körperschaften ergeben. Ich denke dabei an Stockungen und Störungen der Versorgung der Bürger mit Energie, also Elektrizität, Gas und Öl, wie sie durch Beschädigungen oder Einstellungen von Leitungen eintreten können, die meist durch private Unternehmen errichtet und betrieben werden. Mir steht dabei ein aktueller Fall in Norddeutschland vor Augen, wo eine Ölleitung, die in der Nähe einer Autobahn verläuft, was auf einer vertraglichen Gestattung durch die Bundesrepublik, ein Bundesland und die für beide handelnde Straßenbauverwaltung beruht, jetzt kurzfristig einer neu geplanten Autobahnzufahrt weichen soll. Das soll geschehen, indem die Leitung entweder in ein weit entferntes Gelände verlegt oder in der bisherigen Trasse 35 m tief in die Erde versenkt wird, was in dieser Branche weltweit noch niemals auch nur annähernd gefordert worden ist. Die öffentlichen Hände berufen sich hierfür u.a. auf öffentlich-rechtliche Vorschriften, die im Verhältnis zwischen dem Straßenverkehr, jedenfalls dem auf Autobahnen und Bundesfernstraßen, und anderen Nutzungen des betreffenden Geländes einen strikten Vorrang des reibungslosen Straßenverkehrs festlegen. Wenn auf dieser Grundlage der weitere Betrieb der Anlage unwirtschaftlich wird oder die Anlage längere Zeit stillgelegt werden muss, ist die ausreichende Energieversorgung der Bürger in der Region, u.U. auch großer Städte, bedroht. Die gesetzliche Regelung scheint deutlich und lässt keine Ausnahme zu, man könnte also sagen, dass sie, da sie diesen keineswegs theoretischen Fall nicht

---

54. Auch dazu die eingangs (Fn. 3) erwähnte Abhandlung von N. HOERSTER S. 15.

erfasst, lückenhaft ist. Die erwähnten Gestattungsverträge sind, wovon auch das BundesfernstraßenG ausgeht, privatrechtlicher Natur. Wenn also die staatlichen Stellen, was sie ankündigen, die Verlegung der Leitung auf Kosten des Unternehmens durchsetzen wollen, notfalls durch Kündigung der Gestattungsverträge, so könnte es zu einem Prozess vor den Zivilgerichten kommen. Ob diese sich dann an den Vorrang der Verkehrsinteressen gebunden fühlen oder vom Staat ein Entgegenkommen in der Planung und Finanzierung der Verlegungsmaßnahmen fordern, muss abgewartet werden; es wäre aber nicht das erste Mal, dass ein Gericht einer gesetzlichen Vorschrift, die der Behörde auch bei einer den Bürger belasteten Maßnahme ein pflichtgemäßes Ermessen einräumt, die Gefolgschaft versagt.

Die währungsrechtlichen und die auf die Kreditversorgung und die Liquidität im Geldsektor einwirkenden gesetzlichen und aufsichtsrechtlichen Maßnahmen betreffen, was in Griechenland so wenig ausgeführt werden muss wie in Deutschland, auch die Staatswirtschaft und damit die Staatsbanken. Es wäre nicht verwunderlich, wenn krisenhafte Entwicklungen auch hier zu gesetzlichen und aufsichtsrechtlichen Maßnahmen führen würden, die den Ruf nach Gerechtigkeit und damit auch der aristotelischen *Epieikeia* laut werden lassen würde⁵⁵. Wie viel der Mann aus Stagira von Finanzwirtschaft verstanden hat, weiß ich nicht, das Nebeneinander von Einnahmebedürfnissen des Staates und Aufsicht wird ihm so nicht bekannt gewesen sein. Auch in diesem Bereich sollten wir heute mit *epieikeia* arbeiten.

IV. Schluss

Diese sicher etwas spekulative Erwartung möchte ich nicht als Schlusswendung einsetzen – dazu haben sich im vorigen zu viele Lücken und Brüche zwischen dem antiken und neuzeitlichen Gerechtigkeitsdenken gezeigt. Ich glaube aber, eine These oder wenigstens ein Forschungsvorhaben formulieren zu können, wonach *epieikeia* im *aristotelischen* Sinne zu Vorbehalten der

---

55. Zu den europarechtlichen Impulsen, die in die inländischen privatrechtlichen Verhältnisse regulierend eingreifen, soeben *Papakonstantinou*, *European Review of Contract Law* 2016, S. 356 ff.; etwas früher *H.P. Westermann*, FS Doris, 2015, S. 1809 ff.

Gerichte gegenüber der generalisierenden Gerechtigkeit des Gesetzes im Verhältnis zur Einzelfallgerechtigkeit unter offener Berücksichtigung der durch eine Wirtschaftskrise verschobenen Interessen der Beteiligten, nicht nur eines Geldschuldners, führen kann. Ich bedanke mich bei der Akademie von Athen dafür, dies hier ausführen zu dürfen.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 14ΗΣ ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2017

ΖΩΗ ΔΟΣΜΕΝΗ ΜΕ ΣΥΜΒΑΣΗ.
HOMO FACTOR. ΠΑΡΕΝΘΕΤΗ ΜΗΤΕΡΑ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ
κ. ΛΑΜΠΡΟΥ ΚΟΤΣΙΡΗ

Ἐγώ, ὡς δάσκαλος τῆς νομικῆς, εἶχα τὴν τύχη τὰ τελευταῖα χρόνια νὰ συμμετέχω, ὡς μέλος στὴν Ἀνεξάρτητη Ἀρχὴ μὲ τίτλο «Ἐθνικὴ Ἀρχὴ Ἰατρικῶς Ὑποβοηθούμενης Ἀναπαραγωγῆς».

Ἄκουσα, προσπάθησα νὰ καταλάβω τὸ ἀντικείμενο, τὴν προέλευση, τὸν κόσμο του. Ὅ,τι ἔνιωσα, ὅ,τι ἄκουσα, ὡς νομικός, νὰ μοῦ μιλάει ἢ νὰ μοῦ ψιθυρίζει τὸ ἀντικείμενο αὐτό, θὰ προσπαθῶ νὰ τὸ ἀποδώσω σὲ αὐτὸν τὸν ὑπέροχο χῶρο τῆς Ἀκαδημίας, εὐχαριστώντας τὴ Σύγκλητο.

Ἀναφορὰ στὴ Γένεση

Πρὶν ἀπὸ τρεισήμισι χιλιάδες χρόνια ἄρχισε νὰ γράφεται ἡ Ἁγία Γραφή. Στὴ Γένεση διαβάζουμε: «Ὅ,τι δημιουργοῦσε ὁ Θεὸς τὸ ἔβλεπε ὅτι ἦταν καλό». Καὶ ἀπὸ τοὺς πρωτόπλαστους, τὸν Κάιν, τὴ γενεαλογία τοῦ Νῶε, τοῦ γιοῦ του Σήμ, γεννήθηκε ὁ γιὸς τοῦ τελευταίου, ὁ Θάρα, ποὺ γέννησε τὸν Ἀβραάμ. Αὐτὸς ἀπόκτησε γυναίκα τὴ Σάρα. Στὸ κεφάλαιο 16 τῆς Γένεσης διαβάζουμε: «Καὶ ἡ Σάρα, ἡ γυναίκα τοῦ Ἀβραάμ, δὲν τεκνοποιοῦσε· εἶχε δὲ μιὰ Αἰγύπτια δούλη, τὴν Ἁγάρ. Καὶ εἶπε στὸν Ἀβραάμ: “Ὁ Κύριος μὲ ἀπέκλεισε ἀπὸ τὴν τεκνοποιία. Ἔλα σὲ ἐπαφῆ λοιπὸν μὲ τὴ δούλη μου. Ἴσως ἀποκτήσω παιδιὰ ἀπὸ αὐτή”. Καὶ ὁ Ἀβραάμ ὑπάκουσε στὸν λόγὸ τῆς Σάρας. Καὶ ἡ Ἁγάρ γέννησε γιὸ ποὺ ὁ Ἀβραάμ ὀνόμασε

Ίσμαήλ. Ἐπειτα ὁ Θεὸς εὐλόγησε τὴ Σάρα, ποὺ γέννησε τὸν Ἰσαάκ. Τότε ἐκείνη ἦταν 90 ἐτῶν καὶ ὁ Ἀβραάμ 100. Καὶ οἱ δύο εἶχαν γελάσει ὅτι γέροντες θὰμποροῦσαν νὰ τεκνοποιήσουν. Ἀλλὰ ὁ Κύριος εἶπε: «Εἶναι κάτι ἀδύνατο γιὰ τὸν Κύριο;» Καὶ ἡ Σάρα γέννησε καὶ ἔπειτα ἀπὸ λίγα χρόνια ἔδιωξε τὴν Ἄγαρ καὶ τὸν νεαρὸ Ἰσμαήλ, ἀλλὰ ὁ Θεὸς τοὺς προστάτεψε.

Κρίσιμες διατάξεις

Ἄς δοῦμε ὀρισμένες διατάξεις τῶν νόμων μας ποὺ μᾶς καθοδηγοῦν. Στὸ 8ο κεφάλαιο τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικα, ὅπως ἀναμορφώθηκαν μὲ τὸν ν. 3089/2002¹ διατάξεις τοῦ οἰκογενειακοῦ δικαίου, διαβάζουμε, χωρὶς νὰπροβοῦμε σὲ ἐρμηνευτικὲς προσεγγίσεις:

«Ἄρθρο 1455. Ἡ ἰατρικὴ ὑποβοήθηση στὴν ἀνθρώπινη ἀναπαραγωγὴ (τεχνητὴ γονιμοποίηση) ἐπιτρέπεται μόνον γιὰ νὰ ἀντιμετωπίζεται ἡ ἀδυναμία ἀπόκτησης τέκνων μὲ φυσικὸ τρόπο ἢ γιὰ νὰ ἀποφεύγεται ἡ μετάδοση στὸ τέκνο σοβαρῆς ἀσθένειας. Ἡ ὑποβοήθηση αὐτὴ ἐπιτρέπεται μέχρι τὴν ἡλικία τῆς φυσικῆς ἰκανότητος ἀναπαραγωγῆς τοῦ ὑποβοηθούμενου προσώπου». Σὲ μεταγενέστερο νόμο (3305/2005)², ἡ ἡλικία αὐτὴ καθορίστηκε στὰ 50 ἔτη. Στὸ ἄρθρο 1 τοῦ νόμου αὐτοῦ διαβάζουμε: «Οἱ μέθοδοι τῆς ἰατρικῶς ὑποβοηθούμενης ἀναπαραγωγῆς ἐφαρμόζονται μὲ τρόπο ποὺ ἐξασφαλίζει τὸν σεβασμὸ τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀτόμου καὶ τοῦ δικαιώματος τῆς προσωπικότητος καὶ τὴν ἰκανοποίηση τῆς ἐπιθυμίας γιὰ ἀπόκτηση ἀπογόνων, μὲ βάση τὰ δεδομένα τῆς ἰατρικῆς καὶ τῆς βιολογίας καθὼς καὶ τὶς ἀρχές τῆς βιοηθικῆς. Κατὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν παραπάνω μεθόδων πρέπει νὰ λαμβάνεται κυρίως ὑπόψη τὸ συμφέρον τοῦ παιδίου ποὺ θὰ γεννηθεῖ».

Στὸ ἄρθρο 1458 τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικα διαβάζουμε:

1. Βλ. σχετικὰ Ε. ΚΟΥΝΟΥΓΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, *Οἰκογενειακὸ Δίκαιο II*, 2012, σ. 9· Η ΙΔΙΑ, *Ὁ νέος νόμος γιὰ τὴν ἀντρικὰ ὑποβοηθούμενη ἀναπαραγωγὴ, Συνήγορος*, 34, 2002, σ. 441 ἐπ.

2. Βλ. Μ. ΜΗΛΑΠΙΔΟΥ – Κ. ΚΗΠΟΥΡΙΔΟΥ, *10 χρόνια ἀπὸ τὴ θέσπιση τοῦ Ν. 3305/2005. Προβλήματα ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ του καὶ προοπτικές, Ποινικὴ Δικαιοσύνη*, 11, 2015, σ. 977 ἐπ.

«Ἡ μεταφορὰ στὸ σῶμα ἄλλης γυναίκας γονιμοποιημένων ὠαρίων, ξένων πρὸς τὴν ἰδίαν, καὶ ἡ κυφορία ἀπὸ αὐτὴν ἐπιτρέπεται μὲ δικαστικὴ ἄδεια πὺ παρέχεται πρὶν ἀπὸ τὴ μεταφορὰ, ἐφόσον ὑπάρχει ἔγγραφη καὶ χωρὶς ἀντάλλαγμα συμφωνία τῶν προσώπων πὺ ἐπιδιώκουν νὰ ἀποκτήσουν τέκνο καὶ τῆς γυναίκας πὺ θὰ κυφορήσει, καθὼς καὶ τοῦ συζύγου της, ἀν αὐτὴ εἶναι ἔγγαμη. Ἡ δικαστικὴ ἄδεια παρέχεται ὕστερα ἀπὸ αἴτηση τῆς γυναίκας πὺ ἐπιθυμεῖ νὰ ἀποκτήσει τέκνο, ἐφόσον ἀποδεικνύεται ὅτι αὐτὴ εἶναι ἰατρικῶς ἀδύνατο νὰ κυφορήσει καὶ ὅτι ἡ γυναίκα πὺ προσφέρεται νὰ κυφορήσει εἶναι, ἐνόψει τῆς κατάστασης τῆς ὑγείας της, κατάλληλη γιὰ κυφορία».

Ἡ περίπτωση (ἄρθρ. 3 ν. 3305) κατὰ τὴν ὁποία μιὰ γυναίκα κυφορεῖ καὶ γενᾶ (φέρουσα ἢ κυφορός) ὕστερα ἀπὸ ἐξωσωματικὴ γονιμοποίηση καὶ μεταφορὰ γονιμοποιημένων ὠαρίων γιὰ λογαριασμὸ ἄλλης χαρακτηρίζεται «παρένθετη μητρότητα».

Συγκρατοῦμε: Ἐνα ὑποβοηθούμενο πρόσωπο, ἡ γυναίκα πὺ ἀδυνατεῖ. Μιὰ παρένθετη μητέρα πὺ θὰ κυφορήσει γιὰ λογαριασμὸ τῆς πρώτης μὲ γονιμοποιημένα ὠάρια ξένα πρὸς αὐτὴ. Μιὰ γραπτὴ σύμβαση μεταξὺ τῶν δύο γιὰ τὸν ἀνωτέρω σκοπὸ, χωρὶς ἀντάλλαγμα. Ἄδεια τοῦ δικαστηρίου, πὺ ἐλέγχει ἀν ἡ πρώτη ἀδυνατεῖ νὰ κυφορήσει καὶ ἀν ἡ δεύτερη εἶναι κατάλληλη γιὰ κυφορία.

Μέθοδοι τῆς ἰατρικῶς ὑποβοηθούμενης ἀναπαραγωγῆς εἶναι ἰδίως ἡ τεχνητὴ σπερματέγχυση, ἡ ἐξωσωματικὴ γονιμοποίηση καὶ μεταφορὰ γονιμοποιημένων ὠαρίων. Ὁ νόμος προβλέπει τεχνικὲς συναφεῖς πρὸς τὶς μεθόδους αὐτές, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἡ προεμφυτευτικὴ γενετικὴ διάγνωση. Ἐρευνα στὰ ἀνθρώπινα γονιμοποιημένα ὠάρια ἐπιτρέπεται ὑπὸ προϋποθέσεις ἀνάλογα μὲ τὸ ἀν ἡ ἔρευνα ὀδηγεῖ ἢ δὲν ὀδηγεῖ σὲ ἐγκυμοσύνη. Ἀπαγορεύεται ἡ κλωνοποίηση γιὰ ἀναπαραγωγικοὺς σκοποὺς, ἡ δημιουργία χιμαιρῶν καὶ ὕβριδίων καὶ ἡ ἐπιλογή φύλου, ἐκτὸς ἀν πρόκειται νὰ ἀποφευχθεῖ σοβαρὴ κληρονομικὴ νόσος πὺ συνδέεται μὲ τὸ φύλο. Προεμφυτικὴ γενετικὴ διάγνωση εἶναι ἡ ἀφαίρεση ἐπεμβατικὰ μὲ μικροχειρισμὸ πολικῶν σωματίων ἢ κυττάρων τοῦ γονιμοποιημένου ὠαρίου πρὸ τῆς μεταφορᾶς, προκειμένου αὐτὰ νὰ ἀναλυθοῦν γενετικά.

Ἡ ἰατρικὴ παρέμβαση, τεχνολογία, τέχνη

Τέχνη³. Χρησιμοποιοῦμε βέβαια τὴ λέξη γιὰ νὰ ὀνοματίσουμε τὰ ἀποτέλεσματα τῆς ἀνθρώπινης τεχνουργίας. Ἡ τέχνη βρίσκεται τόσο στὸν καλλιτέχνη ὅσο καὶ στὸ ἔργο. Ὡς πρὸς τὸν πρῶτο εἶναι ἡ αἰτία, ὡς πρὸς τὸ δεύτερο τὸ ἀποτέλεσμα. Αὐτὸ ποὺ ἐπιτυγχάνεται εἶναι εἶδος ἐξευγενισμοῦ τῆς ὕλης, μεταποίηση ποὺ παράγεται ὄχι μόνο μὲ τὸ χέρι τοῦ ἀνθρώπου ἀλλὰ καὶ μὲ τὴ σκέψη καὶ τὴ γνώση τοῦ homo factor, τοῦ ἀνθρώπου κατασκευαστῆ, μεταποιητῆ, δημιουργοῦ. Πρόκειται γιὰ τὴν ἐγκαθίδρυση, κατὰ τὸν Francis Bacon, τῆς κυριαρχίας τοῦ ἀνθρώπου ἐπὶ τῆς δημιουργίας, ποὺ στηρίζεται μόνο στὶς τέχνες καὶ τὶς ἐπιστῆμες. Ὁ Harvey συγκρίνει τὴ δράση τῆς φύσης, μέσῳ τῆς βιολογικῆς γενεᾶς, μὲ ἐκείνη τοῦ καλλιτέχνη. Ἀπὸ ὅλες τὶς φυσικὲς μεταβολές, αὐτὴ ποὺ πλησιάζει περισσότερο τὴν τέχνη, τὴν παραγωγή, εἶναι ἡ γενεά, ἰδίως ἡ γέννηση ζῶντων ἀπὸ ζῶντα ὄντα.

Καὶ ἂν διατυπώθηκαν θεωρίες γιὰ τὴν ἐξήγηση τῆς τέχνης ὡς ἐπικοινωνίας, ἔκφρασης ἢ ἀπομίμησης, εἶναι ὁ Πλάτων (στὸν Ἴωνα) ποὺ βλέπει σὲ αὐτὴν τὸ αὐθόρμητο προϊόν τῆς ἔμπνευσης, τῆς θεϊκῆς τρέλας, τὸ ἔργο τῆς ἀνεξιχνίαστης διάνοιας.

Ὅταν ὁ ἀνθρώπος ἐφαρμόζει ἐπιστημονικὲς γνώσεις προσπαθεῖ νὰ τὶς σχηματοποιήσῃ, ὅπως ὁ καλλιτέχνης, καὶ νὰ πλησιάσῃ τὴν πραγματικότητα. Τὸ νὰ σκεπτόμαστε εἶναι νὰ σχηματικοῦμε. Ἀλλὰ τὸ σχῆμα στὸν χῶρο τῆς ἐπιστῆμης δὲν μπορεῖ νὰ φτάσῃ στὴν πραγματικότητα. Παραμένει ἀπλὸ καὶ φτωχὸ ἀπέναντι στὴν ἄπειρη συνθετότητα καὶ τὸν ἀνεξάρτητο πλοῦτο τοῦ πραγματικοῦ. Σὲ αὐτὸ ἐγκτεῖται ἡ κύρια δυσκολία τοῦ ἀνθρώπου κατασκευαστῆ» νὰ περάσῃ ἀπὸ τὴ θεωρία στὴν πράξη, ἀπὸ τὴ νόηση στὴ δράση⁴.

3. Βλ. λέξη «Art» στὸ: The great ideas. A synopticum of great books of the Western World, *Encyclopaedia Britannica*, 1952/1971, 1, σ. 64 ἐπ., μὲ ἀναφορὰς στὸν Francis Bacon, *Novum Organum* καὶ William Harvey, *On Animal Generation*.

4. Βλ. λέξη «Σχῆμα» στὸ: A. LALANDE (ἐπιμ.), *Λεξικὸ Φιλοσοφίας*, Γ', 1955, σ. 1439, μὲ ἀναφορὰ στὸν Edmond Goblot.

Ἄς θυμηθοῦμε: Ἀρχαιότητα

“Ὅπως μᾶς μεταφέρουν οἱ ἀρχαιολόγοι Ἑλένη Βουλιγέα καὶ Μαρία Σιταρᾶ⁵:

Οἱ γνώσεις μας γιὰ τὴν ἰατρικὴ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ξεκινοῦν ταυτόχρονα μὲ τὴν ὑπαρξὴ τῆς γραφῆς, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι ἰατρικὲς πρακτικὲς δὲν ἐφαρμόζονταν καὶ κατὰ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους, μὲ πρῶτο γνωστὸ γιατρὸ τὸν Παίονα, ἡ φήμη τοῦ ὁποίου ὑπῆρξε τόσο μεγάλη ὥστε θεωρήθηκε ἰατρός τῶν θεῶν. Ἐξάλλου, ὁ τοκετὸς στὴν ἀρχαιότητα ἀποτελοῦσε μιὰ ἐξαιρετικὰ ἐπικίνδυνη διαδικασία τόσο γιὰ τὴ μητέρα ὅσο καὶ γιὰ τὸ νεογέννητο βρέφος ἰδίως λόγῳ τῆς βρεφικῆς θνησιμότητας, ποὺ ἦταν ὑψηλὴ, καὶ τῆς ἀπώλειας τῆς ζωῆς τῆς μητέρας, σὲ πολλὲς περιπτώσεις, κατὰ τὴ γέννα. Ἦδη τὸν 5ο αἰῶνα π.Χ. ὁ Ἴπποκράτης συγγράφει εἰδικὰ γιὰ γυναικολογικὰ ζητήματα.

Στὴν ἀρχαιότητα, ὅπως ἀναφέρει σὲ μελέτη τῆς ἡ Καθηγήτρια Ἀθηνᾶ Δημοπούλου⁶, οἱ πρῶτες θεότητες-γυναῖκες ποὺ συνδέονται μὲ τὴν τέχνη τῆς ἰατρικῆς εἶναι οἱ πέντε θυγατέρες τῆς Ἥπιόνης καὶ τοῦ Ἀσκληπιοῦ, Πανάκεια, Ἰασώ, Ἀκισώ, Ὑγεία καὶ Αἴγλη. Στὰ ἰατρικὰ ἐπαγγέλματα, γυναῖκες ἰατροὶ φαίνονται ἡ Χιλάρια, ποὺ ἀσκοῦσε τὴν Ἰατρικὴ ὡς ἄντρας, καὶ ἄλλες γυναῖκες ποὺ θεράπευαν προβλήματα γυναικολογικά, στειρότητας καὶ αἰσθητικῆς. Δίπλα στὶς γυναῖκες ἰατροὺς ἀναφέρονται οἱ μαῖες, ἰατρομαῖες, ἀπὸ τὰ ἀρχαιότερα γυναικεῖα ἐπαγγέλματα, ποὺ ἀποκαλοῦνταν καὶ «ὀμφαλοτόμοι». Λέγεται ὅτι ἔπρεπε νὰ εἶχαν ἐξασκηθεῖ στὴ διαιτητικὴ, τὴ χειρουργικὴ καὶ τὴ φαρμακολογία, καὶ κυρίως στὴν ψυχολογικὴ ὑποστήριξη τῆς γυναίκας. Ἔδιναν συμβουλὲς γυναικολογικὲς σὲ θέματα γονιμότητας, σύλληψης, στειρότητας. Ὡστόσο, ἐθεωροῦντο ὡς ἐνδεχόμενες νὰ ἀναμειχθοῦν σὲ ἀδίκηματα, ἰδίως ἀντικατάστασης τέκνων καὶ ἐμπορίας τέκνων. Γιὰ τὸ πρῶτο ἀδίκημα ἡ τιμωρία ἦταν θάνατος. Συμπληρωματικὴ

5. Ε. ΒΟΥΛΙΓΕΑ – Μ. ΣΙΤΑΡΑ, Ἰατρικὴ στὸν ἀρχαῖο ἑλληνικὸ κόσμος, στί: Μ. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ-ΜΠΟΤΗ – Φ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΟΥΤΝΑΤΖΗ (ἐπιμ.), *Βιοηθικοὶ Προβληματισμοί*, ἐκδ. Παπαζήση, 2014, σ. 73 ἐπ., 88.

6. Α. ΔΙΜΟΡΟΥΛΟΥ, *Medica, Obstetrix, Nutrix: Les femmes dans les métiers médicaux et paramédicaux dans l'antiquité grecque et romaine*, *Saitabi*, 49, 1999, σ. 273-287, ἰδίως σ. 273-281.

συμμετοχή στην ιατρική τέχνη είχε ή γυναίκα τροφός με έργο την τροφή αλλά και την ανατροφή του τέκνου.

Άξιώματα

Ο όρος παρένθετη ή υποκατάστατη μητρότητα ενδιαφέρει για τον ρόλο της έρμηνηίας για εξηγήσεις ως προς την ανθρώπινη ζωή και δη σε σχέση με δύο άξιώματα:

Πρώτο. Η κοινωνία έχει οικοδομηθεί, κατ' έξακολούθηση, πάνω στα έργα της φύσης: εκμεταλλεύεται, διαπλάσσει και μιμείται τη φύση. Συγχρόνως ή φύση έχει τη δική της αυτορρυθμιζόμενη τροχιά και γι' αυτό ή κοινωνία ρυθμίζει και ρυθμίζεται από συνθήκες πέρα από αυτή.

Δεύτερο. Τέτοιες διακλαδώσεις οδηγούν σε αντιλήψεις πραγματικότητας διαφορετικών τάξεων. Έτσι ή έρμηνηία υπονοεί την ικανότητα να βλέπεις τις σχέσεις μεταξύ τάξεων της πραγματικότητας έτσι ώστε μια ομάδα φαινομένων να μπορεί να σχετίζεται με άλλη.

Η μορφή της παρένθετης μητέρας κάνει σαφή τη σχέση μεταξύ της «έγκυμοσύνης» και των άλλων παραγόντων της γέννησης ενός παιδιού. Η σημασία της καθορίζεται σε αναφορά με όλους τους παράγοντες της έγκυμοσύνης. Είναι πράξη σημασιολογική⁷. Το διαγνωστικό σημαίνει ότι μια γυναίκα θεωρείται ότι φέρει ένα παιδί για μια άλλη γυναίκα, και έτσι παριστάνει μια πλευρά της μητρότητας χωρίς να είναι ή μητέρα⁸. Παραστάτης που παίρνει τη θέση μητέρας για ένα διάστημα, εκτελώντας λειτουργία σημαντική, αλλά πάντοτε σε σχέση με άλλο πρόσωπο που είναι ή ένδεχόμενη μητέρα. Όταν ή παρένθετη πράττει για λογαριασμό της αληθινής, υποβοηθούμενης μητέρας, το κάνει επειδή υπάρχουν προς τοῦτο αξιώσεις της υποβοηθούμενης μητέρας. Αυτό που κάνει την παρένθετη μητέρα «ως μητέρα» αλλά όχι ως πραγματική μητέρα είναι το γεγονός ότι βοηθάει την αληθινή, υποβοηθούμενη μητέρα να ξεπεράσει όρισμένες αδυναμίες, ατέλειες. Κατά τον ίδιο τρόπο, ή ιατρική τεχνολογία, στον τομέα

7. Βλ. M. STRATHERN, Still giving nature a helping hand? Surrogacy: a debate about technology and society, στό: *Surrogate Motherhood: International Perspectives*, Oxford 2003, μελέτη αρ. 18, σ. 281-295, ιδίως σ. 287.

8. Αυτόθι, σ. 294.

αυτό, είναι σὰν φυσική διαδικασία. Βοηθάει ἀλλὰ δὲν εἶναι ἡ φυσικὴ διαδικασία καθ'αυτὴν. Ἔτσι ἡ τεχνολογία μπορεῖ νὰ ἐμφανίζεται ἄλλοτε ὡς συνακόλουθη μὲ τὴ φύση, ἄλλοτε ὡς συνακόλουθη μὲ τὴν κοινωνία, βοηθώντας ὅμως τὴ φύση ὑποβοηθᾶει τὴν κοινωνία.

Οἰκογένεια-παιδί

Ἡ ἀνθρώπινη οἰκογένεια, κατὰ τὸν Ρουσσώ, εἶναι ἡ πιὸ παλιὰ ἀπὸ ὅλες τὶς κοινωνίες καὶ ἡ πιὸ «φυσική». Φυσικὴ μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἡ συνάθροιση τῶν ἀνθρώπων ἐπιβάλλεται ἐνστικτωδῶς ἢ ὅτι εἶναι ἀναγκαία γιὰ τὴν ἐπιβίωσή τους. Ἔτσι θεωρεῖ τὴν οἰκογένεια ὡς τὸ πρότυπο ὄλων τῶν πολιτικῶν κοινωνιῶν. Γιὰ τὸν Λόκ, σκοπὸς τῆς οἰκογένειας εἶναι ἡ συνέχιση τοῦ εἴδους, ἡ συντήρηση καὶ ἡ ἀσφάλεια τῶν παιδιῶν. Προσθέτει: Αὐτὸς ὁ κανόνας, ποὺ ὁ πάνσοφος Δημιουργὸς ἐφάρμοσε στὰ ἔργα τῶν χειρῶν του, βλέπουμε ἐμεῖς, τὰ ὑποδεέστερα δημιουργήματα, νὰ ὑπακοῦμε συνεχῶς, ὥστε τὸ ἀνθρώπινο νήπιο νὰ ἐπιζήσει. Καὶ ὁ μέγας Ἀριστοτέλης μᾶς διδάσκει ὅτι ἡ ἔνωση τῶν δύο φύλων δὲν σχηματίζεται μὲ συγκεκριμένο σκοπὸ, ἀλλὰ γιὰ μὲν ζῶα καὶ φυτὰ καὶ ἡ ἀνθρωπότητα ἔχει τὴ «φυσικὴ ἐπιθυμία» νὰ ἀφήσει, μέσῳ τῶν ὑπερχόμενων, τὴ δική της εἰκόνα.

Γιὰ τὸν χριστιανισμό καὶ τὴν ἀρχαιότητα ἡ ἔλλειψη παιδιῶν δὲν ἦταν μόνον ἀντίθετη πρὸς τὴ φύση ἀλλὰ καὶ ἀποστέρηση εὐλογίας ποὺ θὰ ἀκολούθοῦσε τὰ μεταγενέστερα χρόνια τῆς ἔγγαμης ζωῆς. Ἄς ἀκούσουμε ὅμως τὸν χορὸ στὴν τραγικὴ *Μήδεια* τοῦ Εὐριπίδη («ὅτι αὐτοὶ ποὺ δὲν ἔχουν ἐμπειρία καὶ δὲν εἶχαν παιδιὰ εἶναι κατὰ πολὺ εὐτυχέστεροι ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ εἶναι γονεῖς»). Γιὰ τὸν Freud, ἡ σχέση γονέων καὶ παιδιῶν εἶναι τὸ θεμελιῶδες καθοριστικὸ τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς. «Τὸ τρίγωνο ἀγάπη, μίσος, ἀφοσίωση, ἀντιζηλία σύγκειται ἀπὸ πατέρα, μητέρα, παιδί»⁹.

Σὲ ὅλα του τὰ γραπτὰ ὁ Γάλλος κοινωνιολόγος Αὐγουστος Κόντ κρατοῦσε τὴν ἴδια θέση: «Καθετὶ εἶναι σχετικὸ, ἰδοὺ ἡ μόνη ἀπόλυτη ἀρχή». Καμιά ἐπιστήμη δὲν ἀναγνωρίζεται ἔξω ἀπὸ τὴν ἱστορία της, ἔξω ἀπὸ τὸν ρόλο της στὸ ὄλο. Ὁ ἄνθρωπος ἀνήκει σὲ δύο κόσμους: σὲ αὐτὸν τῆς φύσης, γι' αὐτὸ καὶ εἶναι ὄν αἰσθητό, καὶ σὲ αὐτὸν τῆς ἐλευθερίας, γι' αὐτὸ εἶναι

9. Βλ. λέξη «Family», στὸ: *The great ideas. A synopticum*, ὁ.π., 1952/1971.

δν λογικό»¹⁰. Τὸ νὰ ὑποσχεθεῖ κάποιος στοὺς ἀνθρώπους μιὰ εὐτυχία καθαρὰ αἰσθητή, ἀναμένοντας τὸ παιχνίδι τῶν νόμων τῆς φύσης, θὰ ἦταν αὐτὸ ποὺ ὀνομάζεται ἀπλοϊκὴ αἰσιοδοξία. Αὐτὴ ἡ αἰσιοδοξία θὰ παραγνώριζε τὸ κακό, θὰ ἔλεγα τὴν ἀτυχία, τὴν ἀπόκλιση ἀπὸ τὴ φύση.

Γιὰ τὴ φιλοσοφία τοῦ Αὐγούστου Κόντ ὑπάρχει μιὰ ἀντικειμενικὴ τάξη, δηλαδή ὀρισμένες σχέσεις διαταγμένες μεταξὺ τῶν πραγμάτων. Ἀνατίθεται στοὺς ἀνθρώπους νὰ τίς ἀναγνωρίσουν ὅπως τοὺς δίνονται. Πρέπει νὰ μετασχηματίσουμε τὸν ἀνθρώπινο ἐγκέφαλο σὲ κάτοπτρο, καθρέπτη ἀκριβῆ τῆς ἐξωτερικῆς τάξης. Ἀντίθετα πρὸς τὸν Σπινόζα, ποὺ ἔβλεπε ὡς δάσκαλο τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος τὰ μαθηματικά, γιὰ τὸν Κόντ δάσκαλος εἶναι ἡ ἀστρονομία, αὐτὴ ποὺ ἐπιτρέπει νὰ θαυμάζουμε τὰ πάντα ἀστρονομικά, δηλαδή ἡ θεώρηση, γιὰ τὴν ἀστρα εἶναι μακριά¹¹. Ἡ ἐξέλιξη δὲν εἶναι δημιουργία ἐκ τοῦ μηδενός. Παραμένει μέσα στὰ ὅρια τῆς φύσης. Αὐτὸ ποὺ εἶναι φυσικὸ εἶναι ἡ ἀνθρωπότητα.

Γιὰ τὸν Κόντ, χάρις στὸν θεσμό τῆς οἰκογένειας, τὸ «παιδί» εἶναι μιὰ ἀπουσία ποὺ γίνεταί παρούσα¹². Χάρις στὴν οἰκογένεια, ὁ ἄνθρωπος μετακινεῖται ἀπὸ τὸν ἐγωισμό στὸν ἀλτρουισμό. Καθένας πρέπει νὰ ζεῖ γιὰ τὸν ἄλλο γιὰ τὸν δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ζεῖ ἀπὸ τὸν ἄλλο. Ἡ οἰκογένεια εἶναι ἡ συγκεκριμένη ἀπαρχὴ τῆς ἠθικότητας. Ἡ ἠθικότητα δὲν πέφτει ἀπὸ τὸν οὐρανό, ἀναπτύσσεται ἀπὸ τὴν οἰκογένεια.

“Ὅταν τώρα διαβάξεις τίτλο μελέτης «Θρίαμβος ἢ τραγωδία; Ἡ ἠθικὴ σημασία τῆς γενετικῆς τεχνολογίας», σκέπτεσαι ποιὸ δίλημμα συναντᾷς.

Παρένθετη μητρότητα: Λύση ἢ πρόβλημα;

Ἄν καὶ ἔχει προβληθεῖ διεθνῶς ὡς λύση, ὥστόσο πολλοὶ ἔχουν θέσει ζητήματα ἠθικά, κοινωνικά, πολιτικά ὥστε νὰ δημιουργεῖται εἰκόνα πολυπλευροῦ προβλήματος¹³.

10. Βλ. J. LACROIX, *La Sociologie d'Auguste Comte*, Presses Universitaires de France, 1956, σ. 28.

11. Αὐτόθι, σ. 31.

12. Αὐτόθι, σ. 84.

13. R. COOKE – SH. D. SCLATER – F. KAGANAS, *Introduction in: Surrogate Motherhood: International Perspectives*, C. Hart Publishing, 2003, σ. 3.

Τò 1998, οί Friedman και Squire μᾶς θύμισαν¹⁴ ὅτι στὸν ἀναπτυγμένο κόσμο ζοῦμε σὲ ἐποχὴ ἠθικῆς ἀνασφάλειας. Ἐὰν πρὶν ἀφηγώμαστε στὶς ἐπισημονικὲς ἀνακαλύψεις καὶ στὴν τεχνολογικὴ πρόοδο, ὡς ἐγγυητὲς προόδου καὶ βεβαιότητος, τώρα διερωτᾶται κάποιος ἂν αὐτὴ εἶναι ἡ ἀπάντησις. Πολλοὶ διερωτήθηκαν ἂν ἡ «ὑποβοηθούμενη ἀναπαραγωγὴ» καὶ ἡ λεγόμενη «ἐπανάστασις στὴν ἀνθρώπινη γενετικὴ» ἀπειλοῦν τὴν ἔννοια τῆς οἰκογένειας, ἀφοῦ σὲ αὐτὴ ἔχει συνέπειες. Γιὰ πολλοὺς, κατὰ τοὺς ἀνωτέρω διανοούμενους, οἱ ἀξίες τῆς οἰκογένειας δείχνουν πλέον ἠθικὴ παρακμὴ καὶ ὁ πολιτισμὸς διακινδυνεύεται. Ἄλλοι πάλι χαιρετίζουν τὶς μεταβολὲς ὡς ἐνδείξεις διαφοροποίησης, ἐνῶ ἄλλοι διαβλέπουν ζωὴ σὲ ἀσταθεῖς ἐποχές, χωρὶς βεβαιότητα γιὰ τὸ ποῦ τελικὰ ὁ δρόμος ὁδηγεῖ.

Ὑποστηρίζεται ὅτι ἡ ὑποβοηθούμενη ἀναπαραγωγὴ θεωρεῖται πρόβλημα γιὰ τὶς παραδοσιακὲς ἔννοιες («μητέρα», «πατέρας», «οἰκογένεια»), ὅταν εἰσάγει τρίτο (ἢ τέταρτο) μέρος στὴν ἀναπαραγωγὴ, ὅταν εἰσάγει συμβατικὰ «δημόσια διευθέτησις»¹⁵ σὲ ἰδιωτικὲς ὑποθέσεις καὶ ὅταν διαλύει τὴ μητρότητα, κἀνοντάς τὴ διαπραγματεύσιμη, συγχέοντας τὶς κοινωνικὲς καὶ βιολογικὲς βάσεις τοῦ συστήματος πατρότητας. Ἐφόσον ἡ οἰκογένεια γενικὰ προσδιορίζεται μὲ ὄρους βιολογικοὺς καὶ ὄρους γενετικῆς κληρονομιάς, ὑποστηρίζεται ὅτι ἡ παρένθετη διαλύει αὐτοὺς τοὺς δεσμούς, γενετικοὺς καὶ κοινωνικοὺς. Γιατὶ ἡ ὑποβοηθούμενη ἀναπαραγωγὴ ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ἐπιβεβαιώνει τὴν ἔννοια τῆς «φύσης» καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο τὴ διαλύει. Κρατᾶει θέση μεταξὺ τοῦ «φυσικοῦ» καὶ τοῦ «τεχνητοῦ», ἀφήνοντας ἔτσι ἀνοιχτὴ τὴ δυνατότητα νὰ δοῦμε μὲ τὸν ἴδιον τρόπο κι ἄλλους παραδοσιακοὺς δυῖσμούς. Γι' αὐτὸ ὀρισμένοι βλέπουν ἓναν ἀγῶνα «Ἡ φύσις ἐνάντια στὴν ἐπιστήμη». Δὲν εἶναι φυσικὸ, διατείνονται, ἡ γυναίκα σκοπίμως νὰ ἐγκυμονεῖ μὲ σκοπὸ νὰ παραδώσει τὸ νεογέννητο· δὲν ξέρομε πῶς θὰ νιώσει τὸ παιδὶ ὅταν μάθει ὅτι γεννήθηκε γιὰ νὰ δοθεῖ σὲ ἄλλους γονεῖς· ἡ παρένθετη μητρότητα προκαλεῖ, ὡς μέθοδος, ἀντίδραση ἀφοῦ χρησιμοποιεῖται γιὰ «ευκολία» τῆς γυναίκας, ἡ ὁποία δημιουργεῖ οἰκογένεια κατὰ παραγγελία στὴν ἀγορά, παρὰ μὲσω ἀνθρώπινων σχέσεων, ἔτσι ὥστε οἱ συμφωνίες παρένθετης μητρότητας νὰ προωθοῦν ἓναν κόσμον ἰδιωτικῆς παραγγελίας ὅπου οἱ σχέσεις οἰκογένειας γίνονται θέμα «ἐπιλογῆς» καὶ «ἀνα-

14. Αὐτόθι, σ. 3.

15. Αὐτόθι, σ. 4.

κλητές». Έτσι θεωρείται τελικά ως ήθικώς έσφαλμένο να χρησιμοποιείται ή παρένθετη μητέρα ως μέσο προς σκοπό. Ο θεσμός φέρεται από το ένα μέρος να προωθεί και από το άλλο να ύπονομεύει την άτομική έλευθερία. Και οί συγγραφείς κλείνουν τις άρνητικές σκέψεις τους: «Τελικά ή παρένθετη μητρότητα πρέπει να είναι ένα πολύ καλό παράδειγμα γι' αυτό που άποκαλοϋμε “φυσιολογικό χάος του οίκογενειακού δικαίου”»¹⁶.

Ζωή δοσμένη με σύμβαση

Ζωή σημαίνει σύνθεση φαινομένων κάθε είδους από τή γέννηση έως τον θάνατο, όπως δράση, όργάνωση, διατήρηση τής μορφής παρά τήν άδιάκοπη ανανέωση τής ύλης της, αναντίστροφη μεταμόρφωση, προσαρμογή στις έξωτερικές καταστάσεις. Ο άνθρωπος δέν έχει το μονοπώλιο τής ζωής, ούτε θά ύπηρχε αν τó είχε. Είναι ένα από τά έμβια όντα. Μόνο που αυτός αντιλαμβάνεται ότι σήμερα, που ó 21ος αιώνας ξεπέρασε τή βρεφική ήλικία, ζει σε ένα πολυδιάστατο κοινωνικό περιβάλλον και υπό καθεστώς τριπλής επανάστασης. Πληροφορική, μικροηλεκτρική τών τεχνολογιών αίχμής και βιοτεχνολογία όργανώνουν και διαρθρώνουν τις κοινωνίες, επιβάλλοντας τους όρους τους και αντίστοιχα επιδρουñ στις θεμελιώδεις δομές τής κοινωνίας όπως στο Δίκαιο.

Η ανθρώπινη ζωή, ή δεύτερη ζωή κατά τον Maine de Biran, συνδέεται, δεσμεύεται από τήν ύλη, μιá ζωή προσπάθειας, έργασίας. Και για να μπορέσει ή ύλη, ή φύση να μεταμορφωθεί από τον άνθρωπο, πρέπει να είναι άτελης-εϋκαμπτη. Άλλά και τó πνεϋμα πρέπει να αναλάβει αυτό τó έργο χωρίς να χάνεται. Η έργασία έτσι γίνεται κοινός χώρος αναγνώρισης του εϋπλαστου τής φύσης και τής ανθρώπινης νοημοσύνης.

Σήμερα γίνεται λόγος για τή ζωή ως πλανητικό φαινόμενο, ζήτημα που άνοίγει τó φαινόμενο «ζωή» σε αξιολογική περίσκεψη όλων τών έκδηλώσεων και συνεπειών της. Έτσι αναπτύχθηκε ή βιοηθική της προσέγγιση για αναζήτηση τής άληθινής γνώσης όταν ή καθημερινή ζωή και οί ήθικες επιταγές για τή διατήρησή της κτυποϋν τήν πόρτα.

Άς άκούσουμε τον Pascal (*Discours sur les passions de l'amour*) να μιáσει ως προς τή διάρκεια τής ζωής, έτσι έννοημένης: «Η ζωή του άν-

16. Αυτόθι, σ. 17.

θρώπου είναι ἄθλια σύντομη. Τὴ μετράμε ἀπὸ τὴν πρώτη μέρα ποὺ ἔρχεται στὸν κόσμος, ἀλλὰ ἐγὼ δὲν θὰ ἤθελα νὰ τὴ μετρήσω παρὰ ἀπὸ τὴ γέννηση τοῦ λογικοῦ»¹⁷. Μὲ αὐτὰ τὰ λόγια συνόψιζε τὴν τριλογία τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου: τὴ ζωὴ τοῦ ζώου, τὴν πνευματικὴ καὶ τὴν ἠθικὴ. Καὶ γυρνώντας πρὸς τὸν Σπινόζα: «Ὁ ἐλεύθερος ἄνθρωπος δὲν σκέφτεται τίποτα λιγότερο ἀπὸ τὸν θάνατο καὶ ἡ σοφία του εἶναι ὁ ἀναλογισμὸς ὄχι τοῦ τέλους, ἀλλὰ τῆς ζωῆς». Ἡ ζωὴ, ἐξάλλου, ἐκδηλώνεται μέσα σὲ ὅλα τὰ φαινόμενά της, καὶ σὲ αὐτὰ ἀκόμη ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχει ἀποτραβηχθεῖ (Cournot).

Ζωὴ εἶναι τὸ σύνολο τῶν φαινομένων ποὺ ἐκτείνονται ἀπὸ τὴ γέννηση μέχρι τὸν θάνατο. Αὐτὸ ὅμως ποὺ εἶναι παρὸν στὴ ζωὴ εἶναι ἡ θέληση γιὰ ζωὴ. Εἶναι ἡ καθολικὴ ἀρχὴ τῆς ἐνστικτώδους προσπάθειας μὲ τὴν ὁποία κάθε ὄν πραγματοποιεῖ τὸν τύπο τοῦ εἴδους του, ἀγωνίζεται ἔναντι τῶν ἄλλων γιὰ νὰ διατηρήσει τὴ μορφὴ τῆς ζωῆς ποὺ εἶναι δική του. Αὐτὸ ποὺ θέλει ἡ θέληση εἶναι πάντοτε ἡ ζωὴ. Ζωὴ καὶ θέληση εἶναι ἓνα καὶ τὸ αὐτό. Ἡ θέληση γιὰ ζωὴ εἶναι πρωταρχικὴ. Δὲν ἀπορρέει ἀπὸ γνώμη ἢ ἀκόμα ἀπὸ τὴν ἀόριστη προαίσθηση ὅτι ἡ ζωὴ εἶναι ἓνα ἀγαθό. Ἡ θέληση γιὰ τὴ ζωὴ μᾶς ἐπιβάλλεται ὡς δύναμη¹⁸.

Ζωὴ δοσμένη μὲ ΣΥΜΒΑΣΗ

Σύμβαση = ἐκούσια ἀπόφαση, ἐγνωσμένη ἐπιλογή. Κάθε συμφωνία κλείνει μέσα της τὴν «ὑποχρέωση» καὶ σὲ αὐτὴν ἐνυπάρχει ἡ ἰδέα μιᾶς ἐγγύησης.

Ἡ θεωρία τῆς σύμβασης ὡς ἀποτελέσματος τῆς βουλήσεως περιλαμβάνει τρία συστατικὰ αἰτήματα: πρῶτο, ὅτι ἡ βούληση τῶν μερῶν πρέπει νὰ εἶναι σεβαστή· δεύτερο, ὅτι οἱ ὑποσχέσεις ἢ οἱ δηλώσεις τῆς βουλήσεως τῶν μερῶν εἶναι ἡ πηγὴ τῶν ὑποχρεώσεών τους, καὶ τρίτο,

17. B. PASCAL, *Discours sur les passions de l'amour*, ἔκδ. Brunschrieg, σ. 124.

18. A. SCHOPENHAUER, *Ὁ κόσμος ὡς βούληση καὶ ὡς παράσταση*, μετάφρ. Ἀχιλλέα Βαγεῆ, ἔκδ. Ἀναγνωστίδη, 1818, σ. 416. Γιὰ τὰ ὅρια τῆς ζωῆς, βλ. Κ. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, *Τὰ ὅρια τῆς ζωῆς στὴ μεθοδολογία τοῦ Δικαίου*, στό: Μ. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ-ΜΠΟΤΗ – Φ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ (ἐπιμ.), *Βιοηθικοὶ Προβληματισμοί*, ὅ.π., σ. 411.

ὅτι ἡ αἰτία πού ὁ ὑποσχόμενος δεσμεύεται εἶναι ὅτι θέλησε νὰ δεσμευθεῖ¹⁹. Στὸ ζήτημα «πότε» καὶ «γιατί» τὰ μέρη πρέπει νὰ τηροῦν τὶς ἀναλαμβανόμενες ὑποχρεώσεις τους τὴν ἀπάντηση μποροῦμε νὰ τὴν ἀναζητήσουμε στὸν Κάντ: Κάποιος δεσμεύεται νὰ τηρήσει τὶς ὑποσχέσεις του γιατί δὲν μπορεῖ νὰ θέλουμε, ὡς παγκόσμια ἀρχή, κάποιος μερικὲς φορές νὰ σέβεται καὶ μερικὲς φορές νὰ ἀγνοεῖ τὰ ὑποσχόμενα. Ἐὰν αὐτὸ συνέβαινε, ἡ ὑπόσχεση θὰ μποροῦσε πλήρως νὰ ὑπονομευθεῖ, γιατί πλέον δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ὑπάρχει ἐμπιστοσύνη ὅτι ὅποιος ὑπόσχεται θὰ τηρήσει τὴν ὑπόσχεσή του. Αὐτὸ θὰ συνιστοῦσε μορφὴ «ἀντίφασης», πραγματικῆς, ἐννοιολογικῆς, τελολογικῆς.

Ἀναζητώντας τὰ ἠθικὰ θεμέλια τῆς Σύμβασης, θέσεις τελολογικῆς (νὰ μὴν βλάψεις τὸν ἄλλο), παιδείας (μὲ ποιὸ τρόπο μπορεῖ τὸ Δίκαιο τῶν συμβάσεων νὰ προωθήσει τὴν ἀρετή), σχολαστικῆς σχολῆς (καθετὶ εἶναι ἀνοικτὸ σὲ ἀμφιβολία), ὁ Yves Simons παρατηροῦσε ὅτι τὸ φυσικὸ δίκαιο μᾶς διδάσκει ὅτι τὸ ἠθικὸ σύμπαν δὲν εἶναι λιγότερο μυστηριῶδες ἀπὸ τὸ φυσικὸ σύμπαν. Συνεπῶς, ἡ ἀναζήτηση τῆς νομικῆς ἠθικῆς εἶναι ἀνοικτὸς ὀρίζοντας ἔρευνας ἡ ὁποία δὲν θὰ τελειώσει ἐπιτυχῶς ὅσο ὑπάρχουν θνητοί!

Στὸ θεμελιῶδες ζήτημα ἀν ἡ κυοφορία καὶ ἡ γέννηση ἑνὸς παιδιοῦ μπορεῖ νὰ εἶναι ἀντικείμενο δεσμευτικῶν ὑποχρεώσεων, ἡ Katharina Beier²⁰ μετακινεῖ τὴ βάση τῆς παρένθετης μητρότητας σὲ «παρένθετη» τριάδα –παρένθετης μητέρας, παιδιοῦ καὶ ὑποβοηθούμενης– μὲ βάση μιὰ «ἀρχὴ τῆς ἐμπιστοσύνης» πού ἀφήνει μὲν («ἐλευθερία») στὴν παρένθετη νὰ παραβεῖ τὴν ὑποχρέωσή της, ἀλλὰ ἡ πίστη ὅτι δὲν θὰ χρησιμοποιοῦσε τὴν ἐλευθερία αὐτὴ εἶναι πιὸ ἰσχυρὴ λόγῳ δέσμευσης καὶ τῶν δύο σὲ κοινῶς ἀποδεκτὲς ἀξίες.

---

19. Βλ. M. HOGG, Promises and contract law: comparative perspectives, *LQR*, 129, 2013, σ. 450-452· J. GORDLEY, The philosophical origins of modern contract doctrine, *LQR*, 108, 1992, σ. 338-341· καὶ γιὰ τὴν ἀνάγκη ἐκτελεστότητας τῆς σύμβασης, W. LUCY, Philosophy and contract law, *University of Toronto Law Journal*, 54, U. Toronto L.J., 75, 2003.

20. Βλ. K. BEIER, Surrogate motherhood. A trust-based approach, *The Journal of Medicine and Philosophy*, 40, 2015, σ. 633-652.

Στις ΗΠΑ²¹, όπου η υπόθεση Baby M ήταν καταλύτης, η νομοθεσία για την ιατρικώς υποβοηθούμενη αναπαραγωγή θεωρήθηκε ότι βρισκόταν σε σύγχυση. Οί Πολιτείες έχουν διαφορετικούς νόμους, έτσι ώστε σε άλλες να μην ισχύει και σε άλλες να ισχύει η λεγόμενη ανενέργεια της σύμβασης, αφήνοντας στα δικαστήρια να την ακυρώνουν ως αντίθετη με τη δημόσια τάξη. Έπιχειρήματα που αναφέρονται σε συνταγματικά δικαιώματα προβάλλονται από τις δύο πλευρές. Υπέρ της συνταγματικότητας της σύμβασης γίνεται επίκληση του δικαιώματος που επιτρέπει επιλογές γάμου και παιδοποιίας στις όποιες εντάσσεται και το δικαίωμα σύναψης σύμβασης με παρένθετη. Συνταγματικό επίσης δικαίωμα αναγνωρίζεται και στην παρένθετη να υποβληθεί στη σχετική διαδικασία εξωσωματικής γονιμοποίησης ανεξαρτήτως του ποιος θα είναι ο νόμιμος γονέας του παιδιού που θα γεννηθεί. Επίκληση όμως του ίδιου συνταγματικού δικαιώματος της ιδιωτικής ζωής γίνεται προς την άλλη κατεύθυνση ως δικαίωμα της παρένθετης μητέρας που δεν επιτρέπει να παραιτηθεί από το δικαίωμά της στο παιδί που έγκυμονεί. Αντικρούεται όμως αφού η παρένθετη επέλεξε να παραιτηθεί ελεύθερα και με τη θέλησή της από το συνταγματικό της αυτό δικαίωμα²². Προβάλλεται μάλιστα ότι ο γονικός δεσμός με το παιδί είναι ανώτερος από αυτόν που έχει ή απλά κυοφόρος, ή οποια δέν έχει γονικό δεσμό. Έτσι προβλέπουν ότι η παρένθετη μητρότητα θα παραμείνει ζωτική επιλογή για άγονα ζευγάρια. Μελέτες ως προς τα ψυχολογικά προβλήματα της ΠΑ έδειξαν ότι τα ζευγάρια αυτά είναι συνειδητά άνετα για την, με τον τρόπο αυτό, δημιουργία οικογένειας χωρίς να το κρύβουν, με το σκεπτικό μιὰ καθαρά πραγματιστικής λογικής και επίγνωτης αναδόμησης.

---

21. Βλ. C. SPIVACK, The law of surrogate motherhood in the United States, *The American Journal of Comparative Law*, 58, Supplement 2010, σ. 97-114.

22. Αυτόθι, σ. 109. Βλ. επίσης D. GRECO ATTNER – P. FRIED, Surrogate motherhood at a legal crossroad. An analysis of proposed legislation, *New York Journal of Civil Rights and Economic Development*, 2, 1987, σ. 97, 99.

Κίνητρα επένδυσης. Οικονομική ανάλυση

Σε άρθρο στο περιοδικό για την Οικονομική Συμπεριφορά και Όργάνωση (2009)²³, οι συγγραφείς εξετάζουν τη σημασία της σύμβασης παρένθετης με το υποβοηθούμενο πρόσωπο, ως προς την έκτελεστότητά της. Χρησιμοποιώντας την οικονομική ανάλυση του Δικαίου και παραπέμποντας στον θεμελιωτή της δικαστή Richard Posner και στον δικό μας καθηγητή, και μαθητή του, Αριστέιδη Χατζή, καταλήγουν ότι αυτές οι συμβάσεις πρέπει να είναι έκτελεστές με σαφείς ρήτρες. Την ανάλυσή τους στηρίζουν σε δύο λόγους. Πρώτον, στο ότι οι παρένθετες, σε περίπτωση μη έκτελεστών συμβάσεων, δείχνουν μικρότερη φροντίδα (ύποσπενδύουν). Έφθονον ή υγεία του αγέννητου παιδιού εξαρτάται από το ύψος της επένδυσης, δηλαδή της φροντίδας που δείχνει ή παρένθετη, ή μη έκτελεστότητα της σύμβασης θα κατέληγε σε (Pareto) χαμηλό αποτέλεσμα τόσο για την παρένθετη όσο και για το υποβοηθούμενο πρόσωπο.

Δεύτερον, ή μη έκτελεστότητα της σύμβασης θα ώθοῦσε τὰ υποβοηθούμενα πρόσωπα σε αναζήτηση χαμηλῶν τύπων παρένθετης μητέρας που θα αποζημιωνόταν λιγότερο. Και καταλήγουν, έχοντας υπόψη την Ίνδία, όπου το 15% τῶν ζευγαριῶν εἶναι στειρα και ή στειρότητα μπορεί να θεωρεῖται κοινωνικό στίγμα, ότι πρέπει ή κοινωνία να αξιοποιήσει τὰ ἐπιτεύγματα τῆς ιατρικῆς τεχνολογίας²⁴.

Ναί, σύμβαση, νομικά γνωστή, ἀλλά ἐδῶ ἔχουμε μιὰ χαρακτηριστική ἀνθρώπινη σύμβαση. Καί σχετικὰ θὰ μπορούσαμε νὰ ἐπαναλάβουμε τὰ γνωστὰ λόγια τοῦ David Hume²⁵, σὲ πολὺ προγενέστερους χρόνους: «Ἄν ἐδῶ, μᾶς λέει, μὲ τὴ σύμβαση ἐννοεῖται μιὰ ὑπόσχεση (ποὺ εἶναι ή πιὸ συνηθισμένη σημασία τῆς λέξης), τίποτε δὲν θὰ μπορούσε νὰ εἶναι πιὸ ἄτοπο ἀπὸ αὐτὴ τὴ θέση. Ἀλλά, ἂν μὲ τὴ σύμβαση ἐννοεῖται ἕνα

23. Βλ. S. BANERJEE – S. BASU, Rent a womb: surrogate selection, investment incentives and contracting, *Journal of Economic Behavior & Organization*, 69, 2009, σ. 260-273, 271. Βλ. και M. LANE, Ethical issues in surrogacy arrangements, *surrogate motherhood*, Oxford, 2003, σ. 121, με αναφορά στον R. Posner, σ. 128.

24. "Ο.π., σ. 272.

25. Βλ. λέξη «Σύμβαση», στό: LALANDE (ἐπιμ.), *Λεξικό Φιλοσοφίας*, ὁ.π., σ. 1353, παραπέμποντας στό: D. HUME, An enquiry concerning the principles of morals, Παράρ. II, σ. 474.

συναίσθημα κοινοῦ συμφέροντος, συναίσθημα πού καθέννας δοκιμάζει μὲ τὴν καρδιά του, πού τὸ διαπιστώνει στοὺς ὁμοίους του καὶ τὸν κάνει νὰ βρισκεται μαζί μὲ ἄλλους μέσα σὲ ἓνα γενικὸ σχέδιο ἢ μέσα σὲ ἓνα σύστημα δράσεως, αὐτὸ ἐννοῶ σύμβαση». Ἔτσι, γράφει χαρακτηριστικά, «δυὸ ἄνθρωποι τραβοῦν μαζί κουπὶ πάνω στὴν ἴδια βάρκα ἀπὸ μιὰ κοινὴ σύμβαση, κοινὸ συμφέρον, χωρὶς καμιὰ ὑπόσχεση ἢ συμβόλαιον». Ἴσως, πραγματικά, νὰ εἶναι αὐτὴ ἡ ἀλήθεια πού κρύβεται κάτω ἀπὸ τὸν νομικὸ ὄρο συμφωνία-σύμβαση ὡς πρὸς τὴν παρένθετη μητρότητα.

Δὲν εἶναι παράδοξο ὅτι οἱ δικαστές μας, καὶ εὐλόγως, δὲν ἀρκοῦνται στὴν ὑπαρξὴ τῆς γραπτῆς συμφωνίας, ἀλλὰ ἐρωτοῦν καὶ ζητοῦν νὰ μάθουν ἂν ὑπάρχει μεταξὺ τῶν συμβαλλόμενων κάποιος «κοινωνικὸς δεσμὸς ἀλτρουισμοῦ».

Ψυχοκοινωνιολογικὲς θέσεις

Στὸ ζήτημα τῆς παρένθετης ὑπάρχει ἀλληλενέργεια δικαστικῆς διένεξης, νομοθεσίας καὶ ψυχιατρικῆς μὲ ἐπίκεντρο, κυρίως ὡς πρὸς τὴν ἀποδοχὴ ἀπὸ τὴν παρένθετη μητέρα («ἀμοιβῆς»), ὅπου ἐπιτρέπεται. Αὐτὴ ἡ ἀμοιβή, σύμφωνα μὲ ψυχιατρικὲς ἐκτιμήσεις, ἔχει καθοριστικὴ σημασία τόσο κατὰ τὴν ἀρχικὴ «συναίνεση» τῆς γυναίκας νὰ γίνῃ παρένθετη ὅσο καὶ κατὰ τὴν ἀπόδοση τοῦ παιδιοῦ μετὰ τὴ γέννησή του.

Ἡ ψυχοκοινωνιολογικὴ θέση διατύπωσε τρεῖς ὑποθέσεις:

1) Οἱ ὑποκατάστατες δὲν εἶναι κανονικὲς γυναῖκες, ἀφοῦ μιὰ κανονικὴ γυναίκα θέλει νὰ κρατήσῃ τὸ παιδί πού γεννάει.

2) Οἱ ὑποκατάστατες εἶναι κανονικὲς γυναῖκες, ἀλλὰ ἔχουν ὡς κίνητρο τὴν ἀνάγκη χρήματος.

3) Ἡ φύση, ἀνάλογα μὲ τὸ εἶδος τῆς συναισθηματικῆς φόρτισης πού θὰ ἔχει ἡ ὑποκατάστατη κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐγκυμοσύνης, θὰ τῆς ὑποδείξει ἂν τελικὰ θὰ δώσει ἢ ὄχι τὸ παιδί²⁶.

Ὑποστηρικτὲς τῆς παρένθετης μητρότητας εἶδαν πιὸ ἀπλὰ τὸ θέμα τῆς ἀμοιβῆς στὴν ὑποκατάστατη μητρότητα. Τὸ σκεπτικὸ τῆς μεθόδου

---

26. Βλ. E. TEMAN, The social construction of surrogacy research. An anthropological critique of the psychosocial scholarship on surrogate motherhood, *Social Science and Medicine*, 67, 2008, σ. 1104-1112, ἰδίως σ. 1106-1108.

είναι ή παρένθετη μητέρα να βοηθήσει το άκαρπο ζευγος που άπεγνωσμένα θέλει παιδί και δέν μπορεί να κάνει. Χρονικά, ή παρένθετη δέν είναι ακόμα σε ενδιαφέρουσα όταν έκτελει τή συμφωνία που περιέχει ρήτρα άμοιβής. Συνεπώς, σκέψεις περι έπιβολής, πλεονεξίας, άπρεπούς έξαναγκασμού δέν έχουν θέση. Η ύποκατάστατη είναι σε θέση να δεχθεί ή να άπορρίψει τή συμφωνία, χωρίς να βρίσκεται υπό τήν ισχυρή επίδραση μιās έγκυμοσύνης. Έξάλλου, σε σχέση με τα προβαλλόμενα περι πωλήσεως παιδιών, τονίζεται ότι «θα ήταν παράλογος ό ισχυρισμός ότι ό πατέρας αγοράζει το παιδί του», όταν δικό του σπέρμα θα χρησιμοποιηθεί για τήν έγκυμοσύνη.

Η έπιστήμη

Η έπιστήμη, ίσοροπώντας μεταξύ άνθρώπου και κοινωνίας, άναδεικνύει τα χαρακτηριστικά όπως συνοπτικά μās τα παρουσιάζει ό άκαδημαϊκός Λουκάς Χριστοφόρου²⁷. Η έπιστήμη είναι περιπέτεια, άφου ή γνώση δέν πεθαίνει και ό άνθρωπος βρίσκεται στην περιπέτεια να άντιμετωπίζει τή σκέψη του. Είναι ώραία, άφου ή ανάδειξη του άπόκρυφου κόσμου γίνεται μέσα άπό το θαύμα τής άνθρώπινης ικανότητας να τον άποκρυπτογραφεί. Είναι άνοικτη χωρίς όρια και κάθε της βήμα είναι όριοθέτηση συγκεκριμένης έποχής. Είναι άπροσδόκητη και έχει τή δύναμη να άναδεικνύεται μέσα άπό το καθιερωμένο. Είναι ωφέλιμη, άφου δίνει στον άνθρωπο εκείνα τα φίλτρα για να δει νέες ύψεις τής πραγματικότητας. Είναι παγκόσμια, στη μέθοδο, τήν έγκυρότητά της και τις μυθοποιητές λειτουργίες της και έπιπτώσεις πάνω στον άνθρωπο, χωρίς όρια έθνικά ή όρια γενεών. Πράγματι, ή έπιστήμη άνήκει σε όλους τους άνθρώπους και είναι ή κληρονομιά που αφήνει ή κοινωνία στην κοινή γνώση. Άκολουθεί τήν «έπιστημονική μέθοδο» που μπορεί να μήν είναι έξαρχής και για πάντα καθορισμένη αλλά είναι δυναμική, διάλογος και πεδίο άντιπαράθεσης άπόψεων και γεγονότων, έτσι ώστε κάθε έπιστήμονας να μετατρέπεται σε διαιτητή ή δικαστή στα έπιτεύγματα των άλλων και έτσι να άνοίγονται έλεύθεροι δρόμοι προς τήν πλησιάζουσα αλήθεια. Η έπιστήμη όφείλει στην τεχνολογία που θεάται ως μητέρα και κόρη τής έπιστήμης. Ο δρόμος όμως άπό

---

27. Βλ. L. G. CHRISTOPHOROU, *Place of Science in a World of Values and Facts* (Kluwer Academic/Plenum), New York 2001, σ. 156-164.

τὴν ἐπιστήμη σὲ νέες τεχνολογίες δὲν εἶναι ἀνοικτὴ λεωφόρος, ἀλλὰ σπειροειδὲς μονοπάτι.

Εἶναι τῆς ἐπιστήμης ἐπιτεύγματα στὸν χρόνον ὅτι καλλιεργεῖ νέες μορφές συμπεριφορᾶς, ὅπως τὴ συνήθεια τῆς ἀλήθειας ἀπὸ τὰ δεδομένα· τὴ σημασία τῆς ἀνοικτῆς σκέψης καὶ σύνδεσης μὲ τὸ παρελθόν· τὴν ἀποδοχὴ νέων ἰδεῶν: τὴν ἀναγνώριση τῆς πρωτοτυπίας: τὴ σημασία τῆς ὀρθότητος: τὴν πρόκληση τῆς ἀντιπαράθεσης: τὴν ἀναγνώριση τῆς ἀλλαγῆς. Καὶ πρὸ πέρα ἡ ἐπιστήμη συναντᾷ τὴ θρησκεία καὶ τὴ μόρφωση, ὅλα μαζὶ γιὰ μιὰ «ἀνθρώπινη γῆ».

Ὁ Σωκράτης, γιὰ τὴν κατανόηση τῆς ἰατρικῆς τέχνης χρησιμοποιεῖ τὴ μεταφορὰ τῆς «μαΐας» ἀποδίδοντας ἔτσι καὶ τὴ μέθοδο τῆς διδασκαλίας του. Ὅπως ἡ μητέρα ἐργάζεται καὶ γεννάει, ἔτσι καὶ ὁ μαθητὴς εἶναι πρωταρχικὰ ἐνεργὸς στὴ διαδικασία τῆς γνώσης. Ὁ δάσκαλος, ὅπως ἡ μαΐα, ἀπλῶς βοηθεῖ τὴ φυσικὴ διαδικασία ποὺ μπορεῖ νὰ εἶναι ὀδυνηρὴ καὶ νὰ κινδυνεύει νὰ ἀποτύχει χωρὶς βοήθεια. Ὁ δάσκαλος, μᾶς λέει ὁ Aquinas, δίνει μόνον ἐξωτερικὴ βοήθεια, ὅπως κάνει ὁ γιαιτρός ποὺ θεραπεύει. Ὅπως ἡ ἐσωτερικὴ φύση εἶναι ἡ κύρια αἰτία τῆς θεραπείας, ἔτσι καὶ τὸ ἐσωτερικὸ φῶς τῆς νόησης εἶναι ἡ κύρια αἰτία τῆς γνώσης.

Ὁ μεγάλος Ἰπποκράτης μᾶς διδάσκει μὲ ἀπλότητα σοφὴ ὅτι ἡ τέχνη τῆς ἰατρικῆς συνίσταται σὲ τρία πράγματα: τὴν ἀσθένεια, τὸν ἀσθενή, τὸν γιαιτρό. Ὁ τελευταῖος πρέπει νὰ προσέχει δύο πράγματα: «νὰ κάνει καλὸν» καὶ «νὰ μὴ βλάψει». Ἡ ζωὴ εἶναι μικρὴ καὶ ἡ ἐπιστήμη μακριά. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι αὐτὸς ποὺ νοσηλεύεται, ὄχι ἡ ἀσθένειά του, καὶ ὁ γιαιτρός, γιὰ νὰ νοσηλεύσει σωστὰ τὸν ἄνθρωπο, πρέπει νὰ μάθει γιὰ τὴ ζωὴ του, τοὺς προγόνους του, τὴν ἰδιοσυγκρασίαν του, τὶς συνήθειές του, τὶς ἐπιδιώξεις του, τὶς σκέψεις του ἀκόμη καὶ τὰ ὄνειρά του. Ἔτσι, ἀπὸ τὰ συμπτώματα θὰ καταλήξει στὴν ἀπόφαση.

Ἰατρικὴ Ἐπιστήμη καὶ Νομικὴ Ἐπιστήμη

Ἰατρικὴ καὶ νομικὴ φαίνεται νὰ ἀνήκουν σὲ διαφορετικοὺς ἐπιστημονικοὺς χώρους. Ἡ πρώτη στὶς φυσικές, ἡ δεύτερη στὶς κοινωνικὲς ἐπιστῆμες. Ὡστόσο, ἂν σκεφθοῦμε ὅτι ἡ ἰατρικὴ, πέρα ἀπὸ βιολογικὴ-φυσικὴ ἐπιστήμη, γίνεται δεοντολογικὴ, ἀφοῦ θέτει κανόνες γιὰ τὴ διαβίωση τῶν ἀτόμων καὶ τῶν κοινωνικῶν ομάδων, ἂν σκεφθοῦμε, ὅτι ἡ νομικὴ ἐπιστήμη ἔχει ὡς ἔργον τὴν ἐφαρμογὴ τῶν νόμων καὶ τὴν ψυχοβιολογικὴ θεώρηση τοῦ

μεμονωμένου ατόμου που αντιμετωπίζει τη δικαιοσύνη, τότε ή νομική, εκτός από κανονιστική, γίνεται διαγνωστική. Η σύζευξη του διαγνωστικού και του δεοντολογικού στοιχείου δείχνει το μέγεθος της επαφής των δύο κλάδων αλλά και τον κοινό τους προσορισμό. Ο τρόπος διάγνωσης της ασθένειας και της ένοχλης, ο τρόπος επιβολής της θεραπείας και της κύρωσης καταγράφουν τον ανθρωποκεντρικό χαρακτήρα των δύο επιστημών. Αντικείμενό τους ο άνθρωπος. Και οι δύο επεμβαίνουν στη ζωή του, έχοντας την ικανότητα να τη διαμορφώνουν αποφασιστικά με κοινή μέτρα τις έννοιες του καλού και του κακού²⁸.

Ανάπτυξη της μεθόδου και προβληματισμοί

Η χρήση της ΓΓΑ στην Ευρώπη έχει αναπτυχθεί πολύ τις τελευταίες δεκαετίες, αφενός λόγω των προβλημάτων στειρότητας και, αφετέρου λόγω της επιστημονικής και τεχνολογικής προόδου στον τομέα αυτό. Έτσι προκύπτουν σύνθετα ζητήματα, μεταξύ των οποίων ένδεικτικά:

1) Ζητήματα οικονομικής φύσεως, εάν το κόστος μπορεί να επιβαρύνει την κοινωνική απόφαση, 2) ή ποιότητα υπηρεσιών και ασφάλειας, 3) οι προδιαγραφές άδειοδότησης και λειτουργίας των μονάδων Ιατρικώς υποβοηθούμενης αναπαραγωγής και των τραπεζών κρυοσυντήρησης, όπου διατηρείται γενετικό υλικό, 4) ή ανάγκη για συζήτηση των ζητημάτων ηθικής διάστασης της ΓΓΑ, ιδίως εάν η ΓΓΑ αποτελεί ανάγκη Ιατρικής φύσεως ή/και πραγμάτωση απόλυτου δικαιώματος και εάν μπορεί να παρέχεται σε ετερόφυλα ζευγάρια και σε άγαμες γυναίκες, 5) ή ανάγκη για συλλογή δεδομένων ως προς τις υπηρεσίες ΓΓΑ και τα αποτελέσματά τους σε ιδιωτικές ή δημόσιες μονάδες, ώστε η απόφαση χρήσης της μεθόδου βασίζεται σε πληροφορία, 6) ή ενδεχόμενη εφαρμογή «νέων μεθόδων» που θα παραμερίσουν την ΓΓΑ με βάση καλύτερους όρους ασφάλειας, αποτελεσματικότητας και αποφυγής πολυδύμων κυήσεων, 7) ενόψει μάλιστα του λεγόμενου «ιατρικού τουρισμού» για αποκατάσταση της γονιμότητας, υπάρχει ανάγκη να διαγνωσθούν τα κίνητρα των ενδιαφερομένων να αναζητούν την Ιατρική αυτή μέθοδο σε άλλα κράτη μέλη.

28. Βλ. Ι. ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗΣ, *Θεσμοί και Πρόσωπα*, έκδ. Κ. Σφακιανάκη, 2002, σ. 141.

Ουσιώδης θεωρήθηκε ή αναφορά σέ οικονομικά στοιχεία. Έτσι, στο Ένωμένο Βασίλειο αναζητήθηκε ποιό θα ήταν τό δικαιολογημένο, εύλογο ύψος έξόδων για τήν εφαρμογή τής μεθόδου τής παρένθετης μητρότητας. Η έρευνα είχε σκοπό νά παραμερίσει τήν έμπορευσιμότητα τής μεθόδου και τήν υποβάθμιση τών παιδιών σέ έμπορεύματα. Χρησιμοποιήθηκε μάλιστα ή θέση τοῦ Κάντ ὅτι οἱ ἄνθρωποι πρέπει νά τυγχάνουν μεταχείρισης ὡς «τέλος-σκοπός αὐτοί καθ'αυτούς, ὄχι ὡς μέσα για σκοπούς ἄλλου». Η σχετική Έπιτροπή (BRAZIER 1998) κατέληξε στό ὅτι οἱ δαπάνες πρέπει νά καλύψουν μόνο τά «γνήσια» έξοδα²⁹ πού σχετίζονται μέ τήν έγκυμοσύνη, «γνήσια» μέ τήν έννοια τής ἀπώλειας εισοδήματος, και ἄλλα έξοδα ἄμεσα σχετιζόμενα μέ τήν ἀπώλεια αὐτή. Ὁ νόμος μας (ν. 3305/2005), στό ἄρθρο 13, πού ἀναφέρεται στήν παρένθετη μητρότητα, σχετικῶς ὀρίζει: «Η συμφωνία για κυοφορία ἀπό τρίτη γυναίκα γίνεται χωρίς ὅποιοδήποτε ἀντάλλαγμα. Δέν συνιστᾶ ἀντάλλαγμα α) ή καταβολή τών δαπανῶν πού ἀπαιτοῦνται για τήν επίτευξη τής έγκυμοσύνης, τήν κυοφορία, τόν τοκετό και τή λοχεία, και β) κάθε θετική ζημία τής κυοφόρου ἐξαιτίας ἀποχῆς ἀπό τήν εργασία της, καθώς και οἱ ἀμοιβές για ἐξαρτημένη εργασία, τίς ὁποῖες στερήθηκε λόγω ἀπουσίας μέ σκοπό τήν επίτευξη τής έγκυμοσύνης, τήν κυοφορία, τόν τοκετό και τή λοχεία». Μέ ἀπόφαση τής Έθνικῆς Αρχῆς Ίατρικῶς Ὑποβοηθούμενης Ἀναπαραγωγῆς τό ύψος τών καλυπτόμενων δαπανῶν και ἀποζημιώσεων δέν μπορεί νά ὑπερβαίνει τό ποσό τών δέκα χιλιάδων (10.000) εὐρώ.

Η συμμετοχή τοῦ κράτους;

Ἄν και σήμερα ή ἐπιβολή τής κρατικῆς δύναμης ἀφήνει λίγο χῶρο στήν ἀτομική δράση και αὐτοοργάνωση, ὑποστηρίζεται ὅτι ὑπάρχει περιθώριο για δομική ἀλλαγῆ, δηλαδή για μετάβαση σέ περισσότερο συνεργατικές και συμβατικές μορφές τής νομικῆς πράξης μέ ὑπαναχώρηση τής ἐπιβολῆς. Σήμερα τά περιθώρια τοῦ νομικοῦ συστήματος διευρύνονται, λόγω τοῦ ὅτι τά πρὸς λύση προβλήματα γίνονται ὀλοένα και πιό περίπλοκα. Γι' αὐτό προτείνονται λύσεις σύμπραξης.

---

29. Βλ. E. BLUTH – C. POTTER, Paying for it? Surrogacy, market forces and assisted conception, *Surrogate Motherhood: International Perspectives*, μελέτη 15, Oxford, 2003, σ. 227.

Ἔστω ὅμως καὶ ἂν οἱ λύσεις αὐτὲς ἐφαρμόζονται στὴ σκιά τοῦ Λεβιάθαν, δηλαδή στὴ σκιά ἐπιβαλλόμενων κανόνων, φαίνεται ὅτι τὰ κρατικὰ ὄργανα μετακινοῦνται πρὸς τὴν κατεύθυνση διορθωτικῆς παρέμβασης καὶ ἐπανισορρόπησης ἀσύμμετρων μορφῶν διευθέτησης, ὡς ἐὰν ἡ συμβατικὴ διευθέτηση νὰ γίνεται νέο πολιτιστικὸ πρότυπο ποὺ διαλύει σιγὰ σιγὰ τὴ συγκέντρωση τῆς δύναμης. Κι αὐτὸ εἶναι ἀναμενόμενο. Τὸ Δίκαιο δὲν ἔχει δική του ὑπαρξή. Γίνεται γιὰ τοὺς ἀνθρώπους καὶ ἐφαρμόζεται ἀπὸ αὐτούς, δηλαδή σχετίζεται μὲ τὸν ἄνθρωπο, ὑποκειμενοποιεῖται. Πίσω ἀπὸ κάθε θεσμοθέτηση ἢ ἀκύρωση ἢ μεταβολὴ τῆς ὑπάρχουν κοινωνικὰ συμφέροντα. Αὐτὰ εἶναι ποὺ ἀποφασίζουν γιὰ τὸ μέλλον τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ ἠθικὴ ἀπαξίωση

Ἡ ἐπιστήμη βρίσκεται μπροστὰ στὸ ἐρώτημα «Τί πρέπει νὰ κάνομε;» («Πῶς πρέπει νὰ ζοῦμε»), ποὺ ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ δώσει δεσμευτικὴ ἀπάντηση. Ἔτσι προτιμᾷ τὴν ἐρώτηση «πῶς μπορούμε νὰ ζήσουμε», ἀπαντώντας, ὡς ἐνδιάμεσος, μεταξὺ τῆς κοινωνίας τῆς ἀνθρωπότητας καὶ τοῦ νεωτερισμοῦ, φέροντας σὲ ἰσορροπία πραγματικότητα καὶ δυνατότητα καὶ ἀνοίγοντας τὸν δρόμο γιὰ προοδευτικὴ ἐξέλιξη. Μπορεῖ νὰ μὴ εἶναι τὸ μέγιστο ἐπιθυμητό, ἀλλὰ τὸ Μέγιστο Ἐφικτό.

Τὸ 1978 γεννιέται τὸ πρῶτο παιδί in vitro, κορίτσι μὲ τὸ ὄνομα Louise Brown. Τώρα πρέπει νὰ εἶναι 39 ἐτῶν, μᾶλλον νοσοκόμα στὸ Bristol. Ἀπὸ τότε γεννήθηκαν ἔτσι χιλιάδες παιδιά. Καὶ ἀπὸ τότε γράφτηκαν χιλιάδες σελίδες μὲ προβολὴ τῶν θετικῶν καὶ τῶν ἀρνητικῶν τῆς ὑποβοηθούμενης ἀναπαραγωγῆς. Ἡ ἐπίθεση καὶ ἡ ἐπίκληση ἐπιχειρημάτων ἠθικῆς ἀπαξίωσης γέμισαν βιβλία, ἄρθρα, ἐπιστημονικὲς θέσεις καὶ τελικὰ βιβλιοθηκῆς, μὲ θέσεις: «τὸ παιδί δὲν εἶναι μέσο πρὸς σκοπὸ», «κάθε παιδί πρέπει νὰ εἶναι “ἠθελημένο”», «τὰ παιδιά δὲν εἶναι καταναλωτικὰ ἀγαθὰ» ἢ συμπληρωματικὰ μὸδας καὶ «σύνθημα». «Ἡ κοινωνία πρέπει νὰ ἀντισταθεῖ».

Ἡ ἠθικὴ ἀπαξίωση τῆς μεθόδου εἶχε ἀρχίσει.

Ὡς κρίσιμα ἠθικῆς φύσεως ζητήματα, ἐρωτήματα καὶ ἀντιρρήσεις προβλήθηκαν³⁰:

---

30. Βλ. D. POLLOCK, Surrogate parenthood arrangements (issues and unanswered questions), *The Florida Bar Journal* (July-August), 1987, σ. 51· M. LANE,

- ή έμπορευματοποίηση παιδιών,
- ή έπεξεργασία γαμετών έξω από τὸ σῶμα, πὸ θεωρήθηκε ζήτημα ἠθικῆς εὐθύνης καὶ κυριότητος τοῦ κατόχου,
- ή θέση γέννησης παιδιοῦ ἐκτὸς γάμου καὶ τὸ εἶδος τῆς ἀνατροφῆς του,
- ζήτήματα τεκμηρίων νομιμότητος τῶν παιδιῶν ἀπὸ τὸν σύζυγο τῆς ὑποβοηθούμενης γυναίκα,
- ή φύση καὶ ή ἀξία τῶν προθέσεων τῶν συμβαλλομένων προσώπων,
- ὅτι ψυχολογικὰ ή γυναίκα-κυοφόρος πρέπει νὰ πεισθεῖ, ἂν καὶ τὸ γέννησε, ὅτι δὲν εἶναι μητέρα τοῦ παιδιοῦ ἀλλὰ ἀπλῶς φορέας γιὰ ἄλλη,
- τὸ ζήτημα τῆς ἀμοιβῆς, ὅπου ἐπιτρέπεται, ή ἀκόμα, ὅταν ἀπὸ τὸν νόμο ἀπαγορεύεται, ή κρυφὴ συμφωνία γιὰ τὴ συναίνεση τῆς κυοφόρου,
- θέμα βλάβης πιθανῶν τρίτων προσώπων, ὅπως κληρονόμων ή ἄλλων παιδιῶν,
- βλάβη καὶ ἀρνητικὴ ἐπίπτωση γιὰ τὴν ἴδια τὴν κοινωνία, ἀφοῦ, ἐνῶ ή κυοφορία ἀπὸ τίς ἀπαρχές της ἔχει ἀφεθεῖ στὴν «τύχη», στὴν ὑποβοηθούμενη ἀναπαραγωγὴ ἐλέγχεται ὡς «ἐπιλογή».

Τονίστηκε ἐπίσης τὸ ἐνδεχόμενο ἐκμετάλλευσης γυναικῶν, ἰδίως ἀπόρων καὶ ἐπαγγελματισμὸς ἀπὸ αὐτές, καὶ τέθηκε τὸ ἐρώτημα χρήσης τῆς μεθόδου σὲ ὁμοφυλόφιλους. Καὶ τὰ ἐρωτήματα θὰ πληθαίνουν καὶ θὰ μετακινοῦνται ὅταν ἤδη στὸ Ἡνωμένο Βασίλειο δόθηκε πράσινο φῶς στὸ Ἴνστιτούτο Φράνσις Κρίκ, σὲ σχέση μὲ τὴ γενετικὴ μηχανικὴ γιὰ τὴν «τροποποίηση» ἀνθρώπων ἐμβρύων τὸ πρῶτο ὀκτᾶήμερο ἀπὸ τὴ γέννηση³¹. Τραγωδία ή ἐπιτυχία;

Ethical issues in surrogacy arrangements, *Surrogate Motherhood: International Perspectives*, μελέτη 9, Oxford, 2003, σ. 121 ἐπ., 126 (έμπορευματοποίηση). D. MORGAN, Making motherhood male: surrogacy an the moral economy of women, *Journal of Law and Society*, 12, 2, 1985, σ. 219 ἐπ. Βλ. ἐπίσης B. STEINBOCK, Surrogate motherhood as prenatal adoption, *Law, Medicine and Health Care*, 16 (1-2-88), σ. 44, πὸ δέχεται ὅτι χρειάζεται ὁ θεσμός, ἔστω κι ἂν εἶναι «ἐπικίνδυνος», σ. 50.

31. Βλ. Πράσινο φῶς στὴ γενετικὴ μηχανή, *Καθημερινή* 2-2-2016 (Διεθνῆ θέματα 9). Περαιτέρω βλ. U. SCHROTH, Medizin, Bioethik und Recht, στό: A. KAUFMANN – W. HASSEMER – U. NEUMANN (ἐπιμ.), *Einführung in Rechtsphilosophie und Rechtstheorie der Gegenwart*, 7, ἐκδ. 2004, σ. 463, 470.

Στην άποδοχή ή μη τής ύποβοηθούμενης άναπαραγωγής με τή μέθοδο τής παρένθετης μητρότητας θά μπορούσαν νά έχουν κρίσιμη σημασία οί θέσεις τής θρησκείας, τής έκκλησίας, τών μέσων ένημέρωσης και κοινωνικής δικτύωσης. Όστόσο λέγεται ότι ό μεγάλος πληθυσμός δέν χρειάζεται νά άναπροσδιορίζει τήν έννοια τής γονεικής σχέσης αλλά τήν αντιμετώπιζει ως αντικείμενο παρατήρησης και γνώσης, δηλαδή σαν είδος ίσοροπίας μεταξύ τών σκέψεων ή άπόψεών τους για τήν οίκογένεια άφενός, και τών πράξεων, τής συμπεριφοράς, άφετέρου.

Έτσι άναφερόμενοι στις παρένθετες μητέρες, σχετικά με τά χαρακτηριστικά και τά κίνητρά τους, μελέτες³² καταλήγουν στο ότι είναι ιδιόρρυθμοι τύποι προσώπων έφόσον γνωρίζουν «έναν μπορούν νά χρησιμοποιηθούν ως παρένθετες» και κυρίως όταν θά γεννηθεί τó παιδί («έναν θά μπορέσουν νά τó άποχωριστούν»).

Ός κίνητρο για τίς παρένθετες μητέρες, στην πλειονότητά τους, είναι ή έπιθυμία τους («νά δώσουν τó δώρο ζωής»). Πολλές θά τó έπαναλάμβαναν. Έλάχιστες άπάντησαν σέ έρωτηματολόγια ότι προχώρησαν με κίνητρο οικονομικό, ένώ ή πλειονότητα επικαλέστηκε άλλτρουισμό. Μάλιστα, οί περισσότερες παρένθετες χάρηκαν τήν έγκυμοσύνη και τή γέννηση τού παιδιού και για πολλές ήταν πράξη ολοκλήρωσης ή συμπλήρωσης τής ζωής τους, λόγω ανάπτυξης αισθημάτων άπέναντι στον άλλον, άυτοπεποίθησης, ανάπτυξης και δημιουργίας άσυνήθιστης φιλίας με τά ύποβοηθούμενα πρόσωπα.

Τό ζήτημα έναν ή ύποβοηθούμενη μητέρα θά πρέπει νά άποκαλύψει στο παιδί πού θά γεννηθεί τó πώς γεννήθηκε κλείνεται μεταξύ άλήθειας και μειονεκτημάτων τής άνωνυμίας και τής άποκάλυψης, καθώς και τών συνεπειών πού μπορεί νά έχει για τήν παρένθετη μητέρα έναν και όταν τó παιδί μάθει. Και είναι φυσικό, άφοϋ ή παρένθετη, όταν γεννήσει, ψυχολογικά έπιβάλλεται νά παραδώσει άμέσως τó νεογέννητο στο ύποβοηθούμενο πρόσωπο, ως έναν νά πρόκειται για ένέργεια πού μπορεί νά συμφιλιώσει τίς μητρικές σκέψεις και τά αισθήματα, μέσω συνειδητής άναδομής από τήν

---

32. Βλ. ιδίως O. B. A. VAN DEN AKKER, Psychosocial aspects of surrogate motherhood, *Human Reproduction Update*, 13, 1, 2002, σ. 53, 62.

Ίδια αυτών των σκέψεων και αισθημάτων έτσι ώστε να αποδεχθούν τη συμπεριφορά της παράδοσης του νηπίου³³.

Η ηλικία της παρένθετης μητέρας φαίνεται κρίσιμος παράγοντας για την αντιμετώπιση των ως άνω ζητημάτων. Γι' αυτό θεωρείται ότι η παρένθετη θα πρέπει να έχει ηλικία μέχρι 30 ετών και να έχει συμπληρώσει δική της οικογένεια. Ακολουθώντας μελέτες και ιατρικά δεδομένα, ο νέος Κώδικας Δεοντολογίας της Έθνικης Αρχής ΥΓΑ (άρ. 9) επιβάλλει ως προϋποθέσεις για την παρένθετη μητέρα ηλικία από το 25ο έως και το 45ο έτος, να έχει ήδη γεννήσει και να μην έχει υποβληθεί σε περισσότερες από δύο καισαρικές τομές.

Τώρα, τα κοινωνιολογικά χαρακτηριστικά των υποβοηθούμενων προσώπων είναι διαφορετικά, έφρσον ή υποβοηθούμενη είναι συνήθως μεγαλύτερης ηλικίας (ο νόμος επιτρέπει μέχρι 50 ετών) και το κυριότερο έχει αρνητικό γυναικολογικό ιστορικό. Γι' αυτές, η μέθοδος της παρένθετης μητρότητας προσφέρεται ως μοναδική διέξοδος από τη στειρότητα, διακρινόμενη από την υιοθεσία, που δεν δημιουργεί γενετικό δεσμό. Μάλιστα μελέτες τις χαρακτηρίζουν ως αποφασισμένες για χρήση της μεθόδου, υπακούοντας σε βιολογική δύναμη, με επιφυλάξεις κυρίως ως προς τον χρόνο κατά τον οποίο θα πρέπει να αποκαλύψουν στο παιδί τον τρόπο έλευσής του στον κόσμο. Όμως χαρακτηριστικά αναφέρεται περίπτωση, στο Ήνωμένο Βασίλειο³⁴, μητέρας διδύμων που υποβοηθήθηκε και η οποία μετέφερε την ιστορία της όχι μόνο στα παιδιά της αλλά ανοικτά και δημόσια, με εντιμότητα και ειλικρίνεια, καταλήγοντας: «Δέν ένιωσα διαφορά συμπεριφοράς των ανθρώπων απέναντι στα δίδυμα παιδιά μου, τα όποια και αποτελούν τη μόνη έγνοια μου». Και καταλήγει: «Μπορώ μόνο να ελπίζω ότι, όπως μεγαλώνουν, θα αντιληφθούν τον αγώνα μας να τα φέρουμε στον κόσμο».

---

33. Αυτόθι, σ. 56. Για τη σημασία αισθηματικής στήριξης, βλ. E. A. DANCET κ.ά., The patients' perspective on fertility care: a systematic review, *Human Reproduction Update*, 1, 2010.

34. Αυτόθι, σ. 58.

Δικαστικά ψευδώνυμα για ανθρώπινες υπάρξεις

Ἄς δοῦμε περιώνυμα, ἱστορικά «δικαστικά ψευδώνυμα για ανθρώπινες υπάρξεις». Οἱ δύο πιὸ γνωστὲς ὑποθέσεις σὲ συντομία³⁵:

1. Ὑπόθεση *Baby Cotton*

Στις 4.1.1985 γεννιέται στὴν Ἀγγλία ἓνα μωρό· «Baby Cotton» ὀνομάστηκε. Πατέρας ἓνας Ἀμερικανὸς ποὺ ἔχει δώσει σπέρμα, μὲ τεχνητὴ σπερματέγχυση, στὴν Kim Cotton, μὲ τὴν ὁποία οὐδέποτε εἶχε συναντηθεῖ. Οἱ Κοινωνικὲς Ἀρχὲς δὲν ἄφησαν τὴ μητέρα νὰ πάρει τὸ παιδί ἀπὸ τὸ νοσοκομεῖο καὶ νὰ τὸ δώσει στὸν πατέρα, ὅπως ἀρχικὰ εἶχε συμφωνηθεῖ. Τελικὰ, ὁ βιολογικὸς πατέρας ἔλαβε ἄδεια ἀπὸ τὸ δικαστήριό καὶ πῆρε τὸ μικρὸ στὶς ΗΠΑ. Τὸ δικαστήριό δέχθηκε ὅτι ἡ Kim Cotton, ἡ παρένθετη μητέρα, εἶχε ἀπαρνηθεῖ τὸ δικαίωμά της, μὲ τὴ θέλησή της, πάνω στὸ παιδί ποὺ γέννησε καὶ ὅτι τὸ παιδί θὰ εἶχε πιὸ ἀσφαλὴ φροντίδα ἀπὸ τὸν βιολογικὸ πατέρα καὶ τὴ γυναίκα του.

2. Ὑπόθεση *Baby M*

Στις 27.3.1986, ἡ Mary Beth Whitehead, ἕγγαμος καὶ μητέρα δύο παιδιῶν, γέννησε κοριτσάκι ἀπὸ τὸ σπέρμα τοῦ William Stern βάσει συμφωνίας 10.000 δολαρίων. Τὸ ὄνομά του Melissa, «θαυμαστὸ μωρό», εἶχε πεῖ ὁ γιατρός. Τρεῖς μέρες μετὰ τὴ γέννηση τὸ παρέδωσε στοὺς Sterns. Ἀλλάζει ὅμως γνώμη λέγοντας «Θεέ μου, τί ἔκανα». Ζητάει νὰ ξαναδεῖ τὸ παιδί, τὸ παίρνει καὶ γιὰ τρεῖς μῆνες μετακινεῖται μὲ τὸν σύζυγό της ἀπὸ πολιτεία σὲ πολιτεία καὶ τελικὰ συλλαμβάνεται στὴ Φλώριδα. Ὁ δικαστής, σὲ πρωτοβάθμια φάση, δέχεται τὴν ἐγκυρότητα τῆς σύμβασης καὶ τὸ αἶτημα τοῦ Stern νὰ πάρει τὸ παιδί καὶ νὰ τὸ υἱοθετήσει. Ὅμως τὸ Ἄνωτατο Δικαστήριό New Jersey θεωρεῖ ὁμόφωνα τὴ σύμβαση ἄκυρη καὶ μὴ δυνάμενη νὰ ἐκτελεστεῖ. Κρίνει ὅμως ὅτι ἡ ἐπιμέλεια μπορεῖ νὰ ἀνατεθεῖ στοὺς

---

35. Βλ. R. EDELMAN, Psychological assesment in «surrogate» motherhood relationships, *Surrogate Motherhood, International Perspectives*, μελέτη 10, Oxford, 2003, σ. 143 ἐπ., ὑπόθ. Baby Cotton, σ. 146, ὑπόθ. Baby M, σ. 146-147.

Sterns για τὸ καλύτερο συμφέρον τοῦ παιδιοῦ, καὶ ἡ παρένθετη μητέρα νὰ ἔχει ἀπλῶς ἐπικοινωνία.

Ἐπρόκειτο γιὰ ἀποφάσεις σὲ πρωτόγνωρες ὑποθέσεις ποὺ ἀναδεικνύουν τὶς πολλαπλὲς ψυχολογικὲς καὶ ἠθικὲς πλευρὲς τῶν συμφωνιῶν παρένθετης μητρότητας, οἱ ὁποῖες ἀποτελέσαν ἀντικείμενο ἔρευνας καὶ προσοχῆς, χωρὶς ὅμως νὰ δοθεῖ προσοχὴ ἐκεῖ ποὺ ἔπρεπε, στὸ ἴδιο τὸ παιδί. Καὶ ὁ Πρόεδρος τοῦ δικαστηρίου Robert Wilentz εἶπε: «Υπάρχουν στὴν πολιτισμένη κοινωνία μερικὰ πράγματα ποὺ δὲν μπορεῖ τὸ χρῆμα νὰ ἀγοράσει». Χαρακτήρισαν ὅμως γενικὰ «ἀδίκη» τὴν ἀπόφαση. Ἀντέλεξαν: «Υπάρχει τέτοια στειρότητα³⁶. Ἀπεγνωσμένοι ἄνθρωποι θὰ προστρέξουν σὲ ἀπεγνωσμένες μεθόδους». Ἴσως τὸ Δικαστήριό νὰ εἶχε θελήσει, μὲ τὸ σπαθὶ τοῦ Σολομώντα, νὰ μὴ διαμοιράσει τὸ παιδί, ἀλλὰ νὰ διαπεράσει τὸ παράδοξο τοῦ γόρδιου δεσμοῦ³⁷, τῆς κακῆς πίστης καὶ συγκρουόμενων συναισθημάτων γύρω ἀπὸ τὴν ὑπόθεση.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ, στὶς ΗΠΑ, διαβάσαμε³⁸: «Υπάρχουν περίπου 2,5 ἑκατομμύρια ζευγάρια ποὺ εἶναι ἄκαρπα χωρὶς τὴ θέλησή τους, ποὺ ἀναζητοῦν λύση στὴ νέα ἰατρικὴ τεχνολογία τῆς ἰατρικῶς ὑποβοηθούμενης ἀναπαραγωγῆς, μὲ αἴτημα τῆ νομιμοποίηση καὶ τῆ θεσμοθέτηση τῶν ἐμπορικῶν συμφωνιῶν παρένθετης μητρότητας».

Σὲ προγενέστερη ὅμως μελέτη τοῦ 1976³⁹, γιὰ τὸν ἔλεγχο τῆς γονιμότητας ὡς συνεισφορᾶς στὴν ἐπιβίωση τῆς ἀνθρωπότητας, διαβάσαμε: Στὸ ἔτος 1 ὑπῆρχαν 250 ἑκατομμύρια ἄνθρωποι. Γιὰ αὐξηση στὸ διπλάσιο (500 ἐκ.) χρειάστηκαν 1.600 ἔτη. Μὲ τὰ σημερινὰ δεδομένα, τὰ 4 δισεκατομμύρια ἄνθρωποι θὰ διπλασιαστοῦν σὲ 8 δισεκατομμύρια μόνο σὲ

---

36. Ὡς πρὸς τὴν ἀπόφαση Δικαστηρίου N. Jersey, J. SUENDER, Surrogate motherhood agreements and the law in Pennsylvania, *Dickinson Law Review*, 91, 1986-1987, σ. 1085. Βλ. ἐπίσης σχετικὲς διάφορες δικαστικὲς ὑποθέσεις, PH. PARKER, Surrogate motherhood: The interaction of litigation, legislation and psychiatry, *International Journal of Law and Psychiatry*, 5, 1982, σ. 341-354.

37. Βλ. R. LACAYO, Baby M meets Solomon's sword, *Time*, Febr. 15, 1988.

38. Βλ. SH. TILLER, Litigation, legislation, and limelight: obstacles to commercial surrogate mother arrangements, *Iowa Law Review*, 72, 1987, σ. 415.

39. R. WIECHERT, Fertilitätskontrolle als Beitrag zum Überleben der Menschheit, *Angewandte Chemie*, 89, 1977, σ. 513-520.

35 χρόνια! Καθημερινά γεννιούνται 220.000 παιδιά, δηλαδή κάθε 45 λεπτά γεννιούνται 6.900 περισσότερα παιδιά στον κόσμο ή σε 250 ημέρες γεννιούνται 55 εκατομμύρια άνθρωποι, δηλαδή ο αριθμός των θυμάτων του Β' Παγκοσμίου Πολέμου⁴⁰. Έτσι προβάλλεται η άποψη ότι ο έλεγχος των γεννήσεων είναι μονόδρομος για την επιβίωση των ανθρώπων και γενικά ότι ο περιορισμός στην πληθυσμιακή αύξηση είναι κατεπείγουσα ανάγκη για την ανθρωπότητα.

Ψυχίατρος θεώρησε το θέμα της υποκατάστατης μητρότητας ως έκρηκτικό, ως ολοκαύτωμα ατομικό έκρηξης. Με τη διάσπαση του ατόμου δημιουργήσαμε πολλά ζητήματα. «Δημιουργώντας ζωή, δημιουργούμε ένα άλλο όλο ζητημάτων»⁴¹.

Στους *Times* (Roger Scruton, 5.2.1985)⁴², γράφτηκε άρθρο που τονίζει την άρνηση: «Η υποκατάστατη μητρότητα πρέπει να ιδωθεί σε ευρύτερη συνάφεια – όχι ως απάντηση στο πρόβλημα της στειρότητας, αλλά ως απόρροια της αναθεώρησης των ηθικών αντιλήψεων. Στην παρένθετη μητρότητα ή σχέση μεταξύ μητέρας και παιδιού παύει να προέρχεται από το σώμα της μητέρας και αποκόπτεται από την εμπειρία της ενσάρκωσης. Ο δεσμός μητέρας και παιδιού απομυθοποιείται, γίνεται σαφής, εύφυής, επιστημονικός και επίσης προσωρινός, ανακλητός και τίποτε παραπάνω από συμβατική δύναμη».

Άρνητικά – μετάβαση στις δικαστικές αποφάσεις

Οι δικαστικές υποθέσεις έδωσαν αφορμή για άρνητικές τοποθετήσεις.

Άρθρογράφοι⁴³, ως προς την επί πληρωμής ΓΓΑ, αναφέρονται στο λεχθέν: «Εάν ένα άγονο ζευγάρι μπορεί να αγοράσει ένα ωάριο και να νοικιάσει μια μήτρα, γιατί να μην αγοράσει το έτοιμο προϊόν». Άλλος πάλι

40. Αύτόθι, σ. 513.

41. Βλ. POLLOCK, Surrogate parenthood arrangements, ό.π.

42. R. SCRUTON, *The Times*, 5.2.1985.

43. BLITH – POTTER, Paying for it?, ό.π., σ. 227-239, λεχθὲν εἰρωνικά στό: BRAZIER (1999, σ. 345), «If an infertile couple can buy an egg and rent a womb, why should they not buy the finished product?»

άσκησε κριτική στην επί πληρωμῆ παρένθετη μητρότητα, θεωρώντας ότι πρόκειται για «υποβαθμισμένο εμπόριο παιδιῶν».

Σε σχέση με τὴν ὑπόθεση Baby M (1985), στοὺς ΝΥ Times διαβάσαμε ἄρθρο ἐκπροσώπου τοῦ Ἐθνικοῦ Ὁργανισμοῦ Γυναικῶν (Linda Bowker)⁴⁴: «Πιστεύουμε ὅτι οἱ γυναῖκες πρέπει νὰ ἐλέγχουν τὸ σῶμα τους καὶ νὰ μὴν ἐμφανιζόμαστε ὡς μεγάλοι ἀδελφοὶ ἢ μεγάλες ἀδελφές καὶ νὰ τοὺς λέμε τί νὰ κάνουν! Ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ δὲν θέλουμε νὰ δοῦμε τίς γυναῖκες νὰ μεταβάλλονται σὲ “μηχανές ἀναπαραγωγῆς”».

Εἶπαν ὅτι γιὰ μερικὲς φεμινίστριες τὸ κακὸ μὲ τὴν παρένθετη μητρότητα εἶναι ὅτι μᾶς ὑποβιβάζει ὅλους ὡς κοινωνία πὺ πουλάει μωρά. Ἄλλες ὅμως ἀπαντοῦν ὅτι καὶ στίς περιπτώσεις ἐκτρώσεων θὰ ἔπρεπε νὰ δεχθοῦμε ὅτι μᾶς ὑποβιβάζουν ὡς κοινωνία⁴⁵ πὺ «σκοτώνει μωρά». Σὲ αὐτὴν τὴν ἀντιπαράθεση, ἀναμενόμενη κυρίως ὅταν μεσολαβεῖ χρηματικὴ ἀμοιβή, κάποιος δικαστὴς ἀπάντησε: «Οἱ περὶ ἠθικῆς κρίσεις τῶν πολλῶν δὲν εἶναι πάντα ὀρθές καὶ σωστὸ εἶναι νὰ ἀντιλαμβάνονται τὴ σημασία συμμόρφωσης τῶν πεποιθήσεών τους μὲ τὰ αἰτήματα τῆς λογικῆς καὶ τῆς δοκιμασμένης γνώσης καὶ ὄχι μὲ τὰ δεσμὰ τοῦ σημερινοῦ ἀρνητικοῦ λαϊκοῦ αἰσθήματος».

Ἡ καθηγήτρια Φιλοσοφίας Ἑλένη Καλοκαιρινοῦ, σὲ μελέτη της⁴⁶, κάνει ἐκτενὴ ἀναφορὰ καὶ ἀνάλυση τῆς θέσης τῆς Βρετανίδας φιλοσόφου Onora O’Neil, ἡ ὁποία στὸ βιβλίο της *Ἀυτονομία καὶ Ἐμπιστοσύνη στὴ Βιοηθικὴ* ἀντιτίθεται στὴν ὑποβοηθούμενη ἀναπαραγωγή ὡς ἀπόρροια τοῦ δικαιώματος αὐτονομίας καὶ ἀτομικῆς ἐπιλογῆς, ἀλλὰ θέτει ζητήματα εὐθύνης ἡ ὁποία συναρτᾶται μὲ τὸ παιδί πὺ πρόκειται νὰ γεννηθεῖ καὶ τὰ καθήκοντα τῶν γονέων πρὶν καὶ μετὰ τὴ γέννησή του. Διερωτῶμαι ὅμως: Ἄραγε οἱ γονεῖς πὺ προστρέχουν σὲ μέθοδο «παρένθετης μητέρας» λογικὰ δὲν θὰ ἔχουν ἤδη ἐπεξεργαστεῖ, σὲ βάθος μάλιστα, τὴ σχετικὴ εὐθύνη πὺ

44. Βλ. L. ANDREWS, Surrogate motherhood: the challenge for feminists, *The Journal of Law, Medicine & Ethics*, 16, 1988, σ. 72 ἐπ.

45. Αὐτόθι, σ. 73.

46. Ε. ΚΑΛΟΚΑΙΡΙΝΟΥ, Ἀναπαραγωγικὴ αὐτονομία καὶ ἠθικὴ εὐθύνη: Σκέψεις γιὰ τίς τεχνικὲς τῆς ἰατρικῶς ὑποβοηθούμενης ἀναπαραγωγῆς, στό: ΚΑΝΕΛΟΠΟΥΛΟΥ-ΜΠΟΤΗ – ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΟΥΤΝΑΤΖΗ, *Βιοηθικοὶ Προβληματισμοὶ* (ἐπιμ.), ὁ.π., σ. 135 ἐπ.

ἀναλαμβάνουν ἴσως πολὺ περισσότερο ἀπὸ ὁποιαδήποτε ἐπιδιωκόμενη ἢ τυχαία σύλληψη;

Δῶρο ἢ ἀπειλή

– Τί εἶναι λοιπὸν ἡ παρένθετη μητρότητα; Εἶναι θεόσταλτο δῶρο γιὰ ἄτεκνα ζευγάρια ἢ ἀπειλή τοῦ κύριου οἰκοδομήματος τῆς κοινωνίας;

Τώρα πιά ἡ εἰκόνα στὶς ΗΠΑ ἔχει ἀλλάξει. Στὴν πρόσφατη ἀπόφαση Obergefell v. Hodges⁴⁷, τὸ Ἀνώτατο Δικαστήριό τῶν ΗΠΑ προστατεύει ἀκόμα καὶ τὶς σχέσεις γονέως-παιδιοῦ ποὺ δημιουργοῦνται ἀπὸ ἑτεροφυλόφιλους καὶ λεσβίες. Τὸ σκεπτικὸ τῆς ἰσότητος ἀπαίτησε πλέον ἀναπροσανατολισμὸ τοῦ οἰκογενειακοῦ δικαίου ἔτσι ὥστε τὸ σύστημα τῆς γονικῆς ἀναγνώρισης νὰ περιλαμβάνει καὶ οἰκογένειες τῶν ὁποίων ἡγοῦνται ὁμοφυλόφιλοι μὲ κριτήρια πλέον ὄχι βιολογικά, ἀλλὰ κοινωνικά.

– Ἡ ζωὴ δοσμένη μὲ σύμβαση δὲν εἶναι θαῦμα ἀντίθετο μὲ τοὺς νόμους τῆς φύσης οὔτε παραβιάζει τοὺς νόμους τῆς, ἔστω καὶ ἂν ἤθελε κάποιος νὰ δεχθεῖ γενικὰ ὅτι τόσο ἡ ζωὴ ὅσο καὶ ἡ δημιουργὸς ἐξέλιξη εἶναι θαύματα. Εἶναι γεγονὸς πραγματικὸ, συμβὰν πάνω στὸ ὅποιο μπορεῖ νὰ στηριχθεῖ ἡ σκέψη. Τὰ γεγονότα δὲν ὑπάρχουν ἑτοιμα στὴ φύση καὶ ὁ ρόλος τοῦ εἰδικοῦ ἐπιστήμονα δὲν περιορίζεται στὸ νὰ τὰ καλεῖ διαδοχικὰ ἀνάλογα μὲ τὶς ἀνάγκες τῆς ἐπιστήμης του, ἀλλὰ περισσότερο στὸ νὰ τὰ δημιουργεῖ.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ μέθοδος τῆς ὑποβοηθούμενης ἀναπαραγωγῆς, ἰδίως μέσῳ παρένθετης μητέρας συμβαλλόμενη μὲ τὴν ὑποβοηθούμενη ἢ ὅποια ἀδυνατεῖ ἀλλὰ ἐπιθυμεῖ νὰ γίνῃ μῆτέρα μέσῳ ἄλλης, δημιούργησε καὶ ἀσφαλῶς δημιουργεῖ ἀμφιβολίες. «Ἀμφιβολία», δηλαδή ὅταν τὸ πνεῦμα θέτει τὸ ἐρώτημα ἂν μιὰ ἀπόφαση εἶναι ἀληθινὴ ἢ ἐσφαλμένη ἀλλὰ χωρὶς ἄμεση ἀπάντηση, εἴτε γιὰτὶ ἀδυνατεῖ νὰ ἀπαντήσῃ εἴτε γιὰτὶ ἀναβάλλει ἢ παραιτεῖται ἀπὸ τὴν ἀπάντηση εἴτε γιὰτὶ δὲν θέλει νὰ ἐξετάσῃ τὰ ὑπὲρ καὶ τὰ κατὰ.

Ἀπὸ τὴν ἀμφιβολία ὁ ἄνθρωπος πέρασε στὴ συμμετοχὴ. Τὸ ἰδιαιτερό τῆς εἶναι νὰ ἀνακαλύπτω γιὰ τὸν ἑαυτὸ μου μιὰ πράξη ποὺ τὴ στιγμή ποὺ τὴν ἐκτελῶ μοῦ φαίνεται ταυτόχρονα σὰν δική μου καὶ σὰν ὄχι δική

47. 1355 CT 2584. 2600-01/2015.

μου, όπως το καθολικό και προσωπικό μαζί⁴⁸. Είναι πράξη που μάς ενώνει με άλλους, με τους οποίους σχηματίζουμε κοινωνία με σχέσεις έγγυημένες, που κάνουν το άτομο να συναισθάνεται τη δράση και τη σημασία των άλλων.

Και από τη συμμετοχή στην απόφαση εκείνων που συμμετέχουν στη μέθοδο της υποβοηθούμενης αναπαραγωγής. Η ανθρώπινη ζωή συνίσταται σε αποφάσεις⁴⁹. Και είμαστε υπεύθυνοι για αυτές. Και η απόφαση προϋποθέτει έλευθερία, να κάνω αυτό που θέλω, «έλευθερία της θέλησης», όπως τη χαρακτήρισε ο Μπέργκσον. Άλλος φιλόσοφος, έπηρεασμένος από τον Καρτέσιο, διδάσκει: «Ο έαυτός ή το έγω είναι το έσχατο κριτήριο του όντος ή της πραγματικότητας». Και συνεχίζει: «Ο κόσμος της ζώσας πραγματικότητας, σε αντίθεση με τη μη πραγματικότητα, είναι άγκυροβολημένος στο Έγω. Κάθε πράγμα που έχει στενή και ιδίως συνεχή σχέση με τη ζωή μου είναι πράγμα την ύπαρξη του οποίου δεν μπορώ να άμφισβητώ». Και η ύπαρξη του ανθρώπου, στην πιο βαθιά της ουσία, είναι η ζωή με και για τον συνάνθρωπο. «Σκέψου, γράφει ο θεολόγος Harvey Cox, το είναι και ότι, κατά τους αρχαίους μας, οί άνθρωποι γεννιούνται, μάχονται, πεθαίνουν. Δεν υπάρχει γνήσιο μέλλον⁵⁰. Γι' αυτό καλεί: “μήν πεθάνεις στον προθάλαμο του μέλλοντος!”»

Έτσι τελικά είναι αναγνωρίσιμη ή λεγόμενη πολεμική φιλοσοφία του Bachelard⁵¹, που δέχεται ότι το πνεύμα δεν είναι στατικό, δεν είναι περιφραγμένο, δεν άποτελματώνεται, αλλά εξελίσσεται, προοδεύει. Ο έπιστημονικός όρθολογισμός είναι για αυτόν έφαρμοσμένος όρθολογισμός. Για τον έπιστημονικό όρθολογισμό, η έφαρμογή δεν άποτελεί ήττα, συμβιβασμό. Έκφράζει μια θέληση έφαρμογής. Άν έφαρμοστεί άσχημα, τροποποιείται. Έτσι, αντίθετα με την παραδοσιακή φιλοσοφία που θεωρεί τις άρχές της άθικτες, όλοκληρωμένες, τελειωμένες, κλειστού χαρακτήρα, η νέα φιλοσοφία είναι άνοικτη και άνέχεται την ύπέρβαση των άρχών της. Η έπι-

48. Βλ. λέξη «Συμμετοχή», στό: LALANDE (έπιμ.), *Λεξικό Φιλοσοφίας*, δ.π., σ. 1361 με άναφορά στό: LOUIS LAVELLE, *De l'acte*, σ. 85.

49. H. COX, *Stirb nicht im Warteraum der Zukunft*, Kreuz Verlag, 1964-1967, σ. 7.

50. Αυτόθι, σ. 54.

51. Βλ. Η μπασλαριανή φιλοσοφία του “μή”, Η. ΝΙΚΟΛΟΥΔΗΣ, *Έννοια της Χρησιμότητας της Φιλοσοφίας*, έκδ. Γρηγόρη, 1980, σ. 165 έπ.

στημονική σκέψη αποκαλύπτει τὸ νοούμενο «διαλεκτικοποιώντας» μιὰ-μιὰ ὅλες τὶς ἀρχές τοῦ φαινομένου. «Διαλεκτικοποιώντας»⁵² σημαίνει ἀφομοιώνοντας τὴν ἄρνηση, συμπαραθέτοντας, συμφιλιώνοντας τὰ ἀντιφατικὰ φαινόμενα.

Παράπλευροι φιλοσοφικοὶ προβληματισμοὶ

Οἱ λέξεις «εἶναι» καὶ «δὲν εἶναι» ἓνας εἶναι ἴσως οἱ πιὸ διαδεδομένες στὴ χρήση.

Ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης διερωτήθηκαν τί σημαίνει νὰ πείς ὅτι κάτι «εἶναι» ἢ «δὲν εἶναι». Ἀφοῦ ἐνοήσουμε τί σημαίνει γιὰ ἓνα πράγμα νὰ εἶναι ἓνας ἄνθρωπος, ἢ ζωντανὸς ἢ σῶμα, πρέπει νὰ σκεφθοῦμε τί σημαίνει γι' αὐτὸ τὸ πράγμα: ἀπλῶς νὰ ὑπάρχει ἢ νὰ ὑπάρχει μὲ μιὰ αἴσθηση καὶ ὄχι μὲ ἄλλη. Ὁ James βλέπει τὸ πρόβλημα στὸ ἐρώτημα: «Μὲ ποιές συνθήκες θεωροῦμε τὰ πράγματα ὡς ἀληθινά; Γι' αὐτόν, ἡ δική μας πραγματικότητα αὐτὴ καθαυτήν, αὐτὴ ἡ αἴσθηση τῆς δικῆς μας ζωῆς ποὺ κατέχουμε κάθε στιγμή, εἶναι τὸ ἔσχατο ἀπὸ κάθε ἄλλο τέλος τῶν πεποιθήσεών μας».

Τὰ κρίσιμα ὅμως ἐρωτήματα πληθαίνουν: Τί χρειάζονται οἱ νέοι ἄνθρωποι; Ὑπάρχει ἀνθρώπινη ὑπαρξὴ ἢ μήπως, ἀπλῶς ὑπάρχει ἓνα σύστημα, μιὰ δομή;

Πολιτικοὶ καὶ ἐπιστήμονες ἐπισημαίνουν τὸν κίνδυνο ἐπιβίωσης τῆς ἀνθρωπότητας ἀπὸ τὶς συνέπειες τῆς αὐτοκαταστροφῆς τοῦ περιβάλλοντός μας, τοὺς ἐξοπλισμούς, τὸν ὑπερπληθυσμὸ, τὸν ἀναλφαβητισμὸ τοῦ ἐνὸς τετάρτου τοῦ πληθυσμοῦ τῆς γῆς καί, κατὰ συνέπεια, βλέπουν τὸν ἔλεγχο τῶν γεννήσεων ὡς μέσο ἐπιβίωσης τῆς ἀνθρωπότητας⁵³.

Ὅρισμένοι φιλόσοφοι⁵⁴ προσδίδουν ἠθικὸ βάρος μόνον στοὺς ἀνθρώπους ποὺ εἶναι ἤδη ζωντανοὶ ἢ σὲ ἐκείνους ποὺ ἡ γέννησή τους εἶναι λίγο πολὺ ἀναπόφευκτη. Ἔτσι λέγεται ὅτι δὲν θὰ εἴχαμε χρέος νὰ διατηρήσουμε τὴν

52. Αὐτόθι, σ. 170.

53. Βλ. J. LESLIE, *Τὸ τέλος τοῦ κόσμου*, ἐκδ. Νέα Σύνορα-Λιβάνη, 1996, σχετικὰ μὲ τὶς ἀπειλὲς γιὰ τὴν ἐπιβίωση τοῦ ἀνθρώπινου γένους, σ. 15 ἐπ. Βλ. ἐπίσης Δ. ΤΖΙΩΤΗΣ, *Ἐπανάσταση*, ἐκδ. Καστανιώτη, 2014, σχετικὰ μὲ τὸ τέλος τῆς μοντέρνας ἐποχῆς, σ. 33 ἐπ.

54. Βλ. γιὰ τὸν ἐν γένει προβληματισμὸ LESLIE, ὁ.π., σ. 291 ἐπ.

ὑπαρξῆ τοῦ ἀνθρώπινου γένους ἂν ἡ τεκνοποίηση ἀποδεικνυόταν ἐνοχλητική. «Δὲν φερόμαστε ἄδικα σὲ κανέναν ἀφήνοντάς τον ἀγέννητο».

Ἐξάλλου εἶναι εὐρέως ἀποδεκτὴ ἡ ἀποψη ὅτι τὸ μόνον χρέος ποὺ ἔχουμε ἀπέναντι στοὺς ἄλλους εἶναι τὸ νὰ ἀποφεύγουμε νὰ τοὺς κάνουμε κακὸ. Ἔτσι, ἀκόμα κι ἂν μπορούμε νὰ ἀντιληφθοῦμε τὴ ζωὴ ὡς δῶρο ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ δώσουμε στὶς μελλοντικὲς γενιές, δὲν θὰ εἴχαμε, παρὰ ταῦτα, καμιὰ ὑποχρέωση νὰ τὸ δώσουμε. Μὲ τὴν ἴδια λογικὴ, ἂν κάποιος κινδύνευε νὰ πνιγεῖ, δὲν θὰ εἴχαμε καμιὰ ὑποχρέωση νὰ τὸν σώσουμε ἢ νὰ τοῦ ρίξουμε σωσίβιο. Τὸ χρέος μας θὰ εἶχε ἐκπληρωθεῖ ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ δὲν θὰ ρίχναμε πάνω του μιὰ βαριά πέτρα.

Καὶ γράφει ὁ φιλόσοφος⁵⁵: «Σκεφτεῖτε τὸ θεολογικὸ πρόβλημα τοῦ κακοῦ: τὸ πρόβλημά του – πῶς θὰ ἦταν δυνατὸν ἓνα θεϊκὸ ὄν, γεμάτο καλοσύνη, νὰ ἔχει δημιουργήσει ἓναν κόσμον μὲ τόσες πολλὲς δυστυχίες σὰν τὸν δικὸ μας». Θὰ ἔλεγε κανεὶς, ἐλαχιστοποιώντας τὸ πρόβλημα, ὅτι ὁ Θεὸς δὲν ἔχει κανένα χρέος νὰ δημιουργήσει κάποιον πανευτυχῆ ὄν. Ἔχουμε λοιπὸν χρέη ἀπέναντι στοὺς «πιθανοὺς ἀνθρώπους»; Ὁ μεγάλος διανοητὴς Talcott Parsons ἀφιέρωσε τὸ βιβλίον του *Nonexistent Objects* (Ἀνύπαρκτα Ἀντικείμενα) στοὺς γονεῖς του, «αὐτὸς δὲν θὰ ἦταν καὶ ἐκεῖνος ἓνα ἀπὸ αὐτά». Καὶ διερωτᾶται ὁ φιλόσοφος μήπως ὁ Τζῶρτζ Μπένετ ἦταν ἀκριβῆς ὅταν ἔγραφε ὅτι ἡ παράλειψή μας νὰ γεννήσουμε παιδί δὲν θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ἀδικία προερχόμενη ἀπὸ τὸ ὅτι «τοῦ στεροῦμε κάτι»⁵⁶;

Ἡ μόνη πιθανὴ δικαιολογία γιὰ νὰ ἀφήσουμε τὸ ἀνθρώπινον γένος νὰ σβήσει, γράφει ὁ Τζῶν Λέσλι, θὰ ἦταν ὅτι οἱ μελλοντικοὶ ἄνθρωποι θὰ ἦταν πιθανῶς δυστυχισμένοι καὶ/ἢ ὅτι θὰ υποθέταμε πῶς πολὺ γρήγορα θὰ ἐξελίσσονταν κάποια ἄλλα νοήμονα ὄντα γιὰ νὰ καταλάβουν τὴ σχισμὴ ποὺ εἶχαν γεμίσει οἱ ἄνθρωποι, κάτι ποὺ δὲν θὰ ἦταν ὅμως συνετὸ νὰ υποθέσουμε. Οἱ ἄνθρωποι θὰ μπορούσαν εὐκόλα νὰ εἶναι τὰ μόνον νοήμονα ἔμβια ὄντα ποὺ θὰ ἐξελίσσονταν ποτὲ ἀπὸ τὸν γαλαξία μας ἢ σὲ ὅλους τοὺς γαλαξίες ποὺ μπορούμε νὰ παρατηρήσουμε μὲ τὰ τηλεσκόπιά μας⁵⁷.

Διερωτῶμαι: Μήπως πρὸς τὰ ἐκεῖ προχωροῦμε; Μήπως ἦταν λάθος ἡ περιορισμένη χωρικὰ ἢ θεϊκὴ ἐντολὴ πρὸς τὸν Νῶε καὶ τοὺς γιούς του «αὐ-

55. Αὐτόθι, σ. 295, 296.

56. Αὐτόθι, σ. 294.

57. Αὐτόθι, σ. 298.

ζάνεσθε και πληθύνεσθε, πολλαπλασιάζεστε επάνω στη Γῆ και πληθύνεστε επάνω σ' αυτή»;

Μήπως θα έπρεπε λοιπόν να δεχθούμε ως παραχώρηση ότι σε έναν κόσμο με τόσο υπερπληθυσμό, τὸ νὰ μὴ φέρνουμε παιδιά στὸν κόσμο θὰ μπορούσε νὰ ἀναχθεῖ σὲ χρέος; Ἔχουμε χρέος πρὸς «ἀπλῶς πιθανοὺς ἀνθρώπους», θὰ μπορούσε νὰ διερωτηθεῖ κάποιος φιλόσοφος· καὶ ἂν ἡ ἔλευσή τους δικαιολογοῦσε τὴ μείωση τῆς εὐτυχίας ἢ τὴν ἀύξηση τῆς δυστυχίας τῶν ἀνθρώπων ποὺ ζοῦν.

Πῶς, λοιπόν, διερωτᾶται ὁ συγγραφέας τοῦ Τέλους τοῦ κόσμου Τζὼν Λέσλι, θὰ πρέπει νὰ πραγματευτοῦμε τὴν ἀντίληψη ὅτι θὰ ἦταν ἠθικὰ ἀποδεκτὸ νὰ ἀφήσουμε τὸ ἀνθρώπινο γένος νὰ σβῆσει σὲ περίπτωση ποὺ δὲν θὰ φέρνουμε πιά παιδιά στὸν κόσμο;

Τὴ σωστὴ ἀπάντηση βρίσκει σὲ ἐκείνους τοὺς πολιτισμοὺς ὅπου δὲν θεωρεῖται σωστὸ νὰ ἀπολαμβάνεις τὴ ζωὴ σου «χωρὶς νὰ νιώθεις καμιά ἀπολύτως διάθεση νὰ δώσεις ζωὴ σὲ ἄλλους».

Ἴσως ἀκολουθώντας καντιανὴ ἀντίληψη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἂν καὶ ὁ «ἄνθρωπος» μπορεῖ ἢ πρέπει νὰ ἐλπίζει νὰ εἶναι εὐτυχισμένος, θέση του ποὺ θὰ ἀπαιτοῦσε τὴν προηγούμενη εὐτυχία του ὡς ἀναγκαῖα προϋπόθεση ἐκπλήρωσης τῶν καθηκόντων τοῦ ἀνθρώπου, δὲν θὰ ἦταν ἠθικὴ καὶ συνεπῶς ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς δὲν θὰ ἄξιζε εὐτυχία. Ἡ τελευταία μπορεῖ νὰ εἶναι συνέπεια, ὄχι ὅμως προϋπόθεση γιὰ τὴν ἐκτέλεση τῶν ὑποχρεώσεών μας.

Ἐξἄλλου, σὲ ἄλλο φιλοσοφικὸ ἀνθρωπολογικὸ ἐπίπεδο ζωῆς, προβάλλεται ὅτι σήμερα δὲν ὑπάρχει ἡ ἱστορικὴ, ἀνθρωπιστικὴ ἐπιστήμη τοῦ περασμένου αἰώνα. Διαρθρώνοντας μιὰ δομοσυγκροτικὴ σκέψη, οἱ Φουκώ καὶ Λακάν ἀναγγέλλουν, ἰδίως ὁ πρῶτος: «Ὁ ἄνθρωπος θὰ ἐξαφανιστεῖ, ἔχει ἤδη ἀρχίσει νὰ ἐξαφανίζεται, δὲν ὑπάρχει». Αὐτὸ ποὺ ὑπάρχει εἶναι «διάφορα ἀντικείμενα ἐπιστημῶν». Ἔτσι τὴν ἔννοια τῆς «ὑπαρξῆς» ὑποκαθιστᾷ ἡ ἔννοια τῆς δομῆς καὶ τοῦ συστήματος. Τὸ ἀνθρώπινο ὑποκείμενο, κατὰ τὸν Φουκώ, εἶναι ἀπὸν⁵⁸. Στὸ κέντρο τῆς ἔρευνας βρίσκεται πλέον ἡ γλώσσα, ὁ λόγος, αὐτὸ ποὺ γεννάει τὸν ἄνθρωπο. Ἀντικείμενο τῆς ἀνθρωπολογίας δὲν εἶναι πιά ὁ ἄνθρωπος ἀλλὰ «οἱ ἄνθρωποι» καὶ δὴ οἱ σχέσεις

58. Βλ. σχετικὰ μὲ τὴ φιλοσοφία ὡς «δομοσυγκροτικὸ» λόγο, ΝΙΚΟΛΟΥΔΗΣ, Ἔννοια τῆς Χρησιμότητος, ὁ.π., σ. 132 ἐπ.

τους. "Έτσι προβάλλεται τὸ ὅτι ἡ φιλοσοφία σήμερα ἐνδιαφέρεται ὄχι γιὰ τὸν ἄνθρωπο ἀλλὰ γιὰ τὴν ἀνθρώπινη οὐσία. Ἡ δομὴ εἶναι συγχρόνως φύση, λόγος καὶ ἐπιθυμία. Ἐχομε ἔτσι ἐπιστροφή στὸν πλατωνισμό; Ἡ ἀλήθεια εἶναι «ἔξω ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο». Στὴν πλατωνικὴ «ιδέα» ὑποκαθίσταται ἡ «δομὴ»; Ἐτσι ὅμως φέρεται ὁ ἄνθρωπος ὡς αἰχμάλωτος στὸ σύστημα καὶ ὅτι εἶναι καὶ ὑπάρχει σὲ ἀναφορὰ μὲ κάτι ἄλλο: τὴ δομὴ, τὸ σύστημα. Ὁ ἄνθρωπος γίνεται σημεῖο ἀναφορᾶς, ὄχι ὁ ἀναφέρων, «τραγικὸς καταναλωτῆς», «σταυρωμένος στὴ δομὴ». Αὐτὸς ὅμως ὁ σοφισμὸς, ὅπως ὀρθὰ ὑπάρχει διαφωνία, δὲν μπορεῖ νὰ θανατώσει τὸν ἄνθρωπο. Ὁ ἄνθρωπος, τὸ ὑποκείμενο ἀκόμα μέσα στὸ σύστημα, ἀνακαλύπτει τὸ μέγιστο ἀγαθὸ, τὴν ἐλευθερία, τὴν ἐλευθερία πού τὸ ἴδιο τὸ σύστημα φαίνεται νὰ ἀγνοεῖ. Ἐτσι γίνεται ἡ ὑπέρβαση ἀπὸ τὴ δομὴ στὴν ἀνθρωπινότητα. Ὁ ἄνθρωπος γίνεται ὄν ἀπελευθερωτικὸ, προμηθεϊκόν⁵⁹.

– Ἡ ὑπόθεση τῆς «παρένθετης μητέρας», ὡς νέο ἱατρικὸ καὶ κοινωνικὸ γεγονός, ξεδιπλώνει σκέψεις φιλοσοφικές. Ὁμως ἡ «φιλοσοφία» δὲν θεωρεῖται πλέον «γνώση», ἀλλὰ ἐπίγνωση, ἀνάγνωση, ἐπίσκεψη τοῦ ἀληθοῦς, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας, ὄχι ὅλης, ἀλλὰ τῆς ἀλήθειας «μιας ὀρισμένης ἐποχῆς», ἐπαναθεώρηση τοῦ καθιερωμένου. Ἐτσι ἡ φιλοσοφία σήμερα γίνεται ἐπερώτηση γιὰ τὸν ἄνθρωπο, τὴν ἱστορία, τὸν κόσμον καὶ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ της. Στὰ ἐρωτήματα τῆς ζωῆς δὲν ἀναμένεται ἡ φιλοσοφία νὰ δώσει ἢ νὰ ἐξασφαλίσει ἀπαντήσεις, ἀλλὰ νὰ τολμήσει νὰ τὰ θέσει, ὅπως καὶ στὰ νεότερα ἐπιτεύγματα τῆς ἐπιστήμης καὶ τοῦ ἀνθρώπου κατασκευαστῆ.

Ἐξοδος

Ὁ ἄνθρωπος, ἡ ἐπιστήμη, ὁ homo factor, ὁ ἄνθρωπος κατασκευαστῆς, δὲν ἀρκεῖται σὲ λεωφόρους. Θέλει, ἀνοίγει μονοπάτια ὅπου προβάλλεται ἡ ἀνεξιχνίαστη ὁμορφιὰ τῆς φύσης μὲ ὅποιαδήποτε μορφή τῆς ὕλης της. Τὰ μάτια ἀνοίγουν διάπλατα μπροστὰ στὴν ὁμορφιὰ τοῦ ὅποιουδήποτε ἀποκαλυπτόμενου νέου πού ἦταν κρυμμένο· ἡ κριτικὴ στὸ ὑπάρχον δὲν εἶναι δύσκολη. Ὁ ἄνθρωπος, ἀνιχνεύοντας τὰ ὄρια τῆς φύσης καὶ τῆς δικῆς του, χαίρεται γιὰτὶ ἔτσι συνειδητοποιεῖ, ἀποκαλύπτει τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ του,

59. Αὐτόθι, σ. 148.

Ίσως τὸ πιὸ δύσκολα κρυμμένο ἀντικείμενο, τὶς δυνάμεις του, ὅ,τι τοῦ ἔχει χαριστεῖ ἀπὸ τῆ Θεῖα Θέληση. Ἔτσι διαμορφώνει τὴν ἐπιστήμη του μὲ στοχασμὸ καὶ σκάψιμο βαθύ. Αὐτὴν τὴν ὁμορφιὰ βλέπει, ἔστω καὶ ἂν τὸ ρολοὶ τῆς ζωῆς του ἐπιταχύνει πρὸς τὸ τέλος. Αὐτὸ εἶναι φυσικὸ φαινόμενο. Αὐτὸ πού ὁ ἄνθρωπος ἀναζητᾷ εἶναι τὸ ἀσύνηθες, τὸ ἀποκαλυπτικὸ, τὸ φῶς.

Ἡ πρόοδος ἐξάλλου ἀναδύεται ἀπὸ τὴ σύγκρουση, τὴν ἀνθρώπινη ἔλλειψη, τὴν εἰκόνα τῶν καθημερινῶν γεγονότων. Ὁ Walter Benjamin συλλαμβάνει τὸ αἶσθημα τῆς ἀδυναμίας καὶ τῆς ἀπόγνωσης ἀλλὰ συγχρόνως καὶ τῆς προόδου μὲ τὴν ἐξῆς ἀποκαλυπτικὴ εἰκόνα:

«Ὁ Ἄγγελος βλέπει τὴν καταστροφή. Θέλει νὰ ξυπνήσει τοὺς πεθαμένους, νὰ ἀνασηκώσει τὰ ἐρείπια. Ὄταν, ξάφνου, μεγάλη καταιγίδα ἔρχεται ἀπὸ τὸν Παράδεισο. Προσπαθεῖ νὰ σταθεῖ ἀλλὰ ὁ ἄνεμος ἀπλώνεται κάτω ἀπὸ τὰ φτερά του. Δὲν μπορεῖ πιά νὰ τὰ κλείσει καὶ ἀνασηκώνεται. Ὁ ἄνεμος τὸν ὠθεῖ μακριὰ ἀπὸ τὰ ἐρείπια, στὸ Μέλλον. Αὐτὴ ἡ καταιγίδα ὀνομάζεται «Πρόοδος»»⁶⁰.

Ἡ ἀναπαραγωγὴ καθεαυτὴν εἶναι μιὰ φυσικὴ διαδικασία⁶¹. Ἡ ἱατρικὴ ὑποβοήθηση κατανόησε καὶ κατανοεῖ τὴν ἀνθρώπινη ἀνάγκη καὶ τὶς δυνατότητες πού προσφέρει ἡ ἐπιστημονικὴ ἐξέλιξη γιὰ παράκαμψη τῶν φυσικῶν ἀτελειῶν.

Ἡ παρένθετη μητέρα παίζει ρόλο ἥρωικό, ἀπελευθερωτικὸ σὲ σχέση μὲ τὴν ὑποβοηθούμενη. Θὰ μποροῦσε κάποιος νὰ μεταφέρει στὴν κοινὴ εἰκόνα τῶν δύο ἀνάλογες γενικὲς σκέψεις τοῦ νομπελίστα Daniel Kahneman:

«Προσπαθεῖ ἀπεγνωσμένα νὰ προστατεύσει τὴν ἱστορία μιᾶς ζωῆς γεμάτης ἀκεραιότητα, ἡ ὁποία τίθεται ἐν ἀμφιβόλῳ ἀπὸ τὸ τελευταῖο ἐπεισόδιο»⁶². «Ὅποιαδήποτε πτυχὴ τῆς ζωῆς στὴν ὁποία κατευθύνεται ἡ προσοχή μας θὰ φαντάζει μεγάλη. Κι ὅμως, ἐδῶ εἶναι ἡ οὐσία τῆς ἐπικέντρωσης:

60. Βλ. J. THOMPSON, *Justice and World Order: A Philosophical Inquiry*, 1992, σ. 196.

61. Βλ. Ι. ΠΕΤΡΟΥ, Ἡ ἀνθρώπινη ἐλευθερία καὶ τὰ κοινωνικοηθικὰ ζητήματα τῶν ἀπαρχῶν τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, *Θέματα Βιοηθικῆς*, σ. 21 ἐπ., 28.

62. D. KAHNEMAN, *Σκέψη Ἀργή καὶ Γρήγορη*, ἐκδ. Κάτοπτρο, 2011 (2014), σ. 611.

τίποτε στη ζωή δὲν εἶναι τόσο σημαντικὸ ὅσο νομίζουμε πὼς εἶναι ὅταν τὸ σκεπτόμαστε)⁶³.

Ἡ ὑποβοηθούμενη ἀναπαραγωγὴ συνδέεται μὲ τὴν ἑναρξὴ καὶ τὴ συντήρηση τῆς ζωῆς. Δὲν εἶναι παρὰ νέα ἐκδήλωση τοῦ μόνιμου αἰτήματος τοῦ ἀνθρώπου γιὰ ζωὴ, τῆς ζωῆς ὡς θέλησης. Γι' αὐτὸ ἡ προβληματικὴ, σχετικὰ μ' αὐτήν, δὲν εἶναι ἐπιφάνεια, δὲν εἶναι παροδικὸ συμβάν, βρίσκεται βαθιὰ μέσα σ' αὐτὴ τὴν ἀνθρώπινη ὑπαρξὴ πού ἀπὸ τὶς ἀπαρχές τῆς πλαισιώνεται ἀπὸ ἐλευθερία, αὐτονομία καὶ ἀνάγκη διατήρησης τοῦ εἴδους. Αὐτὴ ἡ χαρὰ τῆς ἀπόκτησης τέκνου μέσα ἀπὸ θεσμικὰ καθορισμένες διαδικασίες τῆς λατρικῆς τέχνης ἢ τεχνολογίας δὲν μπορεῖ νὰ παραμεριστεῖ ἀπὸ ἀντιλήψεις πού θὰ ἐνταφίαζαν τὴ νέα δυνατότητα πού δίνει ἡ ἐπιστήμη σὲ ἐκείνους πού ἔχουν τὴν ἀνάγκη νὰ βροῦν εὐτυχία, ὅταν ἡ φύση ἢ οἱ συνθήκες τοὺς ἔχουν κλείσει αὐτὸ τὸν δρόμο. Εἶναι ὁ δικὸς τους δρόμος, λεωφόρος, δύσβατο μονοπάτι ἢ ἀδιέξοδο, πάντα ὅμως μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα: «ὁδὸς ἐλπίδας». Εἶναι ὁ δρόμος τῆς ἐλευθερίας, τῆς ἐπιλογῆς τῆς αὐτονομίας καὶ τοῦ δικαιώματος συμμετοχῆς σὲ εὐτυχία. Εἶναι ὁ ἐρχομὸς στὴ ζωὴ τοῦ νέου, ἡ συνάντηση τοῦ σήμερα μὲ τὸ αὐριο, τοῦ γέλιου μὲ τὸ κλάμα.

Θὰ ἔλεγε ἄραγε ὁ Θεὸς ὄχι;

---

63. Αὐτόθι, σ. 630.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 21ΗΣ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 2017

ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ:
ΟΡΑΜΑ, ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ
κ. ΛΟΥΚΑ ΠΑΠΑΔΗΜΟΥ

Σύμφωνα με τόν Όργανισμό τῆς Ἀκαδημίας, κατὰ τὴν τελευταία δημόσια πανηγυρική συνεδρία τῆς ὁ Πρόεδρος τῆς Ἀκαδημίας «πραγματεύεται εὐλῆπτως δι' ὅλους θέμα τῆς εἰδικότητάς του». Σὲ προηγούμενες ὁμιλίες μου ἐφέτος ἐστίασα στὶς μεγάλες προκλήσεις ποὺ ἀντιμετωπίζει ἡ οἰκονομική πολιτική στὴν Ἑλλάδα. Δύο μεγάλες καὶ ἀλληλένδετες προκλήσεις εἶναι ἡ ἐπίτευξη ἰσχυρῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης καί, ταυτόχρονα, ἡ ὀλοκλήρωση τῆς δημοσιονομικῆς ἐξυγίανσης καὶ ἡ διασφάλιση τῆς βιωσιμότητας τοῦ χρέους. Σὲ πιὸ πρόσφατη ὁμιλία μου στὴν Ἀκαδημία, τόνισα τὴν ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη ἐνίσχυσης τῆς διεθνοῦς ἀνταγωνιστικότητας τῆς Ἑλλάδος γιὰ τὴ δυναμικὴ καὶ βιώσιμη ἀνάπτυξη τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας καὶ παρουσίασα προτάσεις γιὰ τὴ βελτίωση τῆς ἀνταγωνιστικότητας τῆς χώρας μας, με ἔμφαση σὲ μεταρρυθμίσεις, πολιτικὲς καὶ δράσεις ποὺ θὰ προάγουν, μεταξύ ἄλλων, τὴν περαιτέρω ἀνάπτυξη τῆς ἔρευνας καὶ τὴ στήριξη τῆς καινοτομίας.

Τὸ θέμα ποὺ ἐπέλεξα γιὰ τὴν ὁμιλία μου σήμερα ἀφορᾷ τὸ μέλλον τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνώσεως καί, εἰδικότερα, τῆς Εὐρωπαϊκῆς Οἰκονομικῆς καὶ Νομισματικῆς Ἐνώσεως. Τὸ θέμα εἶναι εὐρὺ ἀλλὰ συνυφασμένο με τὸ μέλλον τῆς Ἑλλάδος γιὰ τὴ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη, ἡ νομισματικὴ σταθερότητα, ἡ κοινωνικὴ εὐημερία καὶ ἡ ἐθνικὴ ἀσφάλεια τῆς χώρας μας συναρτῶνται σὲ

μεγάλο βαθμό με τη μελλοντική πορεία τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνωσης καί, βεβαίως, με τη θέση τῆς χώρας μας σέ αὐτή.

Εἶναι πολλὰ τὰ κρίσιμα ἐρωτήματα: Ἡ Ἑνωσις καὶ ἡ Εὐρωζώνη θὰ ἐπιβιώσουν; Θὰ εὐημερήσουν; Θὰ μετεξελιχθοῦν καὶ πρὸς ποιά κατεύθυνση; Καὶ ποιές πρέπει νὰ εἶναι οἱ ἐπιδιώξεις καὶ οἱ θέσεις –καὶ τελικὰ ὁ ρόλος– τῆς Ἑλλάδος στὴ διαδικασία τῆς εὐρωπαϊκῆς ὀλοκλήρωσης μέσα στὸ ραγδαῖα μεταβαλλόμενο γεωπολιτικὸ περιβάλλον;

I. Ἡ Εὐρωπαϊκὴ Ἑνωσις σὲ κρίσιμη καμπή: προκλήσεις καὶ κίνδυνοι

Ἀπὸ τίς ἀρχές τῆς τρέχουσας δεκαετίας, ἡ Εὐρωπαϊκὴ Ἑνωσις εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει πολλαπλές κρίσεις καὶ δυσεπίλυτα προβλήματα πού ἐν μέρει ἦταν ἀποτέλεσμα οἰκονομικῶν ἀνισοροπιῶν καὶ θεσμικῶν ἀδυναμιῶν, καὶ ἐν μέρει συνέπεια ἀναταράξεων καὶ ἀνακατατάξεων στὴν παγκόσμια οἰκονομία, καθὼς καὶ βίαιων συγκρούσεων στὴ Μέση Ἀνατολή καὶ τὴν Ἀνατολικὴ Εὐρώπη.

- Ἡ δημοσιονομικὴ καὶ τραπεζικὴ κρίση στὴν Εὐρωζώνη,
- ἡ πολιτικὴ κρίση καὶ ἡ πολεμικὴ σύγκρουση στὴν Οὐκρανία,
- ἡ μεταναστευτικὴ κρίση,
- ἡ ἀπόφασις τῆς Βρετανίας νὰ ἀποχωρήσει ἀπὸ τὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἑνωσις,
- τὰ αἰτήματα γιὰ ἀνεξαρτητοποίηση τῆς Καταλονίας καὶ τῆς Σκωτίας

ἐξελίχθηκαν διαδοχικὰ καὶ ἐνίοτε ταυτόχρονα. Κατὰ περίπτωσι, εἶχαν ἐξαιρετικὰ δυσμενεῖς ἐπιπτώσεις στὴν οἰκονομικὴ δραστηριότητα καὶ τὴν ἀπασχόληση, ἰδίως στὶς χῶρες πού ἀναγκάστηκαν νὰ ἐφαρμόσουν προγράμματα οἰκονομικῆς προσαρμογῆς, προκάλεσαν ἔντονες πολιτικὲς ἀντιπαραθέσεις ἐντὸς καὶ μεταξύ τῶν κρατῶν-μελῶν τῆς Ἑνωσης, ἀνέδειξαν τίς ἀνεπάρκειες καὶ τὰ τρωτὰ τῶν συστημάτων ἄμυνας καὶ ἐθνικῆς ἀσφάλειας, καὶ ἔθεσαν σὲ σοβαρὸ κίνδυνο τὴ σταθερότητα καὶ συνοχὴ τῆς Εὐρωζώνης καὶ τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνωσης.

Παράλληλα, τὰ τελευταῖα χρόνια, ἡ ἄνοδος τοῦ ἀνεύθυνου λαϊκισμοῦ καὶ τοῦ ἀκραίου ἐθνικισμοῦ σὲ πολλές χῶρες διαμόρφωσε ἕνα νέο πολιτικὸ περιβάλλον πού δὲν εὐνοεῖ τὴν ὀλοκλήρωσι τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐνοποίησης. Ὁ εὐρωσκεπτικισμὸς αὐξήθηκε, ἐνῶ ἡ ἐμπιστοσύνη τῶν πολιτῶν στὴν ἰκανό-

τητα τῶν εὐρωπαϊκῶν θεσμῶν νὰ ἀντιμετωπίσουν ἀποτελεσματικὰ τὶς κρίσεις μειώθηκε σημαντικά. Σὲ ὀρισμένες χῶρες, πολιτικὰ κόμματα ἀναφέρουν ρητὰ ὡς στόχο τὴν ἔξοδο τῶν χωρῶν αὐτῶν ἀπὸ τὴν Ἑνωσι. Τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐκλογῶν στὴν Ὁλλανδία στὶς ἀρχὲς τοῦ ἔτους καὶ στὴ Γερμανία τὸ φθινόπωρο, καὶ ἡ θριαμβευτικὴ νίκη τοῦ Emmanuel Macron στὴ Γαλλία ἀπέδειξαν ὅτι ὁ λαϊκισμὸς καὶ ὁ εὐρωσκεπτικισμὸς δὲν ἔχουν ἐπηρεάσει τὴν πλειονότητα τῶν λαῶν σὲ αὐτὲς τὶς χῶρες.

Ὡστόσο, ἡ ἀπόφαση τῆς Βρετανίας νὰ ἀποχωρήσει ἀπὸ τὴν Ἑνωσι ἀποτελεῖ σοβαρὸ πλήγμα στὸ ἐγχείρημα τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐνοποίησης, ἐνῶ ἡ ἄνοδος ἐθνικιστικῶν κομμάτων στὴ Γερμανία, τὴν Ἰταλία, τὴν Αὐστρία καὶ ἀλλοῦ καταδεικνύει ὅτι ὁ λαϊκισμὸς καὶ ὁ ἐθνικισμὸς («καλὰ κρατοῦν») καὶ μπορεῖ νὰ περιορίσουν ἢ/καὶ νὰ ἐπιβραδύνουν τὰ ἐπόμενα βήματα πρὸς τὴν εὐρωπαϊκὴ ὀλοκλήρωση. Ἕνας ἄλλος παράγοντας ἀνησυχίας εἶναι οἱ αὐταρχικὲς τάσεις τῶν κυβερνήσεων ὀρισμένων ἄλλων χωρῶν (ὅπως ἡ Πολωνία καὶ ἡ Οὐγγαρία), πού συγκρούονται μὲ θεμελιώδεις δημοκρατικὲς ἀρχὲς τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσεως. Δὲν ὑπάρχουν, ἐπομένως, περιθώρια ἐφesuχασμοῦ.

Ἀναμφίβολα, ἡ Εὐρωπαϊκὴ Ἑνωσι βρίσκεται σήμερα σὲ μιὰ κρίσιμη καμπή, σὲ ἓνα σταυροδρόμι. Ὁ ἓνας δρόμος ὀδηγεῖ πρὸς τὴν ὑλοποίηση τοῦ ὀράματος τῶν ἰδρυτῶν της, πού ὅπως ὀρίζεται στὴ Συνθήκη εἶναι ἡ δημιουργία μιᾶς πληρέστερης καὶ καλύτερης ἔνωσεως, μιᾶς («πιὸ τέλειαις ἔνωσεως»). Ὁ ἄλλος δρόμος χαρακτηρίζεται, στὴν καλύτερη περίπτωσι, ἀπὸ τὴ στασιμότητα (τὸ βᾶδην ἐπὶ τόπου) καὶ, στὴ χειρότερη περίπτωσι, ἀπὸ ὀπισθοδρόμηση, καὶ ἐνδεχομένως τὴ μερικὴ ἢ καὶ τὴν ὀλικὴ διάλυσι τῆς Ἑνώσεως, ὅπως προβλέπουν οἱ Κασσάνδρες τῆς εὐρωκαταστροφῆς.

Ποιὸ δρόμο τελικὰ θὰ ἀκολουθήσουμε; Ποιὸ δρόμο πρέπει νὰ ἀκολουθήσουμε γιὰ τὸ συμφέρον τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἑλλάδος; Πῶς θὰ ἀντιμετωπίσουμε τὶς δυσκολίες καὶ θὰ ὑπερβοῦμε τὰ ἐμπόδια πού ἐπηρεάζουν τὴ λειτουργία καὶ τὶς ἐπιδόσεις τῆς Ἑνώσεως καὶ δυσχεραίνουν τὴν πρόοδο πρὸς ἓνα καλύτερο μέλλον;

Στὴ συνέχεια τῆς ὀμιλίας μου θὰ ἐπιδιώξω νὰ ἀπαντήσω σὲ τρία κρίσιμα ἐρωτήματα γιὰ τὸ μέλλον τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσεως.

– Γιατί εἶναι ἐπιβεβλημένο νὰ προωθηθεῖ καὶ νὰ ἐπιταχυνθεῖ ἡ διαδικασία τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐνοποίησης;

– Ποιὲς θεσμικὲς μεταρρυθμίσεις καὶ πολιτικὲς ἐνέργειες σὲ εὐρωπαϊκὸ ἐπίπεδο εἶναι ἀναγκαῖες –ἀλλὰ καὶ ρεαλιστικὰ ἐφικτὲς μεσομακρο-

πρόθεσμα— ώστε να προστατευθεῖ και ενισχυθεῖ ἡ εὐρωπαϊκὴ ὀλοκλήρωση και, εἰδικότερα, να διασφαλιστεῖ ἡ σταθερότητα, να βελτιωθοῦν οἱ ἀναπτυξιακὲς προοπτικὲς και να ἐδραιωθεῖ ἡ κοινωνικὴ συνοχὴ στὴν Ἑνωσὴ και τὴν Εὐρωζώνη;

– Πῶς θὰ ἀντιμετωπισθοῦν τὰ ἐμπόδια και οἱ προκλήσεις ποὺ ἀναμένεται να ἀνακύψουν γιὰ τὴν ὑλοποίηση τῶν ἀναγκαίων μεταρρυθμίσεων, καθὼς και ἐκεῖνες ποὺ ἀπορρέουν ἀπὸ τὸν αὐξανόμενο ἐθνικισμὸ και τὸ μεταβαλλόμενο γεωπολιτικὸ περιβάλλον; Και ποιὲς εἶναι οἱ προοπτικὲς ἐπιτυχίας;

II. Γιατί ἡ εὐρωπαϊκὴ ἐνοποίηση πρέπει να ἐνισχυθεῖ και να ὀλοκληρωθεῖ

Οἱ θεμελιώδεις λόγοι ποὺ συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς προστασίας και ἐνίσχυσης τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνωσῆς ἦταν και παραμένουν κυρίως οικονομικοὶ ἀλλὰ και βαθύτατα πολιτικοί. Ὅταν τέθηκαν τὰ θεμέλια τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐνοποίησης πρὶν ἀπὸ 70 χρόνια, ὁ λόγος ὑπαρξῆς και τὸ ὄραμα τῆς ἐνοποίησης ἦταν ἄμεσα συνδεδεμένα με τὴν ἀνάγκη να διασφαλισθεῖ ἡ εἰρήνη και ἡ εὐημερία στὴν Εὐρώπη μετὰ τὴ φρίκη τῶν δύο παγκόσμιων πολέμων και τὴν οικονομικὴ ὕφεση και ἀποσταθεροποίηση ποὺ ἀκολούθησαν. Σήμερα ἡ διασφάλιση τῆς εἰρήνης, ἡ προαγωγή τῆς ἀνάπτυξης και τῆς εὐημερίας ἐξακολουθοῦν να ἀποτελοῦν τὲς βασικὲς ἐπιδιώξεις τῶν Εὐρωπαίων πολιτῶν, και ἡ ἐπιτεξὴ τους ἀπαιτεῖ τὴν ἐνίσχυση τῆς Ἑνωσῆς, ἀν και οἱ προκλήσεις ποὺ ἀντιμετωπίζουμε τώρα εἶναι διαφορετικὲς ἀπὸ ἐκεῖνες τῆς μεταπολεμικῆς περιόδου.

Σήμερα, με τὸ μέλλον κατὰ νοῦ, ἡ ἀποψη ὑπὲρ τῆς ἐνδυνάμωσης τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνωσῆς στηρίζεται πρῶτα ἀπ' ὅλα σὲ πολιτικὰ ἐπιχειρήματα ποὺ ἀφοροῦν τὴν ἀντιμετώπιση τῶν μεσοπρόθεσμων και μακροπρόθεσμων προκλήσεων ποὺ πηγάζουν ἀπὸ (1) τὸ ραγδαῖα μεταβαλλόμενο γεωπολιτικὸ περιβάλλον, τὴν ἀνοδο τῆς Κίνας, τῆς Ἰνδίας και τῶν ἄλλων ταχέως ἀναπτυσσόμενων οικονομῶν, (2) τὴν ἐντεινόμενη παγκοσμιοποίηση τῶν ἀγορῶν, (3) τὲς δυσμενεῖς δημογραφικὲς ἐξελίξεις στὴν Εὐρώπη σὲ σύγκριση με τὲς ἀντίθετες τάσεις στὴν Ἀσία και τὴν Ἀφρική, και (4) τὰ προβλήματα και τοὺς κινδύνους ποὺ ἔχουν προκύψει ἀπὸ τὲς βίαιες συγκρούσεις στὴ Μέση Ἀνατολή και τὲς δύσκολες πολιτικοοικονομικὲς συνθήκες στὴ Βόρεια Ἀφρική.

Είναι αὐταπόδεικτο – ἂν καὶ προφανῶς ὄχι γιὰ ὅλους – ὅτι πολλὰ προβλήματα, ὅπως ἡ μεταναστευτικὴ κρίση, ὁ κίνδυνος τρομοκρατικῶν ἐπιθέσεων, οἱ ἐνδεχόμενες γεωπολιτικὲς ἀπειλὲς γιὰ τὴν ἐθνικὴ ἀσφάλεια, οἱ οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς συνέπειες τῆς παγκοσμιοποίησης τῶν ἀγορῶν, δὲν μποροῦν νὰ ἀντιμετωπισθοῦν ἀποτελεσματικὰ ἀπὸ ἓνα καὶ μόνον κράτος-μέλος τῆς Ἑνώσεως, ἀκόμη καὶ ἓνα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα κράτη, καὶ ἀπαιτοῦν μιὰ κοινὴ προσέγγιση καὶ συντονισμένη πολιτικὴ δράση σὲ εὐρωπαϊκὸ ἐπίπεδο. Ἡ Εὐρωπαϊκὴ Ἑνώση πρέπει νὰ παραμείνει ἐνωμένη καὶ ἰσχυρὴ προκειμένου νὰ ἔχει ἐπιρροή καὶ νὰ εἶναι ἀποτελεσματικὸς παίκτης στὴν παγκόσμια πολιτικοοικονομικὴ σκακιέρα, ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ υπερασπισθεῖ καὶ νὰ προαγάγει τὰ συμφέροντά της. Ἡ ἰσχὺς ἐν τῇ ἐνώσει.

Καὶ αὐτὸ ἀπαιτεῖ τὴν ἐπίτευξη τριῶν συγκεκριμένων στόχων: (1) τὴν ἐμβάθυνση καὶ ὀλοκλήρωση τῆς Οἰκονομικῆς καὶ Νομισματικῆς Ἑνώσεως, (2) τὴ δημιουργία μιᾶς πιὸ συνεκτικῆς καὶ ἐνιαίας πολιτικῆς σὲ ἄλλους τομεῖς, ὅπως τῆς ἄμυνας καὶ ἀσφάλειας, καὶ (3) τὴν ἐνίσχυση τῶν πολιτικῶν καὶ δημοκρατικῶν θεμελίων καὶ διαδικασιῶν τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσεως, πὺ ἀποτελεῖ καὶ προϋπόθεση γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῶν δύο ἄλλων στόχων. Αὐτὸ τὸ τρίπτυχο συνθέτει τὸ εὐρύτερο ἀλλὰ συγκεκριμένο ὄραμα πὺ πρέπει νὰ υἱοθετηθεῖ καὶ νὰ υλοποιηθεῖ στὴν ἐπόμενη δεκαετία. Θὰ ἐπικεντρωθῶ στὴν ἐμβάθυνση καὶ ὀλοκλήρωση τῆς Οἰκονομικῆς καὶ Νομισματικῆς Ἑνώσεως, δηλαδὴ τῆς Εὐρωζώνης, ἐπειδὴ ἔχει μεγάλη σημασία γιὰ τὴν Ἑλλάδα καί, γενικότερα, ἐπειδὴ εἶναι ὁ πυρήνας τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐνοποίησης, ἀλλὰ θὰ ἐξετάσω συνοπτικὰ καὶ ἄλλα θέματα, ἐπειδὴ εἶναι συνηφασμένα μὲ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ONE.

III. Ἡ ἐμβάθυνση καὶ ὀλοκλήρωση τῆς Οἰκονομικῆς καὶ Νομισματικῆς Ἑνώσεως

Ἡ παγκόσμια χρηματοοικονομικὴ κρίση τοῦ 2007-2009 καὶ ἡ δημοσιονομικὴ καὶ τραπεζικὴ κρίση στὴν Εὐρωζώνη πὺ ἐκδηλώθηκε τὸ 2010 προκάλεσαν παρατεταμένη καὶ βαθιὰ ὕφεση στὴν Εὐρώπη, ἡ ὁποία ἦταν ἐξαιρετικὰ ἔντονη στὰ κράτη-μέλη τῆς Εὐρωζώνης μὲ ὑψηλὸ δημόσιο χρέος καὶ χαμηλὴ ἀνταγωνιστικότητα, ὅπως ἡ χώρα μας. Ἡ κρίση ἀποκάλυψε, μεταξὺ ἄλλων, τὶς ἐνδογενεῖς ἀνεπάρκειες τοῦ θεσμικοῦ οἰκοδομήματος καὶ τῆς οἰκονομικῆς διακυβέρνησης τῆς ONE στὴν ἀντιμετώπιση ἐσωτερικῶν οἰκονομικῶν ἀνισοροπιῶν καὶ ἐξωγενῶν ἀναταράξεων. Τὸ 2012 ἡ σταθε-

ρότητα και βιωσιμότητα της Εύρωζώνης δοκιμάστηκε. Ο διαφαινόμενος κίνδυνος διάλυσης της οδήγησε σε σημαντικές αποφάσεις και πολιτικές δράσεις για την ενίσχυση και ολοκλήρωση της θεσμικής αρχιτεκτονικής της. Οί μεταρρυθμίσεις που υλοποιήθηκαν σε ευρωπαϊκό επίπεδο περιλαμβάνουν την εγκαθίδρυση της Ευρωπαϊκής Τραπεζικής Ένωσης, τη δημιουργία του Ευρωπαϊκού Μηχανισμού Σταθερότητας (ESM) και σημαντικές βελτιώσεις στο πλαίσιο οικονομικής διακυβέρνησης. Οί μεταρρυθμίσεις αυτές, σε συνδυασμό με την ενεργό νομισματική πολιτική της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας, που ήταν εξαιρετικά αποτελεσματική, συνέβαλαν καθοριστικά στην αντιμετώπιση της κρίσης.

Σήμερα ή κρίση στην Εύρωζώνη έχει ξεπεραστεί, με μία μόνο, δυστυχώς, εξαίρεση, που είναι γνωστή σε όλους μας. Η ανάκαμψη της ευρωπαϊκής οικονομίας συνεχίζεται για τέταρτο κατά σειρά έτος και μάλιστα επιταχύνεται. Ο ρυθμός οικονομικής ανάπτυξης της Εύρωζώνης το 2017 και το 2018 εκτιμάται ότι θα είναι σημαντικά ύψηλότερος (2,2% και 2,1% αντίστοιχα) από τις προβλέψεις στις αρχές του τρέχοντος έτους (1,7% και 1,8%). Το ποσοστό ανεργίας έχει υποχωρήσει στο 9,1%, το χαμηλότερο επίπεδο των τελευταίων οκτώ ετών, παραμένει όμως ύψηλότερο από ό,τι ήταν πριν από την παγκόσμια χρηματοοικονομική κρίση. Οί χρηματοοικονομικές συνθήκες είναι εξαιρετικά ευνοϊκές και οί κεφαλαιαγορές συνεχίζουν να ανθούν. Οί εξελίξεις αυτές έχουν οδηγήσει σε έφησυχασμό σημαντικής μερίδας των Ευρωπαίων πολιτών και της πολιτικής ηγεσίας σχετικά με την ανάγκη ολοκλήρωσης της ONE.

Ωστόσο, ή ανάγκη ολοκλήρωσης της ONE είναι μεγάλη και άμεση για την αντιμετώπιση ύφιστάμενων προβλημάτων, μακροπρόθεσμων προκλήσεων και ένδεχόμενων κινδύνων για διάφορους λόγους. Συγκεκριμένα:

– Πρώτον, ή βελτίωση των βασικών οικονομικών δεικτών υποκρύπτει σημαντικά προβλήματα. Στην αγορά εργασίας, το ποσοστό ανεργίας, αν και έχει μειωθεί, είναι εξαιρετικά ύψηλο και διπλάσιο του αντίστοιχου ποσοστού στις Ήνωμένες Πολιτείες. Οί συνθήκες απασχόλησης διαφέρουν έντυπωσιακά μεταξύ των κρατών-μελών, ενώ το ποσοστό ανεργίας των νέων παραμένει απαράδεκτα ύψηλο, στο 20% περίπου, διαμορφώνοντας δυσμενείς προσδοκίες για το μέλλον της νέας γενιάς. Επιπλέον, ή αύξημένη εισοδηματική ανισότητα και ή απαισιοδοξία σημαντικής μερίδας των πολιτών για τις οικονομικές προοπτικές και τη δυνατότητα των ευρωπαϊκών θεσμών να συμβάλουν στη βελτίωσή τους εξηγούν σε μεγάλο βαθμό τη

μειωμένη έμπιστοσύνη τών πολιτῶν στο έγχείρημα τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐνοποίησης.

– Δεύτερον, ἡ ὀλοκλήρωση τῆς ONE ἐπιβάλλεται γιὰ τῆ βελτίωση τῶν ἀναπτυξιακῶν ἐπιδόσεων τῆς μακροπρόθεσμα, γιὰ τῆ δημιουργία μιᾶς ἰσχυρῆς οἰκονομίας πού θά μπορεῖ νά ἀνταγωνιστεῖ ἀποτελεσματικά στο νέο περιβάλλον τῆς παγκοσμιοποίησης τῶν ἀγορῶν καί τῆς ραγδαίας τεχνολογικῆς προόδου, ἰδίως στοὺς τομεῖς τῶν πληροφοριῶν καί τῆς ἐπικοινωνίας, τῆς ἐνέργειας καί τῆς τεχνητῆς νοημοσύνης.

– Τρίτον, ἡ σταθερότητα καί ἡ βιωσιμότητα τῆς Εὐρωζώνης δὲν μποροῦν νά θεωρηθοῦν ὡς δεδομένες. Θά διασφαλιστοῦν μακροπρόθεσμα μόνο ἐφόσον συμπληρωθεῖ τὸ θεσμικό τῆς οἰκοδόμημα, ὥστε νά εἶναι σὲ θέση νά ἀντιμετωπίζει ἐνδεχόμενες μεγάλες ἀναταράξεις στὶς ἀγορὲς ἢ γεωπολιτικὲς πιέσεις.

Τί πρέπει, ἐπομένως, νά γίνει προκειμένου νά βελτιωθοῦν οἱ ἀναπτυξιακὲς ἐπιδόσεις τῆς Εὐρωζώνης, νά περιοριστοῦν οἱ οἰκονομικὲς ἀνισότητες ἐντὸς καί μεταξὺ τῶν κρατῶν-μελῶν καί νά διασφαλισθοῦν ἡ σταθερότητα καί ἡ βιωσιμότητα τῆς ONE μακροπρόθεσμα; Μὲ ἄλλα λόγια, μὲ ποιόν τρόπο καί μὲ ποιὲς δομικὲς ἀλλαγὲς μπορεῖ νά γίνει τὸ εὐρὼ συντελεστῆς οἰκονομικῆς καί κοινωνικῆς προόδου καί νά συμβάλει στὴ δημιουργία μιᾶς ἰσχυρῆς καί ἐνωμένης Εὐρώπης;

Εἶναι πρωτίστως ἀναγκαῖο νά ἀναπτυχθεῖ ὁ οἰκονομικὸς πυλώνας τῆς Οἰκονομικῆς καί Νομισματικῆς Ἑνώσεως, τὸ Ο στὴν ONE, ὥστε νά γίνει ἐφικτὴ ἡ ἐφαρμογὴ ἐνὸς καλύτερου μείγματος οἰκονομικῆς, διαρθρωτικῆς καί νομισματικῆς πολιτικῆς πού (1) θά προάγει τὴν ἀνάπτυξη, (2) θά ἀμβλύνει τὶς ὑφιστάμενες εἰσοδηματικὲς ἀνισότητες καί τὶς διαφορὲς στὶς χρηματοοικονομικὲς συνθῆκες μεταξὺ τῶν κρατῶν-μελῶν τῆς Εὐρωζώνης, καί (3) θά συμβάλει στὴν καλύτερη ἀντιμετώπιση ἀσύμμετρων ἀναταράξεων. Σήμερα ἡ Εὐρωζώνη ἔχει ἐνιαία νομισματικὴ πολιτικὴ, ἐνῶ οἱ ἐθνικὲς κυβερνήσεις ἔχουν τὴν κύρια εὐθύνη γιὰ τὴ δημοσιονομικὴ πολιτικὴ, ἡ ὁποία χαράσσεται καί ἐφαρμόζεται μὲ βάση ἐθνικὰ κυρίως κριτήρια καί βεβαίως θά πρέπει νά εἶναι συμβατὴ μὲ τοὺς δημοσιονομικοὺς κανόνες τοῦ Συμφώνου Σταθερότητας. Αὐτὸ τὸ ἀσύμμετρικὸ πλαίσιο ἄσκησης οἰκονομικῆς καί νομισματικῆς πολιτικῆς ἔχει ἀποδειχθεῖ στὴν πράξη ἀνεπαρκὲς γιὰ τὴν ἐπίτευξη τῶν στόχων πού προαναφέρθηκαν.

Πώς μπορεί να δημιουργηθεί ένα πιο συνεκτικό, συμμετρικό και αποτελεσματικό πλαίσιο οικονομικής διακυβέρνησης στην Ευρωζώνη; Τα τελευταία δύο χρόνια έχουν γίνει πολλές σχετικές προτάσεις από τους ευρωπαϊκούς θεσμούς, πολιτικούς ηγέτες, πανεπιστημιακούς καθηγητές και οικονομικούς αναλυτές, που θέτουν γενικές κατευθύνσεις, εξετάζουν έναλλακτικά σενάρια για την ολοκλήρωση της ONE και όριοθετούν χρονοδιαγράμματα για την υλοποίησή τους. Μεταξύ αυτών, ιδιαίτερη σημασία και ενδιαφέρον έχουν η Έκθεση των Πέντε Προέδρων των Ευρωπαϊκών Θεσμών τον Ιούνιο του 2015, η Λευκή Βίβλος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για το Μέλλον της Ευρώπης τον Μάρτιο του 2017 και η όμιλία του Προέδρου της Γαλλικής Δημοκρατίας Emmanuel Macron στη Σορβόνη τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους, ή όποια περιλαμβάνει προτάσεις και για πολλά άλλα, εκτός της ONE, θέματα.

Πρέπει να προωθήσουμε μεταρρυθμίσεις και πολιτικές που είναι άμεσα και απόλυτα αναγκαίες για την επίτευξη των στόχων που προανέφερα και έχουν σχετικά εύλογη προοπτική αποδοχής από τους εταίρους και υλοποίησής τους. Κατά την άποψή μου, τα απαραίτητα βήματα που πρέπει να γίνουν στα επόμενα 2-3 χρόνια, τα οποία έχουν και ιδιαίτερη σημασία για την Ελλάδα, πρέπει να περιλαμβάνουν τρεις μεταρρυθμίσεις. Οί πρώτες δύο αφορούν τον χρηματοπιστωτικό τομέα και είναι:

– πρώτον, η ολοκλήρωση της τραπεζικής ένωσης, με τη δημιουργία, πολύ ταχύτερα απ' ό,τι σήμερα προβλέπεται, ενός ενιαίου ευρωπαϊκού συστήματος ασφάλισης των καταθέσεων, ώστε να αποτραπεί ή μεγάλη φυγή κεφαλαίων σε περιόδους κρίσης και να αποκατασταθεί ή εμπιστοσύνη των καταθετών στις τράπεζες σε όλες τις χώρες της Ευρωζώνης. Επίσης, ενδείκνυται ή βελτίωση των κανόνων και διαδικασιών για την άμεση ανακεφαλαιοποίηση των τραπεζών από τον Ευρωπαϊκό Μηχανισμό Σταθερότητας (ESM). Οί δύο αυτές αλλαγές θα σπάσουν τον ένδεχομένο φαύλο κύκλο μεταξύ δυνητικά προβληματικών τραπεζών και των κρατικών προϋπολογισμών. Οί ρυθμίσεις αυτές έχουν μεγάλη σημασία για την αποκατάσταση της εμπιστοσύνης και την επιστροφή των καταθέσεων στις τράπεζες, που αποτελούν προϋπόθεση για τη σημαντική αύξηση της χρηματοδότησης της οικονομίας και τη δημοσιονομική σταθερότητα της χώρας μας,

– δεύτερον, ή βαθύτερη και ταχύτερη ένοποίηση των αγορών κεφαλαίων στην Ευρωζώνη, ώστε οί επιχειρήσεις να μπορούν να έχουν μεγαλύτερη πρόσβαση σε άλλες πηγές κεφαλαίων, εκτός του τραπεζικού δανει-

σμοῦ, ἀπὸ τὴν ἐνιαίαν εὐρωπαϊκὴ κεφαλαιαγορά. Ἡ ἐνοποίηση τῶν ἀγορῶν κεφαλαίων συνεπάγεται ἐπίσης καὶ ἓνα οὐσιαστικὸ συστημικὸ ὄφελος: τὸν εὐρύτερο διασυνοριακὸ ἐπιμερισμὸ τῶν κινδύνων ποὺ θὰ συμβάλει στὴν καλύτερη ἀπορρόφηση ἀσύμμετρων ἀναταράξεων.

Ἐπειδὴ ἔχει γίνεи σημαντικὴ προεργασία καὶ ἔχουν ληφθεῖ ἀρκετὲς σχετικὲς ἀποφάσεις γιὰ τὴν εἰσαγωγὴ αὐτῶν τῶν μεταρρυθμίσεων, ἡ πλήρης καὶ ἀμεσότερη ὑλοποίησή τους εἶναι, πιστεύω, ἐφικτὴ, ἂν καὶ ὄχι εὐκόλη, καὶ πρέπει νὰ ἐπιδιωχθεῖ τὸ ταχύτερο.

Τὸ τρίτο, ἰδιαίτερα σημαντικὸ ἀλλὰ δύσκολο, βῆμα ποὺ πρέπει νὰ γίνεи γιὰ τὴ δημιουργία μιᾶς ἰσχυρῆς καὶ ἰσόροπης ONE, εἶναι ἡ τροποποίηση τοῦ θεσμικοῦ πλαισίου, ὥστε νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ ἐφαρμογὴ οἰκονομικῆς καὶ δημοσιονομικῆς πολιτικῆς στὴν Εὐρωζώνη μὲ εὐρωπαϊκὸ προσανατολισμὸ. Αὐτὸ θὰ ἐπιτρέψει πρόοδο πρὸς τὴ δημιουργία μιᾶς μορφῆς δημοσιονομικῆς ἔνωσης στὴν Εὐρωζώνη. Τὸ ἐγχείρημα αὐτὸ εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἀπόλυτα ἀναγκαῖο γιὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ONE καὶ τὴν ἐπίτευξη τῶν εὐρύτερων στόχων τῆς Ἐνωσης στὸ νέο γεωπολιτικὸ περιβάλλον. Ὅμως ἀποτελεῖ καὶ μεγάλη πρόκληση, γιὰτὶ οἱ ἀποφάσεις καὶ τὰ μέτρα δημοσιονομικῆς πολιτικῆς ποὺ ἀφοροῦν κρατικὲς δαπάνες καὶ τὴ χρηματοδότησή τους μὲ ἔσοδα ἀπὸ τὴ φορολόγηση τῶν πολιτῶν ἔχουν βαθύτερη καὶ εὐρύτερη πολιτικὴ διάσταση. Ἡ δημιουργία μιᾶς δημοσιονομικῆς ἔνωσης συνεπάγεται τὴ μερικὴ ἐκχώρηση ἐθνικῆς κυριαρχίας γιὰ θέματα δημοσιονομικῆς πολιτικῆς σὲ εὐρωπαϊκὸ ὄργανο ἢ θεσμὸ ποὺ θὰ ἔχει τὴν εὐθύνη γιὰ τὴ λήψη τῶν σχετικῶν ἀποφάσεων.

Μὲ ποιὸ τρόπο θὰ ἀντιμετωπισθεῖ αὐτὴ ἡ πρόκληση καὶ θὰ δημιουργηθεῖ μιὰ νέα δημοσιονομικὴ ἀρχὴ γιὰ τὴν ἄσκηση εὐρωπαϊκῆς δημοσιονομικῆς πολιτικῆς ποὺ θὰ ἀποσκοπεῖ στὴν ἐπίτευξη κοινῶν στόχων καὶ θὰ στηρίζεται σὲ ἓναν κοινὸ εὐρωπαϊκὸ προϋπολογισμὸ; Ἀπαιτοῦνται συντονισμένες ἐνέργειες σὲ πολλὰ μέτωπα: (1) Πρέπει νὰ υἱοθετηθεῖ ἡ σωστὴ διαδικασία καὶ τὸ κατάλληλο πλαίσιο ἄσκησης ἐνιαίας δημοσιονομικῆς πολιτικῆς, ὥστε νὰ ἔχει τὴ στηρίξη τῶν πολιτῶν καὶ τῶν κυβερνήσεων. (2) Πρέπει ἐπομένως νὰ τεθοῦν τὰ δημοκρατικὰ καὶ πολιτικὰ θεμέλια γιὰ τὴ δημιουργία καὶ λειτουργία τῆς δημοσιονομικῆς ἔνωσης καὶ τὴ δημοκρατικὴ νομιμοποίησή της. (3) Πρέπει νὰ προσδιοριστοῦν οἱ στόχοι, τὰ μέσα καὶ οἱ πόροι τῆς ἐνιαίας δημοσιονομικῆς πολιτικῆς. (4) Τέλος, πρέπει νὰ διασυνδεθοῦν οἱ δημοσιονομικοὶ στόχοι μὲ τίς ἀποφάσεις ποὺ θὰ ληφθοῦν

για την επίτευξη των άλλων προτεραιοτήτων πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ιδίως στο πεδίο της άμυνας και της ασφάλειας. Οί διαπιστώσεις αυτές, που ίσως δίνουν την εντύπωση ότι η πιθανότητα επιτυχίας είναι μικρή, με όδηγοῦν στο τελευταῖο τμήμα της ομιλίας μου.

IV. Προϋποθέσεις και προκλήσεις για την ἐμβάθυνση τῆς ONE και τὴν ὀλοκλήρωση τῆς Ευρωπαϊκῆς Ένωσης

Βασική προϋπόθεση για τὴ δημιουργία τῆς δημοσιονομικῆς ἔνωσης και τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ONE εἶναι νὰ ὑπάρξει μεγαλύτερη κατανόηση και εὐρύτερη στήριξη ἀπὸ τοὺς πολίτες και τὶς κυβερνήσεις τῆς θέσης ὅτι ἀπαιτεῖται μεγαλύτερος διασυνοριακὸς ἐπιμερισμὸς τῶν κινδύνων και ἡ δημιουργία μιᾶς μορφῆς δημοσιονομικῆς ἔνωσης, ἡ φύση τῆς ὁποίας θὰ προσδιοριστεῖ, προκειμένου νὰ διασφαλισθεῖ ἡ ἀποτελεσματικὴ και ὀμαλὴ λειτουργία τῆς εὐρωπαϊκῆς νομισματικῆς ἔνωσης και τῆς τραπεζικῆς ἔνωσης, νὰ ἐπιτευχθοῦν ὑψηλότεροι ρυθμοὶ ἀνάπτυξης, νὰ προστατευθεῖ ἡ χρηματοοικονομικὴ σταθερότητα και νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ διάλυση τῆς Εὐρωζώνης. Αὐτὸ δὲν εἶναι εὐκόλο δεδομένου τοῦ πολιτικοῦ περιβάλλοντος ποὺ ἔχει διαμορφωθεῖ σὲ ὀρισμένες χῶρες και τῆς μειωμένης ἐμπιστοσύνης σημαντικῆς μερίδας τῶν πολιτῶν στοὺς εὐρωπαϊκοὺς θεσμοὺς και στὸ εὐρωπαϊκὸ ἐγχείρημα. Ὅμως δὲν εἶναι ἀκατόρθωτο. Μιὰ πιὸ ἐνεργὸς και πειστικὴ ἐπικοινωνιακὴ πολιτικὴ εἶναι ἀπαραίτητη για νὰ ἐξηγήσει τὰ ὀφέλη τῆς ONE για τοὺς πολίτες της και τὶς δυσμενεῖς ἐπιπτώσεις ποὺ θὰ συνεπάγεται ἡ διάλυσή της.

Προκειμένου νὰ διευκολυνθεῖ ἡ ἀποδοχὴ και υἱοθέτηση τοῦ κατάλληλου πλαισίου για τὴν ἐφαρμογὴ συνεκτικῆς ὀικονομικῆς και δημοσιονομικῆς πολιτικῆς σὲ εὐρωπαϊκὸ ἐπίπεδο, εἶναι σκόπιμο νὰ δοθεῖ ἔμφαση και προτεραιότητα σὲ μέτρα πολιτικῆς και μεταρρυθμίσεις ποὺ

- εἶναι συγκεκριμένες και ἔχουν σημασία για τοὺς πολίτες, και εἶναι ἀναγκαῖες για τὴν ἐπίλυση προβλημάτων ποὺ δὲν μποροῦν νὰ ἀντιμετωπισθοῦν ἀποτελεσματικὰ με μέτρα πολιτικῆς σὲ ἔθνικὸ ἐπίπεδο, και

- θὰ συντελέσουν οὐσιαστικὰ στὴν ἐνίσχυση τῆς ἀνάπτυξης, τὴ μείωση τῆς ἀνεργίας τῶν νέων, τὴν ἀμβλυνση τῶν εἰσοδηματικῶν ἀνισοτήτων ἐντὸς τῶν χωρῶν και τὴν προαγωγή τῆς ὀικονομικῆς σύγκλισης μεταξύ τῶν κρατῶν-μελῶν.

Με αυτόν τον τρόπο θά αντιμετωπισθεῖ καὶ ὁ εὐρωσκεπτικισμὸς καὶ θά προωθηθεῖ ἡ εὐρωπαϊκὴ ἐνοποίηση.

Συγκεκριμένα μέτρα οικονομικῆς πολιτικῆς ποὺ εἶναι ἀναγκαῖα καὶ ἱκανοποιοῦν τὰ προαναφερθέντα κριτήρια περιλαμβάνουν:

- τὴν ἐνίσχυση τοῦ προγράμματος Juncker γιὰ ἐπενδύσεις σὲ φυσικὸ καὶ ἀνθρώπινο κεφάλαιο, μὲ τὴν αὐξηση τῶν διαθέσιμων κεφαλαίων, τὴ διεύρυνση τῶν πηγῶν χρηματοδότησης τῶν ἐπενδύσεων καὶ τοῦ εἴδους τῶν ἐπιλέξιμων ἐπενδύσεων ποὺ ἐξυπηρετοῦν τὴν ἐπίτευξη εὐρωπαϊκῶν στόχων·

- τὴ δημιουργία ἐνὸς μηχανισμοῦ μακροοικονομικῆς σταθεροποίησης στὴν Εὐρωζώνη καὶ, εἰδικότερα, ἐνὸς εὐρωπαϊκοῦ συστήματος ἀσφάλισης τῶν ἀνέργων ποὺ θά συντελέσει στὴν ἀμβλυνση τῶν ἐπιπτώσεων ἀσύμμετρων ἀναταράξεων στὴν οἰκονομία·

- τὴν ἔκδοση εὐρωομολόγων γιὰ τὴ χρηματοδότηση τμήματος τοῦ δημόσιου χρέους τῶν κρατῶν-μελῶν τῆς Εὐρωζώνης· καὶ

- τὴ δημιουργία ἐνὸς Εὐρωπαϊκοῦ Νομισματικοῦ Ταμείου.

Ὅρισμένα ἀπὸ τὰ μέτρα αὐτὰ ἔχουν συζητηθεῖ στὸ παρελθόν, χωρὶς ὅμως νὰ ληφθοῦν ἀποφάσεις. Ἀναμένεται ὅτι μπορεῖ νὰ ἀποτελέσουν ἀντικείμενο περαιτέρω συζήτησης στὸ μέλλον, στὸ πλαίσιο τῶν νέων πρωτοβουλιῶν τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐπιτροπῆς. Ὡστόσο, ὁ χρονικὸς ὀρίζοντας ὑλοποίησης ποὺ κατ' ἀρχὴν προτείνεται εἶναι μακρὺς, π.χ. ἕως τὸ 2025, ἐπηρεαζόμενος ἀπὸ τὴν ἀνάκαμψη τῆς εὐρωπαϊκῆς οἰκονομίας, ἐκλογικὸς κύκλος καὶ τὸν βραχυπρόθεσμο ὀρίζοντα πολλῶν πολιτικῶν. Τέτοια καθυστέρηση ὅμως δὲν δικαιολογεῖται. Δὲν πρέπει νὰ ἐπαναλάβουμε τὸ λάθος ποὺ ἔγινε στὸ παρελθόν καὶ νὰ περιμένουμε νὰ ὑλοποιήσουμε ἀναγκαῖα μέτρα καὶ μεταρρυθμίσεις ὑπὸ τὴν πίεση τῆς ἐπόμενης οἰκονομικῆς κρίσης. Πρέπει νὰ τὰ ἀποφασίσουμε καὶ νὰ τὰ ὑλοποιήσουμε ταχύτερα, ὥστε νὰ ἀποφύγουμε ἐνδεχόμενη κρίση ἢ νὰ μπορέσουμε νὰ τὴν ἀντιμετωπίσουμε πιὸ ἀποτελεσματικά.

Ἡ διαμόρφωση ἐνιαίας οἰκονομικῆς καὶ δημοσιονομικῆς πολιτικῆς ἐπιβάλλεται ἐπίσης γιὰ τὴν ἐπίτευξη εὐρύτερων στόχων τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνωσης σὲ ἄλλους τομεῖς, ὅπως ἡ ἄμυνα καὶ ἡ ἀσφάλεια. Οἱ αὐξανόμενοι γεωπολιτικοὶ κίνδυνοι γιὰ τὴν Εὐρώπη, ἡ μεταβαλλόμενη θέση τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν ὅσον ἀφορᾷ τὶς ὑποχρεώσεις τῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν στὸν τομέα τῆς ἄμυνας, οἱ τρομοκρατικὲς ἐπιθέσεις καὶ ἀπειλὲς ἔχουν ἀναδείξει τὴ σημασία καὶ τὴν ἀνάγκη ἐνίσχυσης τῆς ἀσφάλειας στὴν Εὐρώπη μὲ τὴ στενότερη καὶ δομημένη συνεργασία τῶν κρατῶν-μελῶν, μὲ συγκε-

κριμένες δράσεις και με άπώτερο σκοπό τη δημιουργία Ευρωπαϊκής Άμυντικής Ένωσης στην επόμενη δεκαετία. Έχει φθάσει ή ώρα για τη δημιουργία ενιαίας άμυντικής πολιτικής, ή οποία θα περιλαμβάνει κοινή δύναμη επέμβασης και θα στηρίζεται σε κοινό άμυντικό προϋπολογισμό για τη χρηματοδότηση μέρους των άμυντικών δαπανών των κρατών-μελών που θα συμμετέχουν στην Ευρωπαϊκή Άμυντική Ένωση.

Επιπλέον, ή μεταναστευτική κρίση και τὸ ἐνδεχόμενο ἀντιμετώπισης στοῦ μέλλον νέων μαζικῶν μεταναστευτικῶν ροῶν και τῆς παροχῆς ἀσύλου σέ μεγάλο ἀριθμὸ προσφύγων ὑπογραμμίζει τὴν ἀνάγκη ἀποτελεσματικότερου ἐλέγχου τῶν συνόρων τῆς Ἑνώσεως και ἐνίσχυσης τῶν προγραμμάτων ἐγκατάστασης και ἐνσωμάτωσης τῶν προσφύγων, που θὰ πρέπει νὰ στηριχθοῦν σέ ἐνιαῖο πλαίσιο και νὰ χρηματοδοτηθοῦν ἀπὸ κοινὸς πόρους, καθὼς οἱ χῶρες πρῶτης εἰσόδου ἢ χῶρες τελικῆς ὑποδοχῆς δὲν μποροῦν νὰ ἀντέξουν τὸ φορτίο χωρὶς βοήθεια.

Οἱ προοπτικὲς γιὰ τὴ δημιουργία κοινῆς ἀμυντικῆς πολιτικῆς και ἐπιχειρησιακῆς ἰκανότητος εἶναι εὐνοϊκὲς. Εἶναι ἐντυπωσιακὸ και ἐνθαρρυντικὸ τὸ γεγονός ὅτι, σύμφωνα με πρόσφατες δημοσκοπήσεις, σχεδὸν σέ ὅλες τὶς χῶρες τῆς Ἑνώσεως, οἱ πολῖτες περιλαμβάνουν τὴν ἄμυνα και τὴν ἀσφάλεια στὶς πρῶτες τρεῖς προτεραιότητές τους και τὰ 3/4 τῶν Ευρωπαϊῶν πολιτῶν εἶναι ὑπὲρ μιᾶς ἐνιαίας πολιτικῆς στοὺς τομεῖς τῆς ἀσφάλειας και τῆς ἄμυνας. Κατὰ τὸ τρέχον ἔτος ἔγινε σημαντικὴ πρόοδος πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση. Τὸν περασμένο Ἰούνιο δημιουργήθηκε τὸ Ευρωπαϊκὸ Ταμεῖο Ἄμυνας γιὰ τὴ χρηματοδότηση διαφόρων προγραμμάτων και τὴν ἀπόκτηση ἀμυντικοῦ ἐξοπλισμοῦ και τεχνολογίας. Ἡ Ευρωπαϊκὴ Ἐπιτροπὴ θὰ προωθήσει τὴ χρηματοδότησή τους ἐν μέρει ἀπὸ τὸν Προϋπολογισμὸ τῆς Ἑνώσεως. Στὶς ἀρχές τοῦ Δεκεμβρίου, πρὶν ἀπὸ μίαν ἐβδομάδα, τὸ Ευρωπαϊκὸ Συμβούλιο ἀποφάσισε τὴν ἐπίσημη ἐγκαθίδρυση τῆς «Μόνιμης Διαρθρωμένης Συνεργασίας», ἐνὸς πλαισίου που προβλέπεται ἀπὸ τὴ Συνθήκη, και ἐνέκρινε τὰ πρῶτα 17 προγράμματα συνεργασίας τῶν 25 χωρῶν που θὰ συμμετέχουν σ' αὐτήν.

Ἀναφέρθηκα σχετικὰ λεπτομερῶς στὶς πρόσφατες ἀποφάσεις και πράξεις στοὺς τομεῖς τῆς ἀσφάλειας και ἄμυνας ἐπειδὴ ἀποτελοῦν σημαντικὸ και ἀπὸ βῆμα πρὸς τὴν ευρωπαϊκὴ ἐνοποίηση, καθὼς και οὐσιαστικὸ παράδειγμα γιὰ τὸ πῶς οἱ δράσεις γιὰ τὴν ἐπίτευξη κοινῶν στόχων, που στηρίζονται ἀπὸ τὴν πλειονότητα τῶν πολιτῶν, μπορεῖ νὰ ὑλοποιηθοῦν και νὰ

συμβαδίσουν με την ανάπτυξη ενός κοινού ευρωπαϊκού προϋπολογισμού και τη στοχευμένη χρήση δημοσιονομικών εργαλείων.

Υπάρχουν και άλλοι σημαντικοί στόχοι και προτεραιότητες πολιτικής σε άλλους τομείς που η Ευρωπαϊκή Ένωση πρέπει να επιτύχει, οι όποιοι απαιτούν συντονισμένες ενέργειες και τη χρηματοδοτική στήριξη από έναν κοινό προϋπολογισμό. Ζούμε στην εποχή της παγκοσμιοποίησης και του μετασχηματισμού της οικονομίας, λόγω της ραγδαίας προόδου στην ψηφιακή τεχνολογία, στους τομείς των πληροφοριών και επικοινωνίας, της τεχνητής νοημοσύνης, της παραγωγής, αποθήκευσης και διανομής ενέργειας, της βιοϊατρικής, καθώς και λόγω των συνεπειών της κλιματικής αλλαγής. Η ισχύς και η ανάπτυξη της ευρωπαϊκής οικονομίας στο μέλλον εξαρτάται, μεταξύ άλλων, από την ικανότητά της να αξιοποιήσει τα συγκριτικά της πλεονεκτήματα στην επιστήμη και την τεχνολογία προκειμένου να γίνει πρωταγωνιστής στην οικονομία της γνώσης, της καινοτομίας και της νέας και εν εξελίξει τεχνολογικής επανάστασης, που μέχρι σήμερα κυριαρχείται από τα προϊόντα που αναπτύσσονται και παράγονται στις Ηνωμένες Πολιτείες και την Κίνα. Για να επιτευχθεί αυτός ο στόχος, χρειάζονται κοινές δράσεις στην εκπαίδευση και έρευνα, ένα ενιαίο κανονιστικό και φορολογικό πλαίσιο, καθώς και η μερική χρηματοδότηση των δραστηριοτήτων από έναν κοινό ευρωπαϊκό προϋπολογισμό που θα προάγουν την έρευνα και την καινοτομία.

Η έμβάθυνση της ONE και, γενικότερα, η ευρωπαϊκή ενοποίηση είναι μια σύνθετη, πολυδιάστατη διαδικασία. Η περαιτέρω πρόοδος θα απαιτήσει δύσκολες πολιτικές αποφάσεις και, όπως τόνισα, την ουσιαστική ενίσχυση των πολιτικών θεμελίων της Ένωσης που είναι αναγκαία για τη δημοκρατική νομιμοποίηση νέων θεσμικών οργάνων και την εφαρμογή ενιαίας ευρωπαϊκής πολιτικής σε νέους τομείς. Όπως και στο παρελθόν, η πορεία θα είναι σταδιακή, αλλά τα βήματα πρέπει να είναι ουσιαστικά και να γίνουν γρήγορα. Στόν βαθμό που είναι εφικτό και αναγκαίο, η συμμετοχή των κρατών-μελών σε νέα όργανα και σε νέες δράσεις μπορεί να πραγματοποιηθεί με διαφορετικές ταχύτητες. Πάντως, η ολοκλήρωση της ONE, της Ευρωζώνης, δεν μπορεί να επιτευχθεί με αυτόν τον τρόπο, με πολλαπλές ταχύτητες. Κάποιες σχετικές προτάσεις είναι θεωρητικά προβληματικές και μη εφαρμόσιμες στην πράξη. Όμως, σε άλλους τομείς, η πορεία με διαφορετικές ταχύτητες είναι δυνατή και μπορεί να είναι σκόπιμη.

V. Ο ρόλος και οι θέσεις τῆς Ἑλλάδος στὴν πορεία πρὸς τὴν εὐρωπαϊκὴ ὀλοκλήρωση

Ποιὲς πρέπει νὰ εἶναι οἱ ἐπιδιώξεις και οἱ θέσεις τῆς Ἑλλάδος και ὁ ρόλος της στὴ νέα πορεία πρὸς τὴν εὐρωπαϊκὴ ἐνοποίηση; Πῶς θὰ ἀξιοποιήσουμε καλύτερα τὶς νέες συνθήκες και εὐκαιρίες πού θὰ διαμορφωθοῦν;

Τὸ συμπέρασμα πού προκύπτει ἀβίαστα ἀπὸ ὅσα ἀνέφερα σχετικὰ μὲ τὴν ἐμβάθυνση και ὀλοκλήρωση τῆς ONE και τὴν προβλεπόμενη ἐφαρμογὴ ἐνιαίας πολιτικῆς σὲ ἄλλους τομεῖς, ὅπως ἡ ἄμυνα και ἀσφάλεια, εἶναι ὅτι ἡ πορεία πρὸς τὴν εὐρωπαϊκὴ ἐνοποίηση ὑπηρετεῖ τὸ ἐθνικὸ συμφέρον και θὰ ἐπιφέρει σημαντικὰ και οὐσιαστικὰ ὀφέλη γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Θὰ προαγάγει τὴν ἀνάπτυξη, θὰ συμβάλει στὴν κοινωνικὴ εὐημερία και θὰ ἐνισχύσει τὴν ἐθνικὴ ἀσφάλεια. Ἐπομένως, ἡ Ἑλλάδα πρέπει νὰ στηρίζει τὴ διαδικασία τῆς εὐρωπαϊκῆς ὀλοκλήρωσης και νὰ ἐπιδιώξει νὰ διαδραματίσει πρωταγωνιστικὸ ρόλο.

Ὅμως, γιὰ νὰ προωθήσουμε ἀποτελεσματικὰ τὴν εὐρωπαϊκὴ ὀλοκλήρωση και νὰ ἀποκομίσουμε τὰ ὀφέλη ἀπὸ μιὰ ἐνοποιημένη Εὐρώπη, πρέπει:

- νὰ συνεχίσουμε τὴν προσπάθεια ἐξυγίανσης και ἀνόρθωσης τῆς οἰκονομίας μας,
- νὰ διασφαλίσουμε τὴ δημοσιονομικὴ σταθερότητα,
- νὰ ἐδραιώσουμε τὴν εὐρωστία τοῦ τραπεζικοῦ συστήματος και, γενικότερα,
- νὰ ἐνισχύσουμε τὴ διεθνή ἀνταγωνιστικότητα τῆς οἰκονομίας μας.

Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο θὰ ἀνταποκριθοῦμε ἔμπρακτα και στὴ θέση πού διατυπώνουν πολλοὶ στὶς συζητήσεις γιὰ τὴν εὐρωπαϊκὴ ἐνοποίηση – ὅτι δηλαδή ἔχει σημασία νὰ συνδυαστεῖ ἡ ἐνότητα και ἡ ἀλληλεγγύη, τὶς ὁποῖες συνεπάγεται ἡ εὐρωπαϊκὴ ἐνοποίηση, μὲ τὴν ἀποτελεσματικότητα και ὑπευθυνότητα πού πρέπει νὰ διακρίνουν τὴ διαχείριση τῶν οἰκονομικῶν θεμάτων σὲ ἐθνικὸ ἐπίπεδο. Μακροπρόθεσμα, ἡ βελτίωση τῆς ἀνταγωνιστικότητας τῆς οἰκονομίας μας εἶναι ἡ θεμελιώδης προϋπόθεση γιὰ τὴ βιώσιμη ἀνάπτυξη και εὐημερία τῆς χώρας μας στὴν ἐνιαία εὐρωπαϊκὴ ἀγορὰ και τὴν παγκοσμιοποιημένη οἰκονομία.

Τέλος, στὴν πορεία πρὸς τὴν εὐρωπαϊκὴ ὀλοκλήρωση, ἡ Ἑλλάδα πρέπει ἐπίσης νὰ ἀναδείξει και νὰ ἀξιοποιήσει τὴ μεγάλη της κληρονομιά και συμβολὴ στὸν εὐρωπαϊκὸ πολιτισμὸ, πού ἔθεσε τὰ θεμέλια τῶν κοινῶν ἀρχῶν και ἀξιῶν πού στηρίζουν και ἐνώνουν τοὺς εὐρωπαϊκοὺς λαούς.

Όπως πολύ σωστά έχει τονίσει ο Πρόεδρος Emmanuel Macron, η παιδεία και ο πολιτισμός ουσιαστικά ενώνουν την Ευρώπη και η καλλιέργεια και προαγωγή της κοινής πολιτισμικής κληρονομιάς και των κοινών ευρωπαϊκών ανθρωπίνων αξιών μπορεί να αποτελέσουν κινητήριο δύναμη για την προώθηση της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Ειδικότερα, θα ήθελα να χαιρετίσω την πρόταση που έκανε ο Πρόεδρος Macron κατά την ομιλία του στην Πνύκα, για τη διοργάνωση ευρωπαϊκών συνεδρίων πολιτισμικής κληρονομιάς στην Αθήνα με στόχο να προστατεύσουμε αυτήν την κληρονομιά, να ανακαλύψουμε ξανά όσα μας ενώνουν και να επανεφεύρουμε το μέλλον της Ευρώπης. Η Ακαδημία Αθηνών, σε συνεργασία με άλλες Ακαδημίες, καθώς και άλλους επιστημονικούς και πολιτισμικούς φορείς, μπορεί να διαδραματίσει κεντρικό ρόλο στην προώθηση και υλοποίηση της πρότασης αυτής.

VI. Συμπέρασμα

Έπιτρέψτε μου να ολοκληρώσω με όρισμένες σύντομες γενικές επισημάνσεις που αφορούν το πρόσφατο παρελθόν και το μέλλον της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Είναι γεγονός ότι τα τελευταία χρόνια το όραμα της ευρωπαϊκής ενοποίησης ξεθώριασε και έγινε απόμακρο για πολλούς Ευρωπαίους πολίτες, λόγω των πολλαπλών κρίσεων και άλλων προβλημάτων που αντιμετώπισε η Ευρωπαϊκή Ένωση. Είναι όμως επίσης γεγονός ότι η Ένωση κατόρθωσε να υπερβεί τις κρίσεις και τα προβλήματα επειδή, εκτός των ενεργειών των κρατών-μελών σε εθνικό επίπεδο, ελήφθησαν, άλλοτε εγκαίρως και άλλοτε με καθυστέρηση, γενναίες αποφάσεις και εφαρμόστηκαν αποτελεσματικές πολιτικές σε ευρωπαϊκό επίπεδο που, μεταξύ άλλων, συμπλήρωσαν τη θεσμική αρχιτεκτονική και ενίσχυσαν την οικονομική διακυβέρνηση της Ευρωζώνης, συμβάλλοντας αποφασιστικά στην υπέρβαση της οικονομικής κρίσης.

Σήμερα, σκεπτόμενοι το μέλλον, το όραμα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης παραμένει επίκαιρο και η υλοποίησή του είναι άμεση και επιτακτική ανάγκη, δεδομένων των μεγάλων προκλήσεων που απορρέουν από την παγκοσμιοποίηση της οικονομίας, τη νέα τεχνολογική επανάσταση και το μεταβαλλόμενο, και ένιοτε άπειλητικό, γεωπολιτικό περιβάλλον. Γι' αυτό, επιβάλλεται να εστιάσουμε στην έμβάθυνση και ολοκλήρωση της ONE και στην εφαρμογή πολιτικών που θα προαγάγουν τη δυναμική και βιώσιμη

ανάπτυξη, θα μειώσουν δραστικά την ανεργία, ιδίως τῶν νέων, καὶ θα περιορίσουν τὶς εἰσοδηματικές ἀνισότητες ἐντὸς καὶ μεταξὺ τῶν κρατῶν-μελῶν. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο θὰ ἀντιμετωπισθεῖ καὶ ἡ ἄνοδος τοῦ ἀνεύθυνου λαϊκισμού καὶ τοῦ ἀκραίου ἐθνικισμού, ποὺ ἀξιοποίησε τὶς δύσκολες οικονομικὲς συνθῆκες καὶ τὶς πιέσεις τῆς παγκοσμιοποίησης γιὰ νὰ καλλιεργήσει φόβους καὶ πάθη ποὺ στὸ παρελθὸν εἶχαν καταστροφικὲς συνέπειες γιὰ τοὺς λαοὺς τῆς Εὐρώπης.

Πιστεύω ὅτι οἱ προοπτικὲς γιὰ τὴν εὐρωπαϊκὴ ὀλοκλήρωση διαγράφονται σήμερα γενικὰ εὐνοϊκὲς, καθὼς ἡ οἰκονομία ἀνακάμπτει καὶ κυρίως ἐπειδὴ ἡ πλειονότητα τῶν πολιτῶν καὶ τῶν πολιτικῶν ἡγετῶν κατανοοῦν τὴ σημασία καὶ τὰ πλεονεκτήματα τῆς ἐνωμένης Εὐρώπης. Ὡστόσο, οἱ κίνδυνοι καὶ οἱ ἀβεβαιότητες ποὺ περιβάλλουν τὸ εὐρωπαϊκὸ ἐγχείρημα δὲν εἶναι ἀμελητέοι. Εἶναι ἀνάγκη ὅλοι νὰ κατανοήσουμε ὅτι στὴ σημερινὴ συγκυρία κοινὴ μὲν ἡ τύχη ἀλλὰ τὸ μέλλον δὲν πρέπει νὰ μείνει ἀόρατον. Τὸ μέλλον ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὶς δικές μας ἀποφάσεις καὶ πράξεις. Ὅπως εἶχα τονίσει πρὶν ἀπὸ ἑπτὰ χρόνια, ὅταν ἐκδηλώθηκε ἡ κρίση στὴν Εὐρωζώνη, χρησιμοποιώντας τὴ φράση ἀπὸ τὸν Ἰούλιο Καίσαρα τοῦ Σαίξπηρ, «Τὸ πεπρωμένο μας δὲν βρίσκεται στὰ ἀστέρια ἀλλὰ στὰ χέρια μας». Ἐλπίζω καὶ εὐχομαι νὰ τὰ χρησιμοποιήσουμε σωστά.

Σᾶς εὐχαριστῶ πολὺ γιὰ τὴν προσοχή σας.

ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ
ΤΩΝ ΚΕΝΤΡΩΝ ΕΡΕΥΝΗΣ

ΕΚΘΕΣΕΙΣ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Κατὰ τὸ ἔτος 2017 ἐκδόθηκε ὁ 47ος τόμος τῆς Ἐπετηρίδος τοῦ Κέντρου, ὁ ὁποῖος περιλαμβάνει ὀκτώ μελέτες ἐρευνητῶν Ἑλλήνων καὶ ξένων ἱστορικῶν τοῦ δικαίου, ποὺ πραγματεύονται ποικίλα ζητήματα ἀναφερόμενα στὴν ἐξελικτικὴ πορεία τοῦ ἐλληνικοῦ δικαίου καὶ τῶν θεσμῶν του ἀπὸ τὴν ἐλληνορωμαϊκὴ ἀρχαιότητα ἕως τὰ μέσα τοῦ 20οῦ αἰ. Ἐπίσης, ἡ Διευθύνουσα καὶ οἱ ἐρευνητὲς τοῦ Κέντρου συμμετεῖχαν μὲ ἐπιστημονικὲς ἀνακοινώσεις σὲ διεθνῆ συνέδρια στὴν Ἑλλάδα καὶ στὸ ἐξωτερικόν.

Δημοσίευσαν ἄρθρα σὲ ἐπιστημονικὰ περιοδικά, πρακτικὰ διεθνῶν συνεδρίων καὶ τιμητικὸς τόμους. Παρουσίασαν τὰ πορίσματα τῶν ἐρευνῶν τους στὰ μεταπτυχιακὰ σεμινάρια τοῦ Τομέα Ἱστορίας καὶ Θεωρίας τοῦ Δικαίου τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, τοῦ ἀντίστοιχου Τομέα τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, καθὼς καὶ στὰ μεταπτυχιακὰ σεμινάρια τοῦ Κέντρου Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Τὸ Κέντρο κατὰ τὸ 2017 πραγματοποίησε: 1) τὸ διεθνὲς συνέδριο Ἀριστοτέλης, 2400 χρόνια, μὲ θέμα: Ὁ Ἀριστοτέλης διαχρονικὸς καὶ ἐπιστημονικῶς ἐπίκαιρος, 2) τὴν ἐπιστημονικὴ ἡμερίδα Ἀριστοτέλης καὶ Ἰατρική, 3) τέσσερις ἐκδόσεις: (α) ἐπετηρίδα Φιλοσοφία, 46, II, 2016, (β) β' ἐκδοση (βελτιωμένη) τῆς ἐλληνικῆς μετάφρασης τῆς μελέτης τοῦ L.Rossetti, Εἰσαγωγή στὴν ἀρχαία φιλοσοφία, (γ) ἐκδοση τῶν πορισμάτων τοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος Ἡ πρόσληψη τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων φιλοσόφων: ἀπὸ τίς ἀπαρχές καὶ μέχρι τὸν ΙΖ' αἰῶνα (τετράγλωσση ἐκδοση), καὶ δ) ἐκδοση τῆς ἐπετηρίδας Φιλοσοφία, 47, 2017, 4) τρία σεμινάρια μὲ τὴ συμμετοχὴ πανεπιστημιακῶν καθηγητῶν, ἐρευνητῶν καὶ μεταπτυχιακῶν φοιτητῶν: α) μηνιαῖο σεμινάριο φιλοσοφίας στὴ Φιλοσοφικὴ Βιβλιοθήκη «Ἑλλή Λαμπρίδης», β) μηνιαῖο σεμινάριο γιὰ τὸν στωικὸ φιλόσοφο Κλεάνθη, γ) ἐβδομαδιαῖο

σεμινάριο για τὰ *Αναλυτικά Πρότερα* τοῦ Ἀριστοτέλους. Ἐπίσης, τὸ Κέντρο συνέχισε τὴ συνεργασία μὲ τὸ Ἐθνικὸ Κέντρο Ἐπιστημονικῆς Ἑρευνας, μὲ τὰ Πανεπιστήμια Βιέννης καὶ Ὁξφόρδης, μὲ τὴ Βρετανικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν, μὲ τὸ Φινλανδικὸ καὶ μὲ τὸ Ὁλλανδικὸ Ἰνστιτούτο Ἀθηνῶν, καὶ ὑποδέχθηκε δύο καθηγητὲς φιλοσοφίας ἀπὸ τὴ Σλοβακία. Ἀναρτήθηκαν τρεῖς ἐκδόσεις τοῦ Κέντρου στὴ διαδικτυακὴ πύλη «Εὔδοξος». Οἱ ἐρευνητὲς τοῦ πραγματοποιοῦσαν ἐρευνητικὲς ἀποστολές, δημοσίευσαν τὰ πορίσματα τῆς ἐρευνᾶς τους, καθὼς καὶ μελέτες σὲ ἔγκριτα περιοδικά, καὶ μετεῖχαν μὲ ἀνακοινώσεις σὲ συνέδρια στὴν Ἑλλάδα καὶ τὸ ἐξωτερικόν.

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Ἐκδόθηκε ἡ Ἐπετηρὶς τοῦ κέντρου μὲ τίτλο *Ἑλληνικὴ Κοινωνία*, 10-11, στὴν ὁποία δημοσιεύτηκαν τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐξῆς ὀλοκληρωμένων ἐρευνῶν: α) Νέα δίκαια, νέοι θεσμοί, νέες μορφὲς οἰκογένειας ἢ ἡ δυνατότητα αὐτοπροσδιορισμοῦ ὡς μέλους οἰκογένειας μὲ ἀντίστοιχα δικαιώματα καὶ ὑποχρεώσεις, β) Ἀγροτικὴ κρίση καὶ ὑγειονομικὴ διακινδύνευση. Ἡ δομὴ «Βοήθεια στὸ Σπίτι» στὸν νομὸ Αἰτωλοακαρνανίας, γ) Ἡ συγκρότηση νεωτερικῆς ταυτότητας καὶ ἡ διεκδίκηση μιᾶς ἰσότιμης θέσης στὸν σύγχρονο κόσμον. Ἡ μετανάστευση ἀπὸ τὴν Ἀλβανία στὴν Ἑλλάδα, δ) Μετανάστες μαθητὲς καὶ ἐκπαιδευτικὴ ὑποστήριξη στὸ 2ο Γυμνάσιο Διαπολιτισμικῆς Ἐκπαίδευσης Ἑλληνικοῦ, ε) Οἱ ἐμπειρίες τῶν ἐκπαιδευτικῶν ἀπὸ τὴν ἐργασία τους σὲ πολυπολιτισμικὰ σχολικὰ περιβάλλοντα: Ὁψεῖς ἀπαξίωσης καὶ σεβασμοῦ, στ) Ἡ πολωνικὴ γλῶσσα σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἑλληνικὴ στὴν Ἑλλάδα τῆς κρίσης: κοινωνικοπολιτιστικὰ καὶ γλωσσικὰ χαρακτηριστικά, καὶ ζ) i) Φτωχοί, ἄποροι καὶ δεινοπαθοῦντες στὸν Δυτικὸ Μεσαίωνα, ii) Οἱ φτωχοί, ἡ ἐλεημοσύνη καὶ τὰ Ἐπαιτικὰ Τάγματα στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη τὸν 13ο-14ο αἰώνα. Στὸ ἐκπαιδευτικὸ ἔργο τοῦ Κέντρου συγκαταλέγεται ἡ ἐποπτεία τῆς Πρακτικῆς Ἀσκήσεως τριῶν ἐπὶ πτυχίῳ φοιτητῶν. Τέλος, οἱ ἐρευνητὲς τοῦ Κέντρου, μὲ ἄρθρα, συμμετοχὲς σὲ συνέδρια καὶ διδασκαλία σὲ προπτυχιακὸ καὶ μεταπτυχιακὸ ἐπίπεδο, παρουσίασαν ἀποτελέσματα ἀπὸ τὶς ἐρευνές τους.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΚΑΤΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ

	Σελ.
ΚΟΤΣΙΡΗΣ ΛΑΜΠΡΟΣ. – Ζωή δοσμένη με Σύμβαση. Homo Factor. Παρένθετη μητέρα	57
ΠΑΠΑΔΗΜΟΣ ΛΟΥΚΑΣ. – Οικονομική ανάπτυξη και δημοσιονομική έξυγιανση: Ἡ διττή πρόκληση γιὰ τὴν οἰκονομικὴ πολιτικὴ. Λόγος τοῦ ἀναλαμβάνοντος Προέδρου	9
ΠΑΠΑΔΗΜΟΣ ΛΟΥΚΑΣ. – Προσφώνηση τοῦ Προέδρου κατὰ τὴν ὑπο- δοχὴ τοῦ ξένου ἐταίρου κ. Harm Peter Westermann στὴν Ἀκαδημία ...	29
ΠΑΠΑΔΗΜΟΣ ΛΟΥΚΑΣ. – Τὸ μέλλον τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσεως: Ὅραμα, προκλήσεις καὶ προοπτικὲς. Ὁμιλία τοῦ Προέδρου κατὰ τὴν Πανεργυρικὴ Συνεδρία τῆς 21ης Δεκεμβρίου	93
ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ ΜΙΧΑΗΛ. – Παρουσίαση τοῦ ξένου ἐταίρου κ. Harm Peter Westermann κατὰ τὴν ὑποδοχὴ του στὴν Ἀκαδημία	32
WESTERMANN HARM PETER. – Die aristotelische Epieikeia in Zeit- en der Wirtschaftskrise. Εἰσιτήριος λόγος τοῦ ξένου ἐταίρου κατὰ τὴν ὑποδοχὴ του στὴν Ἀκαδημία	37
ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ ΤΩΝ ΚΕΝΤΡΩΝ ΕΡΕΥΝΗΣ	
Κέντρον Ἐρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου.....	111
Κέντρον Ἐρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας.....	111
Κέντρον Ἐρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Κοινωνίας.....	112

Έκδοτική Παραγωγή

ΕΠΤΑΛΟΦΟΣ Α.Β.Ε.Ε.

Άρδηττου 12-16, 116 36 Άθίνα
Τηλ.: 210.921.7513, 210.921.4820 • Fax: 210.923.7033
www.eptalofos.gr • e-mail: info@eptalofos.gr

